

ФДБ

ФАКУЛТЕТ ЗА
ДИПЛОМАТИЈУ И
БЕЗБЕДНОСТ

ISSN 2620-0333 • UDK 341.7/.8 • Година 5 • Број 2/2022.

ЧАСОПИС ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ И ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНА ИСТРАЖИВАЊА

ДИПЛОМАТИЈА И БЕЗБЕДНОСТ

Милош Милићевић

Рајко Петровић

Бранкица Јанковић

Гордана Мишев и Милица Бошковић

Рајко М. Буквић,

Бојан Димитријевић

Иван Мартиновић

ФДБ

FACULTY FOR
DIPLOMACY AND
SECURITY

ISSN 2620-0333 • UDC 341.7/.8 • Volume V • Number 2/2022.

JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND INTERDISCIPLINARY RESEARCH

DIPLOMACY AND SECURITY

Miloš Milićević

Rajko Petrović

Brankica Janković

Gordana Mišev i Milica Bošković

Rajko M. Bukvić,

Bojan Dimitrijević

Ivan Martinović

ДИПЛОМАТИЈА И БЕЗБЕДНОСТ

ISSN 2620-0333 • УДК 341.7/.8 • Година 5 • Број 2/2022.

Београд, 2022.

DIPLOMACY AND SECURITY

ISSN 2620-0333 • UDC 341.7/.8 • Volume V • Number 2/2022.

Belgrade, 2022.

ДИПЛОМАТИЈА И БЕЗБЕДНОСТ

Издавач:

ФАКУЛТЕТ ЗА ДИПЛОМАТИЈУ И БЕЗБЕДНОСТ
ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕШКЕ СТУДИЈЕ
Милорада Екмечића 2, Београд, Телефон: +381 11 262 0186
Е-пошта: office@fdb.edu.rs, institut@fdb.edu.rs
www.diplomatija.com

За издавача:

Проф. др Радојица Лaziћ

ISSN 2620-0333 • UDK 341.7/.8 • Година 5 • Број 2/2022.

Главни и одговорни уредник:

Проф. др Андреја Савић

Редакција:

Проф. др Бранко Крга
Проф. емеритус Давид Дашић
Проф. др Душан Пророковић

Проф. др Иван Балта
Проф. др Леонас Толваишис
Дипл. инж. Александар Алексић

Секретар:

Бранко Велов МА

Издавачки савет:

Проф. др Ненад Ђорђевић, председник
Проф. др Дарко Танасковић
Проф. др Синиша Боровић

Проф. др Драган Колев
Проф. др Радојица Лaziћ
Доц. др Данијела Бјеља

Чланови савета из иностранства:

Проф. др Диа Надер де Ел Андари, Венецуела
Проф. др Беатрис Бисио, Бразил
Проф. др Владимир Азаров, Русија
Проф. др Јоргос Кристидис, Грчка

Проф. др Леонас Толваишис, Литванија
Проф. др Стево Иветић, БиХ
Проф. др Миленко Радоман, Црна Гора

Припрема за штампу:

Бранко Велов МА

Корице:

Коста Ћирић

Лектура и превод:

Наташа Канкараш

Штампа:

Интерпринт плус, Београд

Тираж:

200 примерака

ЧАСОПИС ИЗЛАЗИ ДВА ПУТА ГОДИШЊЕ

Оцене и мишљења изнесена у чланцима часописа Дипломатија и безбедност су ставови аутора и не изражавају мишљење нити уредништва, нити установа у којима су аутори запослени. Објављене радове није дозвољено прештамповати, ни у целини, ни у деловима, уколико не постоји изричита сагласност издавача.

DIPLOMACY AND SECURITY

Publisher:

FACULTY OF DIPLOMACY AND SECURITY
INSTITUTE FOR STRATEGIC STUDIES
Milorada Ekmečića 2, Belgrade, Telefon: +381 11 262 0186
E-пошта: office@fdb.edu.rs, institut@fdb.edu.rs
www.diplomatija.com

For the publisher:

Prof. Dr. Radojica Lazić

ISSN 2620-0333 • UDK 341.7/.8 • Volume V • Number 2/2022

Editor in chief:

Prof. Dr. Andreja Savić

Editorial board:

Prof. Dr. Branko Krga
Prof. Emeritus David Dašić
Prof. Dr. Dušan Proroković

Prof. Dr. Ivan Balta
Prof. Dr. Leonas Tolvaišis
Aleksandar Aleksić

Secretary:

Branko Velov

Publishing Council:

Prof. Dr. Nenad Djordjević, president
Prof. Dr. Darko Tanasković
Prof. Dr. Siniša Borović

Prof. Dr. Dragan Kolev
Prof. Dr. Radojica Lazić
Doc. Dr. Danijela Bjelja

Council members from abroad:

Prof. Dr. Dia Nader de El Andari, Venecuela
Prof. Dr. Beatris Bisio, Brazil
Prof. Dr. Vladimir Azarov, Rusija
Prof. Dr. Jorgos Kristidis, Grčka

Prof. Dr. Leonas Tolvaišis, Litvanija
Prof. Dr. Stevo Ivetić, Bosna i Hercegovina
Prof. Dr. Milenko Radoman, Crna Gora

Prepress:

Branko Velov

Cover:

Kosta Ćirić

Proofreading and translation:

Nataša Kankaraš

Printing:

Interprint plus, Beograd

Circulation:

200 copies

THE JOURNAL IS PUBLISHED TWICE ANNUALLY

The assessments and opinions expressed in the articles in the journal *Diplomacy and Security* are the views of the authors and do not reflect the opinion of the editorial board or the institutions in which the authors are employed. It is not allowed to reprint published papers, neither in whole nor in parts, unless there is an explicit publisher consent.

САДРЖАЈ

Уводник

Милош Милићевић

О НЕКИМ КУЛТУРНОПОЛИТИЧКИМ АСПЕКТИМА
ПРАВОПИСА 11

Рајко Петровић

ОДНОСИ ИЗМЕЂУ БОШЊАКА И ХРВАТА У БИХ 63

Бранкица Јанковић

ЗНАЧАЈ РОДНО ОСЕТЉИВОГ ПРИСТУПА У БОРБИ
ПРОТИВ ТРГОВИНЕ ЉУДИМА 91

Гордана Мишев и Милица Бошковић

САВРЕМЕНИ ОРУЖАНИ СУКОБИ И РЕДЕФИНИСАЊЕ
КОНЦЕПТА БЕЗБЕДНОСТИ УТЕМЕЉЕНОГ НА
ПРИНЦИПИМА ПОВЕЉЕ УН 117

Рајко М. Буквић

НАЦИОНАЛНИ, ПОЛИТИЧКИ И ЕКОНОМСКИ ФАКТОРИ
У СТВАРАЊУ САВРЕМЕНЕ УКРАЈИНЕ. 149

Бојан Димитријевић

АМЕРИЧКА ВОЈНА МИСИЈА - АМАС
У ЈУГОСЛАВИЈИ 1951-1958. 221

Иван Мартиновић

КЊИГА ЛАЗАРА РАШОВИЋА „ЦРНА ГОРА У ЕВРОПСКОМ
РАТУ” - ПРОПАГАНДА НА ПУТУ ИСТОРИЈСКЕ ИСТИНЕ 265

CONTENTS

Introductory word

Miloš Milićević

ON CERTAIN CULTURAL AND POLITICAL ASPECTS
OF ORTHOGRAPHY 37

Rajko Petrović

RELATIONS BETWEEN BOSNIAKS AND CROATS IN BOSNIA
AND HERZEGOVINA FROM 1991 TO 2022 77

Brankica Stanković

THE IMPORTANCE OF A GENDER SENSITIVE APPROACH
IN THE FIGHT AGAINST HUMAN TRAFFICKING 105

Gordana Mišev and Milica Bošković

CONTEMPORARY ARMED CONFLICTS AND REDEFINING
THE CONCEPT OF SECURITY BASED ON THE PRINCIPLES
OF THE UN CHARTER 133

Rajko M. Bukvić

NATIONAL, POLITICAL AND ECONOMIC FACTORS
IN THE CREATION OF MODERN UKRAINE 185

Bojan Dimitrijević

AMERICAN MILITARY MISSION - AMAS
IN YUGOSLAVIA 1951-1958 243

Ivan Martinović

LAZAR RAŠOVIĆ'S BOOK "MONTEGRO IN
THE EUROPEAN WAR" - PROPAGANDA
ON THE WAY OF HISTORICAL TRUTH 281

УВОДНИК

У овом броју часописа презентовани су радови мултидисциплинарног карактера, који обухватају различите научне области од значаја за сагледавање феномена дипломатије и безбедности. Редакција се одлучила за публикување седам радова:

У раду који се односи на неке културнополитичке аспекте правописа, компаративно се анализирају аспекти Правописа српскога језика, Хрватског правописа, Правописа босанског језика и Правописа црногорског језика, са становишта културне политике. У раду се уводи до сада у србистици непозната дисциплина – егземплогологија, чија полазишта представљају методолошки оквир анализе егземплоголошких апарата правописа у смеру креирања културног обрасца, чиме остварују културнополитичку функцију. Такође, аутор указује на то да је управо нормирање граfiјског система акт са најдалекосежнијим културнополитичким последицама и да се стога никако не може посматрати само као лингвистичко питање.

Други рад за тему има политичке прилике у Босни и Херцеговини, односно у њему се анализирају односи између Бошњака и Хрвата у периоду од 1991. до 2022. године. Аутор указује на амбивалентну природу односа Бошњака и Хрвата у Босни и Херцеговини – од заједничког учешћа у рушењу бивше југословенске државе, па све до најпре тињајућих, а потом и разбукталих међусобних политичких сукоба од 2006. године до данас.

Значај родно осетљивог приступа у борби против трговине људима је предмет интересовања трећег рада. Аутор се посебно бави факторима који повећавају рањивост појединаца да постану жртве трговине људима, као и применом мера превенције.

У раду који се односи на савремене оружане сукобе из угла редефинисања концепта безбедности утемељеног на принципима повеље УН, анализира се урушавање темеља међународног права, због којег је питање дана када ће ескалација сукоба прећи оквире националних држава. С друге стране, кроз анализу бројних нерешених сукоба широм света, рад ће показати неопходност редефинисања принципа на којима почива Повеља УН, као и улоге СБ УН, чијом се злоупотребом правдају економске, политичке и војне интервенције у независним државама.

У овом броју је и рад који је посвећен сада најактуелнијој теми - Украјини. У њему се разматра утицај различитих фактора (националних, политичких, економских) током историје у процесу стварања савремене украјинске државе. Тај процес се прати од Кијевске Русије, као исходишта данашњих источнословенских држава, а међу њима и Малорусије, на чијим је основама изграђен модерни украјински идентитет, па све до актуелне конфронтације.

Из области историографије презентован је рад који даје преглед активности америчке војне мисије у Југославији током 1950-тих година, под називом *American Military Assistance Staff*, која је координисала војну помоћ Југословенској народној армији у периоду 1951-1958. године. До сада о активностима југословенских служби према поменутој мисији није било посебних радова, а у овом раду се, по први пут, користи архивска грађа.

На крају, у часопис је уврштен осврт на књигу Лазара Рашовића „Црна Гора у европском рату”, написану давне 1919. године, у којем се испитују неке историјске чињенице о Црној Гори.

Проф. др Андреја Савић
главни и одговорни уредник

EDITORIAL

In this issue of the journal, papers of a multidisciplinary character are presented, which include various scientific areas of importance for the understanding of the phenomenon of diplomacy and security. The editors decided to publish seven papers:

In the paper that refers to some cultural and political aspects of orthography, the aspects of The Orthography manual of the Serbian language, The Croatian orthography manual, The Orthography manual of the Bosnian language and The Orthography manual of the Montenegrin language are comparatively analyzed from the point of view of cultural policy. The paper introduces a hitherto unknown discipline in serbistics - exemplology, the standpoints of which present the methodological framework for the analysis of exemplological apparatus of orthography in the direction of creating a cultural pattern, thus achieving a cultural and political function. The author also emphasizes that script standardization represents an act with long-standing cultural and political effects, which is why it cannot be treated as purely linguistic matter.

The second paper has as its topic political circumstances in Bosnia and Herzegovina, i.e. it analyzes the relations between Bosniaks and Croats in the period from 1991 to 2022. The author points to the ambivalent nature of the relationship between Bosniaks and Croats in Bosnia and Herzegovina - from joint participation in the destruction of the former Yugoslav state, all the way to the first smoldering and then flared up mutual political conflicts from 2006 to the present day.

The importance of a gender-sensitive approach in the fight against human trafficking is the subject of interest in the third paper. The author specifically deals with the factors that increase the vulnerability of individuals to become victims of human trafficking, as well as the implementation of prevention measures.

In the paper that deals with contemporary armed conflicts from the point of view of redefining the concept of security based on the principles of the UN Charter, the collapse of the foundations of international law is analyzed, due to which the question of the day is when the escalation of conflicts will cross the boundaries of national states. On the other hand, through the analysis of numerous unresolved conflicts around the world, the paper shows the necessity of redefining the principles on which the UN Charter rests, as well as the role of the UN Security Council, which is misused to justify economic, political and military interventions in independent states.

This issue also includes the paper dedicated to the most current topic - Ukraine. It discusses the influence of various factors (national, political, economic) throughout history in the process of creating the modern Ukrainian state. That process is followed from Kievan Rus, as the origin of today's Eastern Slavic states, and among them Malorussia, on whose foundations the modern Ukrainian identity was formed, until the current confrontation.

From the field of historiography, the presented paper gives an overview of the activities of the American military mission in Yugoslavia during the 1950s, called the American Military Assistance Staff, which coordinated military assistance to the Yugoslav People's Army in the period 1951-1958. Until now, there have been no particular papers on the activities of the Yugoslav services in relation to the mentioned mission, while in this paper, for the first time, archival material is used.

Finally, the journal includes a review of Lazar Rašović's book "Montenegro in the European War", written back in 1919, in which some historical facts about Montenegro are reassessed.

Prof. Dr. Andreja Savić
Editor in chief

УДК:
81'35(497.1-89)
81'26(497.1-89)

Дипломатија и безбедност
Година 5.
Број 2/2022.
Стр. 11-36.

Оригинални научни рад

*Милош Милићевић*¹

О НЕКИМ КУЛТУРНОПОЛИТИЧКИМ АСПЕКТИМА ПРАВОПИСА

Сажетак

У раду се анализирају два аспекта Правописа српскога језика, Хрватског правописа, Правописа босанског језика и Правописа црногорског језика са становишта културне политике. Циљ рада је да упоредном анализом дође до закључака о културнополитичкој улози нормирања графијског система и о културнополитичкој функционизацији правописних примера. У раду се уводи до сада у србистици непозната дисциплина – егземпологија. Њена полазишта представљају методолошки оквир анализе егземполошких апарата правописа. Аутор закључује да правописни примери могу у одређеним случајевима бити секундарно функционизовани у смеру креирања културног обрасца, чиме остварују културнополитичку функцију. Такође, аутор указује на то да је управо нормирање графијског система потез са најдалекосежнијим културнополитичким последицама и да се стога никако не може посматрати само као лингвистичко питање.

Кључне речи: *егземпологија, културна политика, језичка политика, Правопис српскога језика, Хрватски правопис, Правопис босанскога језика, Правопис црногорскога језика.*

¹ Филолошки факултет, Београд, milosmilicevic.fil@gmail.com

УВОД

У Политици од 6. марта 1966. године, Мирко Тепавац оптужио је *Речник савременог српскохрватског књижевног језика с језичким саветником* Милоша Московљевића за подметање политичке концепције надахнуте српским шовинизмом.² Један од више примера којима је Мирко Тепавац доказивао политичку концепцију аутора била је правописна препорука да се називи административних јединица не пишу малим почетним словом „јер су и аутономне покрајине и поједине републике у оквиру савезне државе привремене административне јединице”.³ У овом образложењу, уз друге замерке, М. Тепавац је видео политичку концепцију у коју „не могу да се уклопе наша револуција, федеративно уређење и национална равноправност”. Више од двадесет година касније, у својој књизи *Jezik, društvo, nacija*, Славко Вукомановић, некадашњи редовни професор Универзитета у Београду и „još od studentskih dana aktivan politički radnik”, своје излагање о Речнику М. Московљевића завршава на следећи начин: „Kada se objašnjava upotreba velikog slova, navodi se primer: 'Živeo Kralj!'. Iz ovih se poslednjih primera [а навођено је више њих – М.М.] jasno vidi da je Moskovljevićev rečnik bio u velikoj meri politički štetan [подвукао М.М.]. Za to je on na zahtev javnosti i intervenciju političkih foruma zabranjen”.⁴ Иако се на истој страни *Речника*, тј. језичког приручника, налази пример: *Друже Тито ми Ти се кунемо, да од твога пута не скренемо* – указано је на „политичку штетност” примера *Живео Краљ!* као илустрације једног ортографског правила.⁵ И поред јасне политичке немотивисаности која је уочљива у контексту,

² Мирко Тепавац, „Читај као што је написано...”, *Политика*, 6/3/1966.

³ Милош Московљевић заправо правописно изједначава писање административних јединица, попут општина и округа, са писањем имена република и аутономних покрајина: „Према свему овоме, правилније је писати – како се раније по свима правописима писало, не само *Босански пашалук* и *Пећка патријаршија*, већ и *Ваљевски срез*, *Бродска опћина*, и то не само кад значе установу, како прописује Правопис, већ и кад значе административну јединицу. Јер су и аутономне покрајине и поједине републике у оквиру савезне државе привремене административне јединице”, Милош Московљевић, *Речник савременог српскохрватског књижевног језика с језичким саветником*, Аполон, Београд, 1990, стр. 929. У *Правопису српскога језика* важи исто правило, само без образложења у виду у ком га нуди Московљевић (в. Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурица, *Правопис српскога језика*, Матица српска, Нови Сад, 2017, стр. 60).

⁴ Slavko Vukomanović, *Jezik, društvo, nacija*, Jugoslovenska revija, 1987, стр. 90. Аутор прећуткује да је целокупан тираж од 10 000 примерака *Речника* заправо уништен. Сачувано је тридесетак примерака који су били испоручени претплатницима или су у књижарама већ били продати (в. Момчило Исић, „Настанак и судбина *Речника* савременог српскохрватског књижевног језика са језичким саветником проф. др Милоша Московљевића”, *Токови историје*, Институт за новију историју Србије, Београд, број 1/2017, стр.123–153).

⁵ Милош Московљевић, *Нав. дело*, стр. 930.

пример је означен као политички неприхватљив.

Већ је писано о случају *Речника* М. Московљевића.⁶ Данас можемо закључити да се до негативног идеолошког значења у поменутих случајевима дошло на основу слободне интерпретације текста, самим тим што се идеологизација одвија на нивоу дискурса као друштвене праксе у којој су значења на нивоу лексике идеолошки обојена.⁷ Пишући о односу књижевности и политике, Василије Милановић указује на то да у постмодерном и постструктуралистичком свету без значења све постаје домен политичке игре, па тако ни уметник, а слободно можемо додати ни лингвиста, не може да умакне домену политичког, јер „он никада не може бити неодговоран за перформативне последице свог повремених настојања да знање или било који део стварности представи као решену или непристрасну истину”.⁸ Наведено се посебно да сагледати у домену језичке политике, имајући у виду улогу језика као инструмента друштва и културе. Сведоци смо тога да неки савремени феномени језичког инжењеринга отворено циљају на промене свести и начина мишљења.⁹ Стога се питање које постављамо ослања на горе наведени феномен – да ли се у савременим правописима могу наћи елементи који имају културнополитичку функцију? Све поменуто морамо сагледати имајући у виду културне политике држава у којима правописи настају, јер „култура у савременом свету има превасходно политички и стратешки значај, док у исто време културна политика има криптоидеолошки карактер којим се труди да наметне одређени систем очекивања и вредности, да отклони све што је са тим системом несагласно и да на тај начин обликује пожељно саморазумевање које ће бити темељ сваког јавног деловања”.¹⁰

⁶ Иако у науци постоје становишта која у појави *Речника* М. Московљевића виде назнаку буђења „српског национализма” међу српском интелигенцијом тога времена (в. Радина Вучетић, „Речник с проблематичним речима: случај забране Московљевићевог *Речника*”, *Годишњак за друштвену историју*, Удружење за друштвену историју, Београд, 1/2016, 65–82), таква становишта су аргументовано оповргнута (в. Момчило Исић, *нав. дело*).

⁷ Љерка Јефтић, *Критичка анализа дискурса рата против тероризма*, Београд, Јасен, 2018, стр. 42.

⁸ Василије Милановић, „Књижевност и политика: књижевноисторијски контекст; књижевнотеоријска актуелност”, *Pravo i društvo: časopis za pravnu i političku kulturu*, god. 3, br. ¾, str. 71–84.

⁹ *Закон о родној равноправности*, Службени гласник РС, бр. 52/2021: „Родно осетљив језик јесте језик којим се промовише равноправност жена и мушкараца и средство којим се утиче на свест оних који се тим језиком служе у правцу остваривања равноправности, укључујући промене мишљења, ставова и понашања у оквиру језика којим се служе у личном и професионалном животу” (подвукао М.М).

¹⁰ Мило Ломпар, „Титоизам и хрватска културна политика”, *Летопис Матице српске*, Матица српска, Нови Сад, год. 186, књ. 485, св. 3, стр. 361.

МЕТОДОЛОГИЈА И ИЗБОР ГРАЂЕ

Како закључује Томислав Стојанов, не постоји ниједан језик чији је правопис стандардизован без помоћи законодавне власти, што значи да се стандардизацијски интерес редовно поклапа са политичким.¹¹ То само доказује већ раније наглашену везу стандардног језика са постојањем државе чији је он званични инструмент комуникације и интегративни друштвени чинилац. Предраг Пипер указује управо на то да највећу одговорност у одлучивању и спровођењу језичке политике има држава.¹² Чак и у средњем веку, иако у потпуно другачијим социолингвистичким околностима, ортографска норма је била у корелацији са јачањем средњовековних државних, тј. црквених институција.¹³ Кодификација ортографске норме важан је део језичке стандардизације, а још средином двадесетог века указано је на то да је ортографска норма, која се чинила као апсолутно лингвистички проблем, заправо проблем језика и културе *par excellence*.¹⁴

За потребе наше анализе, говорићемо о два вида планирања правописа: 1. планирање статуса правописа и 2. планирање корпуса правописа – аналогно планирању језичког статуса и корпуса. Под планирањем статуса правописа сматрамо његову акцептуацију, имплементацију и експанзију – највише у оном виду у ком то спроводе институције државе, тј. законска регулатива, док под планирањем корпуса подразумевамо сам рад у правопису (процењивање, реконструкција, кодификација). Наш фокус у овом раду биће усмерен на планирање корпуса правописа. Занимаће нас само један специфичан део корпуса, и то не онај који се тиче социолингвистике правописних решења и којим би се бавила социолингвистика ортографије¹⁵ – већ један саввим нов начин посматрања правописног корпуса у коме се правописни при-

¹¹ Tomislav Stojanov, *Jezikopisno planiranje i elektronička pismenost na hrvatskome jeziku (doktorski rad)*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2015, стр. 149.

¹² Предраг Пипер, „Српски језик и актуелна питања језичке политике”, Зборник Института за српски језик САНУ II: *Српски језик и актуелна питања језичке политике*, Институт за српски језик САНУ, Београд, 2014, стр. 118.

¹³ Александар Белић, „Учешће Светог Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирилских споменика”, *Историја српског језика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1999, као и Florin Culmas, *Writing Systems: An introduction to their linguistic analysis*, Cambridge University Press, New York, стр. 249, када је реч о Алкуиновој реформи у време Каролиншке ренесансе у 8. веку.

¹⁴ P. L. Garvin, “Literacy as problem in language and culture”, *Georgetown University Monograph Series on Language and Linguistics* 7, стр. 129.

¹⁵ Mark Sebba, *Spelling and society: The culture and politics of orthography around the world*, Cambridge University Press, New York, 2007, стр. 5.

мер, а не правило, посматра као носилац екстралингвистичких функција и садржаја. Овој анализи додаћемо још и анализу графијских система које правописи прописују, са нагласком на проблем нормирања диграфије у *Правопису српскога језика*. Чини се да до сада није јасно наглашена важност нормирања графијског система са културнополитичког становишта.

Први који је указао на то да лингвистички пример може бити носилац социокултурне информације је Сергеј Јермоленко у свом раду „Лингвистички примери као носиоци социокултурне информације”.¹⁶ Доказавши основаност својих теоријских полазишта, он предлаже формирање нове дисциплине – егземплогологије, тј. теорије лингвистичких илустрација (примера). Ослонићемо се на његове увиде који су нам помогли да теоријски формулишемо методологију ове анализе. Колико нам је познато, о егземплогологији и њеној практичној примени до сада није било помена у србистици.

Циљ нам је да културнополитички аспект појединачних правописа анализирамо кроз поређење четири различита правописа. Избор анализираних правописа сматрамо вишеструко оправданим због тога што изабрани правописи представљају резултат полицентричне стандардизације у оквирима вуковског, тј. српског језика. Хрватским прихватањем вуковског језика и његових правописних основа у 19. веку, вуковски српски језик је употребно постао српскохрватски.¹⁷ Крајем 20. века, распадом југословенске државе, у оквиру тога језика настају четири различита стандарда. Српски језик и његов правопис, иако се његов назив услед социополитичких околности мењао, остварују свој континуитет од 1818. године, тј. од појаве *Српског рјечника*. Остали стандардни језици настали су током двадесетовековних (хрватски, бошњачки) или двадесетпрвовековних процеса (црногорски). Самим тим што у овом случају политичка мотивација претеже над лингвистичком, да се претпоставити и значајан уплив културне политике у правописној стандардизацији.

Правописи су изабрани на основу два критеријума. Први и најзначајнији био је критеријум постојања државне подршке конкретном правопису, а други је хронолошки (коришћена издања правописа настала су у релативно кратком временском периоду). Ради се о следећим правописима:

1. Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурица, *Правопис српскога језика* (у даљем тексту ПСЈ), Матица српска, Нови Сад, 2017.

2. Željko Jozić i dr, *Hrvatski pravopis: jedini pravopis odobren za uporabu u*

¹⁶ Serhiy Yermolenko, “Linguistic Examples As Carriers Of Socio-cultural Information”, *Language and society*, Issue 10, 2019, стр. 137–147.

¹⁷ Митар Пешикан, „О правописној норми у српској језичкој култури”, *Наш језик*, XXX/1–5, стр. 140.

školama (у даљем тексту ХП), Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2016.¹⁸

3. Senahid Halilović, *Pravopis bosanskoga jezika* (у даљем тексту ПБЈ), Slavistički komitet, Sarajevo, 2017.

4. *Pravopis crnogorskoga jezika* (у даљем тексту ПЦЈ), Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore, Podgorica, 2010.¹⁹

ЕГЗЕМПЛОЛОШКА АНАЛИЗА

Промишљање о културнополитичким аспектима правописа нас неминуовно доводи до питања нелингвистичких функција правописних примера. Већ на први поглед уочава се њихова образовна функција чија се културнополитичка активација огледа у државном залеђу стандардизације. Тако правописни примери остварују улогу у формирању културног обрасца.²⁰

Сергеј Јермоленко примећује да, без обзира на то да ли се примери користе у теоријске или лингводидактичке сврхе, они деле једну заједничку особину – то је њихова парцијална редувантност. Уз релевантну лингвистичку информацију, пример неопходно носи и мање-више неважну информацију са становишта онога што илуструје. Као другу важну особину он истиче варијантност лингвистичких примера, тј. постојање мноштва примера који могу илустровати исто. Управо могућност избора између више адекватних решења оправдава питање: који критеријуми омогућавају избор? Наша претпоставка је да су критеријуми одређени нелингвистичким функцијама.

Услед ограниченог обима рада, изабрали смо да анализирамо поглавља у којима је нормирано писање великог почетног слова (ПСЈ: 55–74, ХП: 21–35, ПБЈ: 12–23, ПЦЈ: 10–16). Иако сваки од наведених правописа има исту намену, сваки од њих има другачију социокултурну и културнополитичку позадину. Зато је важна следећа напомена С. Јермоленка: „Стога што су лингвистичке илустрације део академског и образовног дискурса, и

¹⁸ Правопис је од 2013. доступан на интернету као „javno dobro svih govornika hrvatskog jezika”. Поред мрежног издања (доступног на адреси: <https://pravopis.hr/>) у овом раду коришћено је и наведено штампано издање.

¹⁹ Овај правопис нема експлицитно наведене ауторе. Формирање коначне верзије *Правописа* поверено је Експертској комисији коју су чинили Миленко А. Перовић, Јосип Силић и Људмила Васиљева. За полазиште у свом раду, Комисија је као концепт узела радну верзију коју је сачинио Аднан Чиргић.

²⁰ Постоји разлика у значењу термина *образац културе* и *културни образац*. Културни образац претпоставља пројекат система вредности који се примењује и развија кроз културну политику, док образац културе чини доминантан систем вредности који одређује понашање у некој заједници. Према Слободан Антонић, *Демонтажа културе*, Catena mundi, Београд, 2020, стр. 71.

као такве циљају на широку читалачку публику, може се претпоставити да уколико имају социокултурно значење онда мора бити да су свесно изабране управо из тог разлога”.²¹ Када је реч о правописима и писању великог слова, издвајају се илустрације неких правописних решења. Тако је културнополитичка и социокултурна позадина правописа посебно изражена када је реч о примерима који илуструју писање имена личности, историјских догађаја, уметничких и др. дела, докумената, институција и установа. У наставку ћемо се осврнути на неке од ових случајева.

Имена личности

Поред имена која припадају регистру европског културног наслеђа, присутан је већи број личности које припадају националној историји и култури. Треба имати у виду да свако име у социокултурном контексту има особено симболичко значење и да асоцијативним путем указује на различите вредности. Личности које се јављају у правописима заправо представљају појединце који су својим деловањем стекли и симболички статус, било да су значајни са становишта политичке, уметничке, књижевне или црквене историје. Укратко речено: име је памћење.²² Такође, иако по себи име нема значење, већ само денотира означено, у конкретном културном контексту име се семантизује кроз симболичке представе које указују на одређени вредносни систем. Стога имена „великих” личности никада нису само ознаке – већ кодирани текст.

Имена личности која се јављају као илустрације за писање великог слова имају првенствено образовну функцију. Са становишта културне политике, нека од имена функционишу као симболичке тачке препознавања националних заједница и њихових вредности. У предговору ПБЈ Сенахид Халиловић пише да је проширен корпус из кога су примери узимани и наглашава да су преузимани „*највише из bosanskohercegovačke književnosti*”. Када видимо да је заправо реч о делима Иве Андрића, Меше Селимовића, Бранка Ћопића, Петра Кочића, Скендера Куленовића и др. – постаје јасно да смо на трагу посебног вида државно-територијалног интегралитета, који упркос својервсној оправданости бх књижевности као посебне целине са ис-

²¹ “Since linguistic illustrations are part of the academic and educational discourse and as such are aimed at a fairly wide readership, it can be assumed that if they have socio-cultural significance, then they must have been deliberately selected for exactly that reason”, Serhiy Yermolenko, “Linguistic Examples As Carriers Of Socio-cultural Information”, *Language and society*, Issue 10, 2019, стр. 138.

²² Богољуб Шијаковић, „О памћењу и забору: идентитет између онтологије и дискурса”, *Присутност трансценденције*, ПБФ/Службени гласник, Београд, 2013, стр. 70.

торијског становишта, данас има искључиво културнополитичке мотивације.²³ У конкретном случају, када је реч о писању имена личности, ПБЈ наводи имена Бранка Ћопића и Петра Кочића.

Надимци и парафразирана имена такође имају посебно значење самим тим што постојање надимка или парафразираног имена изражава одређен емотивни однос који управо и произилази из културног обрасца. У ПЦЈ немамо примере поменутог, док су маркантни у ПСЈ: Вожд (Карађорђе), у ХП: Отац Хрватске Књижевности (Марко Марулић), у ПБЈ: Мак (Мехмедалија Диздар), Меша (Мехмед Селимовић), Змај од Босне (Хусеин-капетан Градашчевић), Жута (Фадила Оцаковић²⁴). У ХП такође налазимо: „Velikim se početnim slovom pišu sve riječi u višerječnim perifrznim imenima ako uz njih ne stoji ime osobe na koju se perifraza odnosi: Ocu Domovine podignut je spomenik u Zagrebu, ali: Ante Starčević otac je domovine, Anti Starčeviću, osu domovine, podignut je spomenik u Zagrebu”.²⁵

Насупрот ПСЈ и ПЦЈ у којима се јављају само „канонска” имена, у преостала два правописа постоје и имена личности из популарне културе (ХП: Zlatan Stipišić Gibonni, Ivana Vrdoljak Vanna; ПБЈ: Azra Begić, Amira Medunjanin и др). ХП се уопште одликује присуством примера из савремене културе.

Историјски догађаји

Свест о јединству историјске судбине представља суштину националне свести, а етноисторија је извор културне моћи.²⁶ Због тога се о нацијама неретко говори као о заједницама памћења. У правописима су примери који илуструју историјске догађаје функционализовани управо у смеру неговања културе сећања на важне догађаје националне и државне историје. Историјски догађаји који представљају опште европско наслеђе остварују образовну функцију. Очитава се доследна европоцентричност као имплицитно изведен

²³ О овом питању видети „Развој свијести о књижевности Босне и Херцеговине” у Станиша Тутњевић, *Поетичка и поетолошка истраживања*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2007, стр. 261–311.

²⁴ Фадила Оцаковић Жута (1958–1992) је била припадница Армије Републике БиХ. Погинула је у рату 1992. године током борби за брдо Жуч. Бошњачки медији називају је „највећом сарајевском хероином”, интернет: <https://novi.ba/clanak/155992/najvesca-sarajevska-heroina-zena-koja-nije-znala-sta-je-strah>, 22/3/2022.

²⁵ Željko Jozić i dr, *Hrvatski pravopis: jedini pravopis odobren za uporabu u školama*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2016, str. 23.

²⁶ Ђуро Бодрожих, „Идентитет и историја – прилог култури сећања” у *Национални интерес*, год. XIV, vol. 31, бр. 1/2018, стр. 13.

лингвокултуролошки податак, а то уопште важи за целокупан егземплоглошки апарат анализираних правописа. Европоцентричност је пак функционално оправдана – један од критеријума избора примера мора бити њихова употреба фреквентност, што важи у сваком, а не само у овом случају.

ХП и ПБЈ наводе догађаје из ратова који су се водили током распада СФР Југославије (1991–1995) који, имајући у виду њихову значај за савремене идентитете Хрвата и Бошњака, представљају важне тачке културе сећања и савремене, пре свега, хрватске државотворности. Када је реч о ХП то су: Битка за Вуковар, Бљесак, Домовински рат, Олуја; а када је реч о ПБЈ – Пофалићка битка. ПСЈ и ПЦЈ не наводе догађаје из тог периода. У ПСЈ налазимо пример *Милосрдни анђео*, који се односи на важан догађај у савременом историјском искуству српског народа – НАТО агресију на СРЈ. Занимљиво је приметити да у ХП скоро уопште нема примера који су везани за партизански покрет и уопште државност комунистичке Југославије, док се у другим правописима они јављају чешће (ПСЈ: Народноослободилачка борба, Десант на Дрвар; ПБЈ: Сремски фронт, Игмански марш, Битка на Неретви; ПЦЈ: Битка за Пљевља). ХП је једини правопис у коме се не наводи пример – *Косовски бој/битка*.

Овакви делови правописа представљају богате изворе социокултурних информација. То су места преко којих би се историјска свест једног народа могла у одређеној мери реконструисати у вредносном смислу, јер није само поменут догађај знаковит, већ (што је некада важније) и онај који је прећутан. Како то дефинише Богољуб Шијаковић: „Заборав је такође активност, и учествује у конструкцији памћења, а то је основа за конструкцију и чак измишљање прошлости, која се предузима у садашњости ради циљева будућности”.²⁷ Тако се може имплицитно доћи до податка како хрватска култура раскида са наслеђем југословенске државе, док остала три правописа ипак указују на одређено заједничко културно наслеђе, без обзира на то коју симболичку вредност одређени догађаји имају у културном наративу српског, бошњачког или црногорског народа²⁸ (нпр. Сарајевски атентат, Косовски бој, Први српски устанак).

²⁷ Богољуб Шијаковић, „О памћењу и забору: идентитет између онтологије и дискурса”, *Присутност трансценденције*, ПБФ/Службени гласник, Београд, 2013, стр. 71.

²⁸ Под синтагмом црногорски народ мисли се на оне Црногорце који себе не сматрају припадницима српског народа. Иако је термин научно неадекватан да значи, историјски гледано, новоформирану националну скупину, аутор није пронашао боље решење (етноним *Монтенегрини* има пежоративан карактер).

Документи и споразуми

Савремена политичка и историјска реалност неретко је симболички материјализована у именима различитих докумената и споразума. Знање о њима, као и о њиховом значењу за политичку заједницу којој припадамо, вид је опште политичке културе. У правописима се не пропушта прилика да се укаже управо на овакве документе и споразуме. Примери су образовно функционализовани, а такође нам дају представу о одређеним фокусима појединих културних политика.

Знање о оваквим документима игра значајну улогу у формирању државотворне свести, па се тако у ПСЈ не пропушта помен Сретењског устава, као ни савременог Устава Републике Србије. ХП и ПЦЈ подсећају на значајне документе који су играли улогу у покретању стандардизације савременог хрватског и црногорског стандарда²⁹. То су Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika (1967) и Deklaracija Crnogorskog PEN centra o ustavnom položaju crnogorskoga jezika (1997). Бечки књижевни договор није поменут само у ПБЈ, док је Новосадски договор (1960) поменут само у ХП. Занимљиво је запазити да се Дејтонски споразум, који се најужетиче Федерације БиХ, не помиње само у ПБЈ. Правописи наводе и споразуме који су играли значајну улогу у формирању савремене геополитичке слике Балкана, али и европске историје (само ХП не наводи Берлински конгрес).

Институције, установе и организације

Вредности се читавају на институцијама друштва као специфичним артикулацијама културе којима се уређују најбитнији аспекти живота друштва.³⁰ Државне институције су важан елемент државности, а способност институција да артикулишу друштвене промене значајан је услов стабилности једне културе. Стога формирање свести о њиховом постојању и значају представља важан циљ културне политике. У сваком од правописа наводе се важне институције државе и културе. Можемо рећи да су ови примери функционализовани у смеру формирања институционалне свести,

²⁹ Иако употребљавамо термин црногорски стандард, треба напоменути да стандардизација такозваног језика није до краја спроведена, иако је он 2017. године формално добио своју ISO 639 ознаку – снг.

³⁰ Vladimir Cvetković, *Ekonomska kultura u Srbiji: kulturni obrasci, institucije i legitimizacioni mehanizmi* (doktorska disertacija), Univerzitet u Novom Sadu, Odsek za sociologiju Filozofskog fakulteta, Novi Sad, 2015, стр. 56.

имају намеру да укажу на институције које су важан елемент државности или националног идентитета.

ПСЈ наводи институције од националног значаја, као и важне издавачке институције у српској култури (Српска књижевна задруга, Обод, Нолит). Примећујемо да ХП и ПЦЈ наводе институције везане за језик – ХП: *Odjel za hrvatski standardni jezik Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Odsjek za kroatistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*; ПЦЈ: *Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević”, Katedra za crnogorski jezik*. Присуство ових примера има и своју сврху на плану језичке политике – оба језика су, историјски гледано, недавно стандардизована и са различитих научних позиција оспорава се њихова лингвистичка оправданост. Зато је указивање на језичке институције усмерено на формирање језичког идентитета, који као социолингвистичка категорија представља став говорника према властитом језику. Када је реч о црногорској ситуацији, ово наглашавање је оправдано са становишта културне политике, имајући у виду да је на попису из 2011. године само 36,97% становника изјавило да говори црногорски језик, иако према истом попису у Црној Гори националних Црногораца има 44,98%.³¹ Такође, ПЦЈ је особен по томе што се једино у њему јављају имена институција које су везане за хрватски језик (Матица хрватска, Одсјек за хрватски језик и књижевност), док се као пример помиње само *српска књижевност*. Треба указати на значајну улогу хрватских лингвиста у језичкој стандардизацији коју спроводи држава Црна Гора. Њихова улога тек треба бити подробно истражена.

ПЦЈ, када је реч о верским установама, наводи као пример само Црногорску православну цркву, док Српске православне цркве нема, иако управо њој припада највећи број верника Црне Горе. Прећутано је знаковито. Политички мотивисан одабир примера припада ширем контексту спровођења структуралне амнезије, тј. гашењу селектованих тачака у памћењу. На том трагу је и пример којим се наводи име једне политичке странке (Либерални савез Црне Горе), док на пример у ПСЈ имена странака дају одраз времена из ранијих издања овог правописа и представљају занимљив социокултурни податак.

Уметничка дела

Примери су већином образовно функционализовани, како у смеру указивања на национални књижевни канон, тако и у смеру опште културе. У ХП

³¹ *Popis stanovništva, домаћinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. godine*, Zavod za statistiku, Podgorica, 2011.

и овде постоје примери из популарне културе (*Господар прстенова*, *Повратак Бетмена*). ХП и ПБЈ наводе филмска остварења са тематиком ратова из деведесетих година (*Како је почео рат на мом отоку*, *Ничија земља*). ПСЈ, када је реч о филмским остварењима, одражава старије стање (*Отац на службеном путу*, *Породично благо*). И овде су у ПЦЈ наведени примери дела из монтенегристике: *Правопис црногорскога језика* и *Lingua Montenegrina*.

Несумњиво је да су правописни примери у овом одељку функционализовани у смеру указивања на важна уметничка дела, како са становишта општег образовања, тако и са становишта националне књижевности. Тако се у ПСЈ наводе *Сеобе* Милоша Црњанског, *Горски вијенац* Петра Петровића Његоша и *Мост на Жепи* Иве Андрића. Дакле, присутан је класичан песник српске културе (Његош), писац централног тока српске културе (Андрић) и писац периферног тока српске културе (Црњански). ПСЈ наводи *Душанов законик* и *Мирослављево јеванђеље* као значајне споменике српске средњовековне уметности и државотворности. И овде је занимљиво преплитање ПСЈ и ПЦЈ – у оба правописа значајну улогу има Његошево дело, иако је његова културна рецепција различита у поменутих срединама. Видимо да ПЦЈ као репрезентативна дела књижевности наводи Његошеве спевове *Горски вијенац* и *Лучу микрокозму*, збирку песама *Побуне ума* Мирка Бањевића и роман *Лељејска гора* Михаила Лалића. У ПБЈ налазимо збирку Мака Диздара *Камени спавац*, а у ХП збирку приповедака Мирослава Крлеже *Хрватски бог Марс*.

Додатна запажања

Пажњу нам је привукло једно правописно правило из ПЦЈ: „Ukoliko se imenicama *srbi, turci, latini* i sl. označavaju nazivi vjerskih pripadnika, a ne nacionalna ili narodnosna pripadnost, one se redovno pišu malim početnim slovom”.³² По себи, у овом правилу нема ничега политичког, иако је правило врло необично. Међутим, пример који уз њега следи открива културнополитичку функционализацију: „Otišli su na stanak *turcima...* / Kosa mlada na groblje *junačko*, / siplje li se bulah ka *srpkinjah?* / Da je bješe *srbin* ugrabio, / ako hoćah glave obrtati... / No uteci u Kotor *latini...*”. Зашто Његошеви стихови? Ради се о традицији тумачења која у Његошевом делу лексеме као што су *Србин* и *српство* тумачи само као архетипске представе у свести народа пореклом из средњовековног периода. Тако у својој студији Слободан Томовић пише: „Iz citiranih stihova preuzetih iz 'Gorskog vijenca' odnosno 'Šćepana malog' evidentno je da se Njegoš služi terminima:

³² *Pravopis crnogorskoga jezika*, Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore, Podgorica, 2010, стр.15.

'Crnogorci' i 'Crnogorac' u svim slučajevima kad se njegovi literarni junaci neposredno obraćaju skupu ili svojim savremenikima za razliku od upotrebe pojma 'Srbin' kojim pjesnik nostalgично doziva slike daleke prošlosti".³³ Реч је, дакле, о пропратном елементу процеса десрбизације Његоша³⁴ и његовог дела, који посебно можемо пратити након 1945. године, јер, како закључује Милован Ђилас, Други светски рат представља кулминациону тачку процеса формирања Црногораца у посебну нацију.³⁵ Својеврсан паралелизам процеса, само на језичком плану, да се уочити и у македонском случају. Блаже Конески пише: „Период од пресудне важности у јачању тога фактора употребе, и у целини у стварању македонског књижевног језика, представљају године Народноослободилачке борбе. [...] Партизанске јединице, као и други органи који се упоредо с њима стварају, окупљајући људе из разних крајева, постају они језикотворачки колективи, који убрзавају стварање општег македонског језика”.³⁶ Наведени одељак из ПЦЈ је можда најбоља илустрација културнополитичке функционализације примера.

Теоријски прилог егземпологији

Свеукупност примера који су употребљени у одређеном делу на основу различитих критеријума можемо назвати егземполошким апаратом. Сваки пример је у конкретном случају типолошки условљен, и тај услов можемо назвати *примарна илустративност*. Секундарне функције примера произилазе из семантичког плана. Значење омогућава *секундарну функционализацију*. Секундарне функције су везане за ниво значења, а произилазе из екстралингвистичких околности у којима се пример употребљава. Пример своје значење неретко добија из актуелног културног наратива, из различитих политичких и друштвеноисторијских околности. Уколико желимо илустровати правило писања великог слова код властитих имена, није исто хоћемо ли то учинити измишљеним или стварним именом неке историјске личности.

Секундарне функције примера не морају бити израз свесне активности аутора, већ могу бити одраз несвесно утиснуте социокултурне информације. Управо фреквентност, бар када је реч о правопису, чини један од критеријума избора. На тај начин, различити видови лингводидактичке литературе могу

³³ Slobodan Tomović, *Komentar Gorskoga vijenca*, интернет: http://www.montenegro.org.au/komentar_gorskog_vijenca_lat.html, 24/3/2022.

³⁴ Andrew B. Wachtel, *How to Use a Classic: Petar Petrović Njegoš in the Twentieth Century*, интернет: <https://books.openedition.org/ceup/2426?lang=en>, 24/3/2022.

³⁵ Милован Ђилас, *Чланци 1941–1946*, Култура, Београд, 1947, стр. 221–222.

³⁶ Блаже Конески, „О развиту македонског књижевног језика”, *Јужнословенски филолог*, 1958, XXIII, 1-4, стр. 40.

постати предмет културолошке анализе, јер управо егземпловски апарат одређеног уџбеника може бити извор различитих видова информација о времену у коме уџбеник настаје. Самим тим што присуство великог броја примера представља одлику дидактичке литературе, примери најчешће врше ширу образовну функцију. Уколико је пример неинтенционално изабран, онда најчешће представља само пасивни социокултурни податак. Уколико је пак свесно изабран, по правилу је образовно или културнополитички функционализован. Наравно, у савременом свету тешко је говорити о образовању које не претпоставља одређени културнополитички оквир.

НОРМИРАЊЕ ГРАФИЈСКОГ СИСТЕМА

Стандардизација претпоставља графизацију. Међутим, који су њени геокултурни и културнополитички оквири? Писмо настаје као цивилизацијска тековина која омогућава пренос поруке у времену и простору. Самим тим, писмо претендује на неко друго време (будућност), оно трансцендира простор одлуком да се записано сачува, симболички овековечи.³⁷ Уколико суштински узмемо у обзир сазнање да је човек *animal symbolicum*³⁸, постаје нам јасан значај симболичког у простору моћи које је свој јасан израз добило у термину *симболичких елита*. Неки аутори, поредећи стандардизацијске процесе у арапском и српскохрватском језику, наглашавају значај симболичке функције језика, која је током распада српскохрватског стандарда одиграла превагу над комуникативном функцијом.³⁹ Када Иван В. Лалић у писму Чарлсу Симићу 1992. године пише да је престао писати „српско-хрватски” – то управо указује на симболички смисао самог назива.⁴⁰ Јер, он је наставио да пише истим језиком. Ова се ситуација пресликава на ниво графије, јер је писмо најмаркантнија симболичка еманација језика зато што га на одређен начин материјализује.

Имајући у виду спрегу моћи и симболичког, постаје разумљивије настојање различитих држава да током историје изврше насилну или постепену смену графијског система у српској култури или њеним деловима. То

³⁷ Petar Jevremović, „Fenomenologija pisma i efekti reči”, *Srpska teologija danas 2010*, Zbornik radova drugog godišnjeg simposiona, Institut za teološka istraživanja PBF, Beograd, 2011, стр.2.

³⁸ Ivan Ivić, *Čovek kao animal symbolicum*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2015.

³⁹ Dareg A. Zabrah, The language that unites and the language that divides us: Why was Arabic kept and Serbo-Croatian abolished?”, *The Journal of Nationalism and Ethnicity*, Volume 40, 2012, Issue 4, стр. 545–559.

⁴⁰ *Поглед преко океана: преписка Ивана В. Лалића и Чарлса Симића 1969–1996*, приредила Светлана Шеатовић Димитријевић, Чигоја штампа/Учитељски факултет/Институт за књижевност и уметност, Београд, 2007, стр. 208.

је испрва била Хабзбуршка монархија (1779, 1781. год), тј. од 1867. године Аустроугарска (1876, 1914, 1915, 1916. год)⁴¹, затим Независна Држава Хрватска (1941–1945), Сједињене Америчке Државе (1950), ФНРЈ⁴² и Република Хрватска (1991–1995)⁴³. Током Другог светског рата Краљевина Италија (под влашћу Националне фашистичке партије) јавно не забрањује ћирилично писмо, али уводи нови назив за језик: *lingua montenegrina*.⁴⁴

Често се ови процеси перципирају само као године забране или године прогона ћириличног писма. Заправо, увек се радило само о једном – покушају наметања латиничког писма као јединог писма за бележење српског језика. Ове културнополитичке тенденције које имају вишевековно трајање – од 18. века па до данас, само на субверзивнији начин – уклапају се у политику под називом *Хабзбуршка константа*⁴⁵. Реч је о политици коју су империјалне силе директно, или преко подређених политичких субјеката (држава, партија, елита) спроводиле на српском културном простору. Ваља уочити јасну разлику између идеологије и интереса – идеолошка полазишта су се током историје мењала, али је интерес западног културног експанзионизма остао исти. Наравно, промене у граfiјском систему не морају увек бити последица спољног наметања, већ могу бити и израз самосталне културнополитичке преоријентације, што је на пример случај када је реч о реформи руског цара Петра I.⁴⁶

Поменут значај писма у културној политици не огледа се само у случају српског историјског искуства – оно је у овом случају комплементарно са светскоисторијским кретањима. Како пише Вања Станишић: „Ширење латиничког писма данас, које је у многим деловима света потиснуло или потискује друга писма, нпр. арапско писмо у Турској, западној Африци (хауса), Индонезији, Малезији, кинеско писмо у Вијетнаму, ћирилицу на простору Евроазије, управо је доказ културног дисконтинуитета у датим сре-

⁴¹ Павле Ивић, *Преглед историје српског језика*, Издавачка књижевница Зорана Стојановића, Сремски Карловци / Нови Сад, 2014, стр. 304–305.

⁴² Mehta Coleman Armstrong, “A Rat Hole to be Watched”? CIA Analyses of the Tito-Stalin Split, 1948-1950, 148. интернет: <https://repository.lib.ncsu.edu/bitstream/handle/1840.16/1006/etd.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, 8/3/2022.

⁴³ Ante Lešaja, *Knjigocid: uništavanje knjiga u Hrvatskoj 1990-ih*, Profil/Srpsko narodno vijeće, Zagreb, 2012.

⁴⁴ Јелица Стојановић, *Пут српског језика и писма*, СКЗ, Београд, 2016, стр. 186. Данас Факултет за црногорски језик и књижевност издаје часопис под именом *Lingua Montenegrina* који „као časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja od osnivanja 2008. godine ima misiju razvijanja i afirmacije montenegrinistike kao najmlađe grane slavistike”.

⁴⁵ Мило Ломпар, *Дух самопорицања*, Catena mundi, Пирот, 2018, стр. 99–119.

⁴⁶ Вања Станишић, „Ортографија и револуција”, *Српски језик XXIII*, Београд, 2018, стр. 303–305.

динама и 'жеље за поистовећивањем' и укључењем у тренутно престижну цивилизацију, која по правилу и сама тежи ширењу својих етнокултурних обележја".⁴⁷ Сагледано на овај начин, постаје јасно колико је прописивање граfiјског система значајан потез који далеко превазилази разлоге лингвистичке нормативистике. Последице тог нормативистичког чина тичу се идентитета и цивилизацијске припадности једне културе.

Имајући све ово у виду, сагледајмо правописна решења у поменутиим правописима која се тичу нормирања граfiјског система:

ПСЈ	Ћирилица – основно српско писмо са, како се наводи, неоспорном симболичком функцијом. Латиничко писмо је свакодневна потреба културе, науке и комуникације. Нормативна су оба писма.
ХП	У службеној употреби латиничко писмо. Нормативна латиница.
ПБЈ	„U bosanskome jeziku koriste se dva pisma: latinica i ćirilica”. Нормативна су оба писма.
ПЦЈ	„U savremenoj upotrebi u Crnoj Gori ravnopravna su dva pisma: latinica i ćirilica”. Нормативна су оба писма.

Као што видимо, ХП прописује употребу само латиничког писма. ПБЈ и ПЦЈ прописују равноправну употребу оба писма. ПСЈ суштински прописује употребу оба писма уз препоруку да је ћирилично писмо примарно. Иако ПСЈ допушта употребу оба писма, члан 10. Устава Републике Србије прописује само ћирилично писмо у службеној употреби. На симболичком плану овде читавамо једну историјску константу – симболичку везу српске државности и ћириличног писма. Занимљиво је приметити да, иако прописују равноправност писама, не постоје ћириличка издања ПБЈ и ПЦЈ. Такође, језичка пракса међу Бошњацима указује на доминацију латинице, а стање није много другачије ни у црногорској средини.

Културни образац интеграције ћириличног културног наслеђа уочљив је у ХП и ПБЈ, па тако у ХП налазимо да се: „U povjesti [hrvatski jezik] zapisivao glagoljicom i hrvatskom ćirilicom”, док у ПБЈ пише да је „U prošlosti bosanski jezik bilježen glagoljicom, bosančicom i arebicom”. У табеларном приказу хрватске ћирилице из ХП налазимо ћириличке графеме које заправо припадају српској уставно-брзописној ћирилици.

Годину дана пре изласка ХП, дакле 2012. године у Загребу, одржан је међународни научни скуп под називом *Hrvatska ćirilčna baština „povodom*

⁴⁷ Вања Станишић, „О диграфији у српској и корејској писмености”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 41/1, Београд, 2012, стр. 77.

500. obljetnice tiskanja prve hrvatske ćirilične knjige”. Мисли се на *Дубровачки молитвеник* из 1512. године, за који је Милан Решетар још 1938. године утврдио да је писан српским језиком.⁴⁸ Увидом у тип ћирилице који се налази у табели приложеној уз ХП, рекло би се да је реч управо о комбинованој уставно-брзописној ћирилици из *Дубровачког молитвеника*, прве књиге штампане на нашем народном језику у католичкој средини, како у самом документу стоји „in littera et idiomate serviano”.⁴⁹ То се првенствено види по брзописним облицима слова: **ц** налик на данашње штампано **ч**, затим **ч** као латинско **v**, **в** оборено удесно, квадратно **в**.

Када је реч о босанчици поменутој у ПБЈ, навешћемо закључак Јелене М. Стошић: „Схватање босанчице типичним босанским писмом произашло је као последица политичке тежње аустроугарских власти да се Босна изолује од Србије. Палеографским истраживањима, међутим, утврђено је да је реч о варијанти српског ћириличног брзописа”.⁵⁰ Дакле, сведочимо непрекинутом политичком континуитету Хабзбуршке константе.

Најрадикалнији нормативистички потез спроведен је у ПЦЈ, где се нормирају нова црногорска абецеда и азбука које садрже по четири нове графеме (латинично *Š/š, Ž/ž*, односно ћирилично *Ć/ć, Ž/ž*). Овако радикалан нормативистички поступак да се разумети само уколико се узму у вид културнополитички чиниоци, тј. чињеница да стандардизација црногорског језика настаје као израз свесне нациогенезе коју спроводи држава. То се јасно види и у следећој реченици једне од кључних личности пројекта стандардизације црногорског језика – Аднана Чиргића: „Za svega tri godine od usvajanja Ustava Crne Gore jedno od ključnih pitanja crnogorskoga državnog identiteta ima izgleda da bude riješeno – pitanje crnogorskoga jezika” (подвукао М.М).⁵¹ Поменута нациогенеза је оличена у процесима диверзификације новог црногорског идентитета у односу на историјски формиран српски идентитет. У прилог томе иде апсолутна лингвистичка неоправданост овог поступка, како

⁴⁸ Током писања овог пасуса ослонили смо се на рад Јелене М. Стошић (Јелена М. Стошић, „Поводом питања о хрватској ћириличној баштини”, *Јужнословенски филолог*, LXX, Институт за српски језик САНУ, Београд, 2014, стр. 249–266). Такође в. Биљана Самарџић, „Ћирилица као ‘босанчица’ и/или ‘хрватска ћирилица’”, *Српски језик и српско писмо данас*, АНУРС, Бања Лука, 2019, стр. 223–236.

⁴⁹ Петар Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, Завод за уџбенике, Београд, 1990, 191. Види и Вања Станишић, „Ћирилица Дубровачког молитвеника из 1512. године”, *Српски молитвеник: споменица Милану Решетару 1512–1942–2012*, САНУ, Београд, 2016, стр. 145–150.

⁵⁰ Јелена М. Стошић, „Поводом питања о хрватској ћириличној баштини”, *Јужнословенски филолог*, LXX, Институт за српски језик САНУ, Београд, 2014, стр. 254.

⁵¹ Adnan Čirgić, *Povodom standardizacije crnogorskog jezika*, интернет: <https://maticacrnogorska.me/files/43/01%20adnan%20cirgic.pdf>, 21/3/2022.

наводи Ана Јањушевић-Оливери: „Иновација црногорске абецеде, односно азбуке лингвистички је неоправдана, пошто гласови *ć* и *ž*, који се јављају не само у црногорским него и свим осталим штокавским говорима са ијекавским изговором, не могу имати статус фонеме, како због с муком нађених дистинктивних парова, тако и због оскудног броја лексема у којима се јављају. *Pravopis crnogorskoga jezika* и рјечник приложен уз њега показали су да су јотовани спиранти *ć* и *ž* присутни само у неколико коријенских морфема и у хипокористицима и ономатопејским ријечима, које стоје на периферији лексичког фонда сваког језика”.⁵² Тако се још једном потврђује да промене графијског система никада нису чисто лингвистичке природе, како је то дефинисала Сузана Вертхајм⁵³, већ им увек претходи одређени културнополитички концепт.

Када је реч о културном обрасцу који читавамо у ПСЈ, ваља указати на то да се оправданост баштињења латиничког писма види пре свега у српском писаном наслеђу насталом током једноиповековног српско-хрватског језичког заједништва. Томе се у загради додаје да се мисли и на наслеђе „делом и старије од тог периода”, где се подразумева српско латиничко наслеђе дубровачке књижевности. Чини се да акценат који се даје српско-хрватском језичком заједништву у контексту савременог присуства латиничког писма у српској култури има вишеструко оправдање, имајући у виду да системска употреба латиничког писма од стране Срба православног културног миљеа не постоји пре српско-хрватског државног јединства. На том трагу се, верујемо, у *Нормативној граматици српскога језика* говори само о – српскохрватској латиници.⁵⁴ Вељко Брборић примећује да се латиничко писмо помиње у *Српском правопису за школску употребу* Стева Чутурила из 1884. године: „Но осим ћирилицом, пише се српски језик и латиницом, тј. писмом латинских народа, којим се служе Срби западне цркве”.⁵⁵ Јасно је, пак да С. Чутурило ствари сагледава са становишта интегралности српске културе којој припадају и Срби католичке вероисповести. Након њиховог нестанка као јасно уобличене културне и политичке заједнице након 1945. године⁵⁶, латиничко писмо у српској

⁵² Ана Јањушевић Оливери, „Црногорске иновације српског/српскохрватског правописа”, *Октоих*, 1–2, Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Подгорица, 2011, стр. 119.

⁵³ Suzanne Wertheim, “Reclamation, revalorization and re-Tatarization via changing Tatar orthographies” *Orthography as social action. Scripts, spelling, identity and power*, Göttingen 2012, стр. 65–101.

⁵⁴ Предраг Пипер, Иван Клајн, *Нормативна грамика српског језика*, Матица српска, Нови Сад, 2013, стр.17.

⁵⁵ Према Вељко Брборић, *Правопис и школа*, Друштво за српски језик и књижевност, Београд, 2015, стр. 135.

⁵⁶ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у новом веку (1492–1992)*. Историја Срба у новом веку (1492–1992), Евро–Ћунти, Београд, 2011, стр. 204.

култури добија искључиво југословенски, тј. српскохрватски карактер.

Са синхроног становишта, можемо закључити да три правописа (ПСЈ, ПБЈ, ПЦЈ) заправо нормирају конкурентну синхрону диграфију – напоредну и конкуренту употребу два писма у једној култури. Иако је у србистици В. Станишић јасно указао на неодрживост овог стања, које је увек привремено, јер се синхрона конкурентна диграфија увек претвара у дијахрону секвенцијалну диграфију⁵⁷ – то и даље није утицало на промене у српској језичкој политици и двоазбучност и двоизговорност остају најмаркантије особине српског правописа. Како В. Станишић закључује, конкурентна диграфија је конкуренција двеју култура и у крајњој линији доказ смене култура или њихових битних обележја у одређеном времену. Ово је било јасно југословенском министру просвете и културе Родољубу Чолаковићу још 1950. године. Он је, на захтев америчког амбасадора Џорџа Алена да се као доказ „раскида са Русима” напусти ћирилица и пређе на латиницу, одговорио: „Радимо на томе да свако дете у Југославији научи латиницу, па ће то доћи само од себе”.⁵⁸ Треба нагласити да се у српском случају ћирилично писмо од стране Запада увек перципира као присуство руског културнополитичког утицаја, а не као аутентичан израз аутохтоне културе. Да је реч о западном културном ширењу, показује и пример потискивања глагољице међу католичким свештенством Далмације од стране Ватикана и Аустроугарске током 19. и 20. века. Према једном писму које је примас српски и надбискуп барски Шиме Милиновић упутио Јосипу Јурају Штросмајеру, видимо да се и глагољица такође перципирала као русизам.⁵⁹ Потискивање ћириличног, а како видимо и глагољичког писма, представља својеврсни пропратни чинилац западне русофобије.

Са становишта геокултуре, сасвим је јасно зашто су српски народ и српска култура под константним притиском „латинизације” – српски народ је најзападнији православни народ. Управо тај гранични положај у расподели геополитичких интересних сфера, па и сама контактност српске културе, условила је присуство многих дезинтегративних сила чији јасан израз имамо у конкурентној синхроној диграфији. Поводом динамике ових процеса ваља увидети да се историјски тренутак уласка латиничког писма међу Србе православног културног миљеа поклопио са стварањем Југославије у којој је, по речима Слободана Јовановића, српски народ извршио националну демо-

⁵⁷ Вања Станишић, „Типолошки оквири српске диграфије”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 3/39, Београд, 2009, стр. 89.

⁵⁸ Mehta Coleman Armstrong, “A Rat Hole to be Watched”? CIA Analyses of the Tito-Stalin Split, 1948-1950, 148. интернет: <https://repository.lib.ncsu.edu/bitstream/handle/1840.16/1006/etd.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, 8/3/2022.

⁵⁹ Виктор Новак, „Света баштина: судбина хрватског глаголизма у првој Југославији – улога епископата и Римске Курије”, *Magnum Crimen I, Catena mundi*, Београд, стр. 332.

билизацију. Све поменуто потврђује запажање Душана Пророковића и Милане Бабић: „Ново писмо – нова *геополитичка* оријентација”.⁶⁰

Због свега тога, варијантност српске ортографске норме, оличене у двоизговорности и двоазбучности, није само проблематична са становишта језичке економије, већ представља погодно тло за дезинтеграцију културе. Варијантност отвара простор за секундарно ознаковљење, што на нивоу културе доводи до дезинтегративних процеса. Тамо где постоји варијација, у друштвеној пракси ће по правилу настати и друштвено значење варијанте са свим својим екстралингвистичким асоцијацијама, попут оних идеолошких, класних, регионалних или националних. Ово може довести до несрпског схватања ијекавског изговора, што је парадоксално, имајући у виду да је ијекавица, слободно можемо рећи – класичан изговор српског књижевног језика. Ту смо на трагу процеса *србијанизације* српске културе. Док српску норму на одређени начин дестабилизује двоизговорност и двоазбучност, хрватски, бошњачки и црногорски стандард доследно нормирају ијекавски изговор и експлицитно (хрватски) или употребно (бошњачки, црногорски) примат латиничког писма. Тако се постепено обликује свест о српском стандарду као доследно екавском, што српски језички и културни простор сужава на државне границе Републике Србије.

ЗАКЉУЧАК

Иако најчешће имају образовну функцију, одређени делови конкретног егземплолошког апарата могу бити културнополитички функционализовани. Као интегрални део правописа, примери на субверзиван начин учествују у креирању културног обрасца и постају активни чиниоци у конструкцији и перцепцији друштвене стварности. Треба, пак имати у виду ограниченост деловања правописних примера у формирању културног обрасца. Иако је намењен великом броју корисника, тј. свима онима који се служе стандардним језиком, правопис у пракси употребљава ограничен број корисника са изграђеном језичком културом. Важно је ипак указати на лингвистичке функције примера. Оне се, наравно, не тичу само правописа, већ се могу пронаћи у свим видовима лингводидактичке и лингвистичке литературе. Анализа спроведена у овом раду изведена је синхронијски, што је оправдано специфичним социолингвистичким околностима постјугословенске ситуације. Егземплолошка анализа дала би подједнако знаковите резултате и на дијахроном плану. За-

⁶⁰ Милана Бабић, Душан Пророковић, *Борба за српски језик као духовно и геополитичко питање*, интернет: <https://stanjestvari.com/2017/03/02/borba-za-srpski-jezik/>, 10/3/2022.

нимљиво би било упоредити егземпложке апарате Белићевог правописа (1923), Правописа двеју матица (1960) и савременог *Правописа српскога језика* (издања након 2011. године). Њихови егземпложки апарати сигурно одражавају социокултурне и културнополитичке прилике свога времена.

Иако сваки од правописа одражава своју културнополитичку позадину, на основу анализе можемо закључити да су културнополитичке тенденције најоучљивије у *Правопису црногорскога језика* (2010), што се да објаснити директним државним надзором над процесом стандардизације. Својерсан вид осавремењивања егземпложког апарата уочљив је у ХП. Важно је, на крају, истаћи да је сваки од егземпложких апарата правописа у одређеној мери културнополитички функционализован и да се у њима могу уочити различите тенденције формирања културног обрасца.

Такође, са становишта културне политике, значајно је указати на политику доступности правописа која је примењена у хрватској и бошњачкој култури. Доступност целокупног правописа на веб-сајту или путем мобилне апликације позитиван је пример експанзије ортографске норме који би требало да следи и српска језичка политика.

Теоријски прилог егземплогологији представља само кратак преглед основних теоријских поставки. Верујемо да егземплогологија као помоћна дисциплина има добру перспективу развоја, како када је реч о њеној аналитичкој, тако и методичкој примени. Практични и теоријски развој ове дисциплине вишеструко је оправдан.

Закључујемо да је нормирање граfiјског система у истој мери културнополитички, колико и нормативистички чин и да има најдалекосежније културнополитичке последице. Такође, видимо да правописи на различите начине покушавају интегрисати у културни образац наслеђе које није настало на писму које прописују.

Када је реч о српској култури, треба указати на следеће: представници западног културног експанзионизма никада нису посматрали ћирилично, а како видимо ни глагољичко писмо као аутохтони израз јужнословенских култура. Символички је присуство ћирилице за њих увек представљало руско културнополитичко присуство. Тако различити видови потискивања ћириличног писма припадају ширем оквиру антисловенских и антирусских осећања на Западу, који имају своју историјски посведочену политичку артикулацију.

Иако двоизговорност и двоазбучност чине најмаркантније особине српске норме, важно је указати на поменуте негативне културнополитичке аспекте таквог стања који, како се чини, до сада нису узимани у обзир. Сама чињеница о неодрживости конкурентне синхроне диграфије у једној култури треба да буде посебан подстицај за промене у српској језичкој политици, уко-

лико она жели да сачува српско ћирилично писмо. Наравно, проблем ни са ког аспекта није једноставан и свако потенцијално решење које би водило ка стабилизацији правописне норме би такође имало и велики број негативних културнополитичких последица. Као предлог побољшања поглавља о писму у *Правопису српскога језика*, управо на овом трагу, конструктивна решења предлажу Александар Милановић и Виктор Савић. Они истичу симболички значај питања, као и потребу за широм културолошком перспективом ове проблематике са позиција српске писане традиције, која би морала бити унесена у ово поглавље правописа.⁶¹

Посебан изазов за српску културну и језичку политику представља стандардизација политичких језика⁶² на српском језичком простору. У првом реду се овде мисли на стандардизацију црногорског језика. Српска културна политика и даље није пронашла адекватан оквир којим би заштитила своје културно наслеђе и припаднике српске културе чији је културни и језички идентитет угрожен и чија се права у одређеним суседним државама константно крше.⁶³

⁶¹ Александар Милановић, Виктор Савић, „Писмо у српскоме правопису“ (необјављен рад). Захваљујемо се проф. Александру Милановићу што нам је омогућио увид у овај рад.

⁶² „Историјски језици у једном периоду свог развоја постају књижевни језици и бивају нормирани и законски профилисани, односно стандардизовани, за разлику од политичких језика, који настају на голој политичкој вољи, да би се затим језичка дивља градња 'легализовала' уз покушаје да се за њих измисли историја коју немају и разлике у односу на друге језике, које објективно не постоје. Политички језици обично трају онолико колико власт чијом политичком вољом су настали, чему је пример краткотрајност покушаја стварања босанског језика у Босни и Херцеговини под аустријским протекторатом (1908), или краткотрајност покушаја стварања црногорског језика у Црној Гори под италијанском окупацијом у II светском рату. Политички језици су без лингвистичког идентитета, односно са лажним идентитетом, који је превасходно или искључиво политички, а не лингвистички”, Предраг Пипер, „Српски језик и српско писмо у Црној Гори у светлу језичког законодавства”, *Летонис Матице српске*, год. 183, књ. 480, св. 6, 2007, стр. 1027–1028.

⁶³ *Извештаје о политичким правима српског народа у региону* које издаје Напредни клуб на адреси: <http://www.napredniklub.org/izvestaj-o-politickim-pravima-srpskog-naroda/>

ЛИТЕРАТУРА

Антонић Слободан, *Демонтажа културе, Catena mundi*, Београд, 2020.

Белић Александар, „Учешће Светог Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирилских споменика”, *Историја српског језика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1999.

Брборић Вељко, *Правопис и школа*, Друштво за српски језик и књижевност, Београд, 2015.

Бодрожич Ђуро, „Идентитет и историја – прилог култури сећања”, *Национални интерес*, год. XIV, vol. 31, бр. 1/2018, стр. 7–25.

Вучетић Радица, „Речник с проблематичним речима: случај забране Московљевићевог Речника”, *Годишњак за друштвену историју*, Удружење за друштвену историју, Београд, 1/2016, стр. 65–82.

Ћилас Милован, *Чланци 1941–1946*, Култура, Београд, 1947.

Ђорђић Петар, *Историја српске ћирилице*, Завод за уџбенике, Београд, 1990.

Екмечић Милорад, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Србу у новом веку (1492–1992)*, Евро–Ђунти, Београд, 2011.

Ивић Павле, *Преглед историје српског језика*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци / Нови Сад, 2014.

Исић Момчило, „Настанак и судбина Речника савременог српскохрватског књижевног језика са језичким саветником проф. др Милоша Московљевића”, *Токови историје*, Институт за новију историју Србије, Београд, број 1/2017, стр. 123–153.

Јефтић Љерка, *Критичка анализа дискурса рата против тероризма*, Београд, Јасен, 2018.

Јаљушевић-Оливери Ана, „Црногорске иновације српског/српскохрватског правописа”, *Октоих*, 1-2, Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Подгорица, 2011, 109–120.

Конески Блаже, „О развоју македонског књижевног језика”, *Јужнословесни филолог*, 1958, XXIII, 1-4, стр. 39–44.

Ломпар Мило, „Титоизам и хрватска културна политика”, *Летопис Матице српске*, Матица српска, Нови Сад, год. 186, књ. 485, св. 3, стр. 361–414.

Ломпар Мило, *Дух самопорицања*, Catena mundi, Пирот, 2018.

Московљевић Милош, *Речник савременог српскохрватског књижевног језика с језичким саветником*, Аполон, Београд, 1990.

Новак Виктор, „Света баштина: судбина хрватског глаголизма у првој Југославији – улога епископата и Римске Курије”, *Magnum Crimen I*, Catena mundi, Београд, 2019.

Пипер Предраг, Иван Клајн, *Нормативна граматика српског језика*, Матица српска, Нови Сад, 2013.

Пипер Предраг, „Српски језик и актуелна питања језичке политике”, *Зборник Института за српски језик САНУ II: Српски језик и актуелна питања језичке политике*, Институт за српски језик САНУ, Београд, 2014.

Пипер Предраг, „Српски језик и српско писмо у Црној Гори у светлу језичког законодавства”, *Летопис Матице српске*, год. 183, књ. 480, св. 6, 2007, стр. 1027-1028.

Пешикан Митар, „О правописној норми у српској језичкој култури”, *Наш језик*, XXX/ 1–5, 133–147.

Самарџић Биљана, „Ћирилица као 'босанчица' и/или 'хрватска ћирилица’”, *Српски језик и српско писмо данас*, АНУРС, Бања Лука, 2019, стр. 223–236.

Станишић Вања, „Ортографија и револуција”, *Српски језик XXIII*, Београд, 2018, стр. 303–305.

Станишић Вања, „Типолошки оквири српске диграфије”, *Научни састанак салвиста у Вукове дане*, МСЦ, 3/39, Београд, 2009, стр.85–91.

Станишић Вања, „О диграфији у српској и корејској писмености”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 41/1, Београд, 2012, стр.73–81.

Стојановић Јелица, *Пут српског језика и писма*, СКЗ, Београд, 2016.

Стошић М. Јелена, „Поводом питања о хрватској ћириличној баштини”, *Јужнословенски филолог*, LXX, Институт за српски језик САНУ, Београд, 2014, стр. 249-266.

Тутњевић Станиша, *Поетичка и поетолошка истраживања*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2007.

Шеатовић Димитријевић Светлана, *Поглед преко океана: преписка Ивана В. Лалића и Чарсла Симића 1969–1996*, Чигоја штампа/Учитељски факултет/Институт за књижевност и уметност, Београд, 2007.

Шијаковић Богољуб, *Присутност трансценденције*, ПБФ/Службени гласник, Београд, 2013.

Cvetković Vladimir, *Ekonomska kultura u Srbiji: kulturni obrasci, institucije i legitimizacijski mehanizmi* (doktorska disertacija), Univerzitet u Novom Sadu, Odsek za sociologiju Filozofskog fakulteta, Novi Sad, 2015.

Ivić Ivan, *Čovek kao animal symbolicum*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2015.

Jevremović Petar, „Fenomenologija pisma i efekti reči”, *Srpska teologija danas 2010*, Zbornik radova drugog godišnjeg simposiona, Institut za teološka istraživanja PBF, Beograd, 2011, str. 11–20.

Lešaja Ante, *Knjigocid: uništavanje knjiga u Hrvatskoj 1990-ih*, Zagreb:

Profil : Srpsko narodno vijeće, 2012.

Milanović Vasilije, „Književnost i politika: književnoistorijski kontekst; književnoteorijska aktuelnost”, *Pravo i društvo: časopis za pravnu i političku kulturu*, god. 3, br. ¾, str. 71-84.

Stojanov Tomislav, *Jezikopisno planiranje i elektronička pismenost na hrvatskome jeziku* (doktorski rad), Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2015.

Vukomanović Slavko, *Jezik, društvo, nacija*, Jugoslovenska revija, 1987.

Culmas Florin, *Writing Systems: An introduction to their linguistic analysis*, Cambridge University Press, New York, 2002.

Garvin, P. L, “Literacy as problem in language and culture”, *Georgetown University Monograph Series on Language and Linguistics* 7, 1954, 117–129.

Sebba Mark, *Spelling and society: The culture and politics od orthography around the world*, Cambridge University Press, New York, 2007.

Wertheim B. Suzanne, “Reclamation, revalorization and re-Tatarization via changing Tatar orthographies” (65–101), *Orthography as social action. Scripts, spelling, identity and power*, De Gruiter Mouton, Berlin, Göttingen, 2012.

Yermolenko Serhiy, “Linguistic Examples As Carriers Of Socio-cultural Information“, *Language and society*, Issue 10, 2019, стр. 137–147.

Zabrah A. Dareg, “The language that unites and the language that divides us: Why was Arabic kept and Serbo-Croatian abolished?”, *The Journal of Nationalism and Ethnicity*, Volume 40, 2012, Issue 4, стр. 545–559.

Извори:

Тевавац Мирко, „Читај као што је написано...”, *Политика*, 6/3/1966.

Закон о родној равноправности, Службени гласник РС, бр. 52/2021.

Popis stanovništva, домаћinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. godine, Zavod za statistiku, Podgorica, 2011.

Извори са интернета:

Бабић Милана, Пророковић Душан, *Борба за српски језик као духовно и геополитичко питање*, интернет: <https://stanjestvari.com/2017/03/02/borba-za-srpski-jezik/>, 10/3/2022.

Ћirgić Adnan, *Povodom standardizacije crnogorskog jezika*, интернет: <https://maticacrnogorska.me/files/43/01%20adnan%20cirgic.pdf>, 21/3/2022.

Томовић Слободан, *Komentar Gorskoga vijenca*, интернет: http://www.montenegro.org.au/komentar_gorskog_vijenca_lat.html, 24/3/2022.

Armstrong Mehta Coleman, „A Rat Hole to be Watched”? *CIA Analyses of the Tito-Stalin Split, 1948-1950*, интернет: <https://repository.lib.ncsu.edu/bitstream/handle/1840.16/1006/etd.pdf?sequence=1&isAllowed=y>8/3/2022.

Wachtel B. Andrew, *How to Use a Classic: Petar Petrović Njegoš in the Twentieth Century*, интернет: <https://books.openedition.org/ceup/2426?lang=en>, 24/3/2022.

UDC:
81'35(497.1-89)
81'26(497.1-89)

Diplomacy and Security
Volume V
Number 2/2022.
Page: 37-62.

Original scientific paper

*Miloš Milićević*¹

ON CERTAIN CULTURAL AND POLITICAL ASPECTS OF ORTHOGRAPHY

Abstract

The paper conducts comparative analysis of two aspects of The Orthography manual of the Serbian language, The Croatian orthography manual, The Orthography manual of the Bosnian language and of The Orthography manual of the Montenegrin language, from the point of view of cultural policy. Final goal of the paper is to provide, through a comparative analysis, scientific conclusions on influence of cultural policies in creating orthography norms and political functionalization of certain examples used in orthography manuals. The author also introduces a new discipline – exemplology, yet unknown in serbistics. Its standpoints represent methodological frame of this analysis. The author concludes that certain orthography examples could in certain cases be secondarily functionalized in order to sustain certain cultural politics' agendas and help in creating new cultural models. The author also emphasizes that script standardization represents an act with long-standing effects, which is why it cannot be treated as purely linguistic matter.

Keywords: *exemplology, cultural policy, language policy, Orthography of Serbian Language, Croatian Orthography, Orthography of Bosnian Language, Orthography of Montenegrin Language.*

¹ Faculty of Philology, Belgrade, milosmilicevic.fil@gmail.com

INTRODUCTION

In Politika of March 6, 1966, Mirko Tepavac accused the Dictionary of the Contemporary Serbo-Croatian Literary Language with Language Advising of Miloš Moskovljević of planting a political conception inspired by Serbian chauvinism.² One of the many examples Mirko Tepavac used to prove the author's political conception was the orthography recommendation that the names of administrative units should not be written with a lowercase initial letter, "because both autonomous provinces and individual republics within the federal state are temporary administrative units".³ In this explanation, along with other objections, M. Tepavac saw a political conception in which "our revolution, federal state organization and national equality cannot fit".

More than twenty years later, in his book *Language, society, nation*, Slavko Vukomanović, a former full professor at the University of Belgrade and "an active political figure since his student days", ends his presentation on *the Dictionary* of M. Moskovljević as follows: "When explaining the use of capital letters, an example is given: '*Živeo Kralj!*' ('Long live the King!') From these last examples [and several of them are cited - M.M.] it is clear that Moskovljević's Dictionary was to a great extent politically harmful [underlined by M.M.]. For that it was banned at the request of the public and the intervention of political forums".⁴ Although on the same page of the Dictionary, i.e. of the language manual, there is an example: *Comrade Tito, we swear to you, that we will not deviate from your path* - the "political harmfulness" of the example Long live the King! as illustration of an orthographic rule was emphasized.⁵ Despite the clear lack of political motivation that is

² Мирко Тепавач, „Читај као што је написано...”, *Политика*, 6th March 1966.

³ Miloš Moskovljević actually orthographically equates the writing of administrative units, such as municipalities and districts, with the writing of the names of republics and autonomous provinces: "According to all this, it is more correct to write - as it used to be written in all orthography manuals, not only *Bosanski pašaluk* and *Pečka patrijaršija*, but also *Valjevski srez*, *Brodaska općina*, and not only when they mean an institution, as prescribed by the orthography manual, but also when they mean an administrative unit. Because both autonomous provinces and individual republics within the federal state are temporary administrative units", Милош Московљевић, *Речник савременог српскохрватског књижевног језика с језичким саветником*, Аполон, Београд, 1990, p. 929. In the Orthography manual of the Serbian language, the same rule applies, only without an explanation in the form in which Moskovljević presents it (see: Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурица, *Правопис српскога језика*, Матица српска, Нови Сад, 2017, p. 60).

⁴ Slavko Vukomanović, *Jezik, društvo, nacija, Jugoslovenska revija*, 1987, p. 90. The author is silent on the fact that the entire circulation of 10,000 copies of the *Dictionary* was actually destroyed. About thirty copies have been preserved that were delivered to subscribers or were already sold in bookstores (see: Момчило Исић, „Настанак и судбина Речника савременог српскохрватског књижевног језика са језичким саветником проф. др Милоша Московљевића”, *Токови историје*, Институт за новију историју Србије, Београд, no. 1/2017, pp.123–153).

⁵ Милош Московљевић, op. cit, p. 930.

noticeable in the context, the example was marked as politically unacceptable.

It has already been written about the case of *the Dictionary* of M. Moskovljević.⁶ Today, we can conclude that the negative ideological meaning in the mentioned cases was reached on the basis of a free interpretation of the text, precisely because the ideologisation takes place at the level of discourse as a social practice in which the meanings at the level of the lexicon are ideologically colored.⁷ Writing about the relationship between literature and politics, Vasilije Milanović points out that in a postmodern and poststructuralist world without meaning, everything becomes the domain of a political game, and thus not even an artist, and we can freely add a linguist, can leave the domain of the political, because "he never can be unaccountable for the performative consequences of his occasional effort to present knowledge or any part of reality as settled or impartial truth".⁸ The above can be seen especially in the domain of language policy, bearing in mind the role of language as an instrument of society and culture. We are witnessing that some contemporary phenomena of language engineering openly aim at changes in conscience and ways of thinking.⁹ Therefore, the question we ask is based on the phenomenon mentioned above - can we find elements that have a cultural and political function in contemporary orthography manuals? We have to look at all of the above while taking into account the cultural policies of the countries in which the orthography manuals are created, because "culture in the modern world has primarily political and strategic importance, while at the same time cultural policy has a crypto-ideological character by which it tries to impose a certain system of expectations and values, to remove everything that is inconsistent with that system and in that way shape the desirable self-understanding that will be the foundation of all public action".¹⁰

⁶ Although there are points of view in science that in the appearance of Dictionary of M. Moskovljević saw an indication of the awakening of "Serbian nationalism" among the Serbian intelligentsia of that time (see: Радина Вучетић, „Речник с проблематичним речима: случај забране Московљевићевог Речника”, *Годишњак за друштвену историју*, Удружење за друштвену историју, Београд, 1/2016, 65–82), such views were refuted with arguments (see: Момчило Исић, *op. cit.*).

⁷ Љерка Јефтић, *Критичка анализа дискурса рата против тероризма*, Јасен, Београд, 2018, p. 42.

⁸ Vasilije Milanović, „Književnost i politika: književnoistorijski kontekst; književnoteorijska aktuelnost”, *Pravo i društvo: časopis za pravnu i političku kulturu*, god. 3, no. ¾, pp. 71–84.

⁹ See: *Закон о родној равноправности*, Службени гласник РС, no. 52/2021: "Gender-sensitive language is a language that promotes the equality of women and men and a tool that influences the awareness of those who use that language in the direction of achieving equality, including changes in opinions, attitudes and behavior within the language they use in their personal and professional lives" (underlined by M.M).

¹⁰ Мило Ломпар, „Титоизам и хрватска културна политика”, *Летопис Матице српске*, Матица српска, Нови Сад, год. 186, књ. 485, св. 3, p. 361.

METHODOLOGY AND SELECTION OF MATERIALS

As Tomislav Stojanov concludes, there is no language whose orthography is standardized without the help of the legislative authority, which means that the standardization interest regularly coincides with the political one.¹¹ This only proves the previously emphasized connection of the standard language with the existence of the state whose official instrument of communication and integrative social factor the language is. Predrag Piper points out that the biggest responsibility in deciding and implementing language policy rests with the state.¹² Even in the Middle Ages, although in completely different sociolinguistic circumstances, the orthographic norm was correlated with the strengthening of the medieval state, i.e. church institutions.¹³ The codification of the orthographic norm is an important part of language standardization, and already in the middle of the twentieth century it was pointed out that the orthographic norm, which seemed to be an absolutely linguistic problem, is actually a problem of language and culture *par excellence*.¹⁴

For the purposes of our analysis, we will talk about two types of orthography planning: 1. orthography status planning and 2. orthography corpus planning - analogous to language status and corpus planning. By planning the status of orthography, we mean its acceptance, implementation and expansion - mostly in the form in which it is carried out by state institutions, i.e. legal regulation, while corpus planning means work in orthography itself (evaluation, reconstruction, codification). Our focus in this paper will be on orthography corpus planning. We will only be interested in one specific part of the corpus, and not the one that concerns the sociolinguistics of orthographic solutions and which would be dealt with by the sociolinguistics of orthography¹⁵ - but a completely new way of observing the orthography corpus in which the orthography example, not the rule, is viewed as the carrier of extralinguistic functions and content. To this analysis,

¹¹ Tomislav Stojanov, *Jezikopisno planiranje i elektronička pismenost na hrvatskome jeziku* (doktorski rad), Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2015, p. 149.

¹² Предраг Пипер, „Српски језик и актуелна питања језичке политике”, *Зборник Института за српски језик САНУ II: Српски језик и актуелна питања језичке политике*, Институт за српски језик САНУ, Београд, 2014, p. 118.

¹³ See: Александар Белић, „Учешће Светог Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирилских споменика”, *Историја српског језика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1999, as well as Florin Culmas, *Writing Systems: An introduction to their linguistic analysis*, Cambridge University Press, New York, p. 249, when it comes to Alcuin's reform during the Carolingian Renaissance in the 8th century.

¹⁴ P. L. Garvin, “Literacy as problem in language and culture”, *Georgetown University Monograph Series on Language and Linguistics* 7, p. 129.

¹⁵ Mark Sebba, *Spelling and society: The culture and politics of orthography around the world*, Cambridge University Press, New York, 2007, p. 5.

we will also add an analysis of the script systems prescribed by orthographies, with an emphasis on the problem of digraphia standardization in the Serbian orthography manual. It seems that the importance of script standardization has not been clearly emphasized so far from a cultural and political point of view.

The first to point out that a linguistic example can be a carrier of socio-cultural information was Serhiy Yermolenko in his paper "Linguistic Examples As Carriers Of Socio-cultural Information".¹⁶ Having proved the validity of his theoretical starting points, he proposes the formation of a new discipline - exemplology, i.e. theory of linguistic illustrations (examples). We will rely on his insights that helped us to theoretically formulate the methodology of this analysis. As far as we know, there has been no mention of exemplology and its practical application in serbistics.

Our aim is to analyze the cultural-political aspect of individual orthographies by comparing four different orthography manuals. We consider the choice of the analyzed orthography manuals to be justified in multiple ways because they are the result of polycentric standardization within the framework of Serbian language. With the Croatian acceptance of the Serbian language and its orthographic foundations codified by Vuk Stefanović Karadžić in the 19th century, that language became Serbo-Croatian in its use.¹⁷ At the end of the 20th century, with the collapse of the Yugoslav state, four different standards emerged within that language. The Serbian language and its orthography, although its name has changed due to socio-political circumstances, have achieved their continuity since 1818, i.e. since the appearance of the *Serbian Dictionary (Srpski rječnik)*. Other standard languages were created during the 20th century (Croatian, Bosnian) or 21st century processes (Montenegrin). Due to the fact that in this case the political motivation prevails over the linguistic one, a significant influence of cultural politics in orthography standardization can also be assumed.

The orthography manuals were chosen based on two criteria. The first and most important criterion was the existence of state support for a specific orthography, and the second was chronological (the used editions of the orthography manuals were created in a relatively short period of time). These are the following orthography manuals:

1. Mitar Pešikan, Jovan Jerković, Mato Pižurica, *Pravopis srpskoga jezika (The Orthography manual of the Serbian language)*, (hereinafter PSJ), Matica srpska, Novi Sad, 2017.

¹⁶ Serhiy Yermolenko, "Linguistic Examples As Carriers Of Socio-cultural Information", *Language and society*, Issue 10, 2019, pp. 137–147.

¹⁷ Митар Пешикан, „О правописној норми у српској језичкој култури”, *Наука језик*, XXX/ 1–5, p. 140.

2. Željko Jozić et al., *Hrvatski pravopis: jedini pravopis odobren za uporabu u školama (The Croatian orthography manual: the only orthography approved for use in schools)*, (hereinafter HP), Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2016.¹⁸

3. Senahid Halilović, *Pravopis bosanskoga jezika (The Orthography manual of the Bosnian language)*, (hereinafter PBJ), Slavistički komitet, Sarajevo, 2017.

4. *Pravopis crnogorskoga jezika (The Orthography manual of the Montenegrin language)*, (hereinafter PCJ), Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore, Podgorica, 2010.¹⁹

EXEMPOLOGY ANALYSIS

Reflecting on the cultural and political aspects of orthography inevitably leads us to the issue of the non-linguistic functions of orthography examples. Their educational function, whose cultural and political activation is reflected in the state's background of standardization, can already be seen at first glance. Thus, orthography examples play a role in the formation of a cultural pattern.²⁰

Serhiy Yermolenko notes that, regardless of whether the examples are used for theoretical or language didactic purposes, they share one common feature – that is their partial redundancy. Along with the relevant linguistic information, the example necessarily carries more or less unimportant information from the point of view of what it illustrates. As another important feature, he points out the variety of linguistic examples, i.e. the existence of many examples that can illustrate the same. It is precisely the possibility of choosing between several adequate solutions that justifies the question: what criteria make the choice possible? Our assumption is that the criteria are determined by non-linguistic functions.

¹⁸ The Orthography manual has been available on the Internet since 2013 as a "public good of all Croatian speakers". In addition to the online edition (available at: <https://pravopis.hr/>), this paper also used the printed edition.

¹⁹ This Orthography manual has no explicitly listed authors. The creation of the final version of the Orthography manual was entrusted to the Expert Commission consisting of Milenko A. Perović, Josip Silić and Ljudmila Vasiljeva. As a starting point in its work, the Commission took as a concept the working version prepared by Adnan Čirgić.

²⁰ There is a difference in the meaning of the terms *pattern of culture and cultural pattern*. A cultural pattern presupposes a project of a value system that is applied and developed through cultural policy, while a pattern of culture constitutes a dominant value system that determines behavior in a community. According to: Слободан Антонић, *Демонтажа културе*, Catena mundi, Београд, 2020, p. 71.

Due to the limited scope of the paper, we chose to analyze the chapters in which the writing of the initial capital letter is standardized (PSJ: 55–74, HP: 21–35, PBJ: 12–23, PCJ: 10–16). Although each of the mentioned orthography manuals has the same purpose, each of them has a different socio-cultural and cultural-political background. That is why the following remark of S. Yermolenko is important: “Since linguistic illustrations are part of the academic and educational discourse and as such are aimed at a fairly wide readership, it can be assumed that if they have socio-cultural significance, then they must have been deliberately selected for exactly that reason”.²¹ When it comes to orthography manuals and capitalization, illustrations of some orthography solutions stand out. Thus, the cultural-political and socio-cultural background of orthography manuals is particularly pronounced when it comes to examples that illustrate the writing of the names of persons, historical events, artistic and other works, documents, institutions and institutes. We will look at some of these cases below.

Names of persons

In addition to the names that belong to the register of European cultural heritage, there is a large number of personalities that belong to national history and culture. It should be borne in mind that each name in the sociocultural context has a special symbolic meaning and that it indicates different values through associative means. The personalities that appear in the orthography manuals actually represent individuals who have acquired a symbolic status through their actions, whether they are significant from the point of view of political, artistic, literary or ecclesiastical history. In short: a name is a memory.²² Also, although the name itself has no meaning, but only denotes the designated, in the specific cultural context the name is semanticized through symbolic representations that indicate a certain value system. Therefore, the names of "great" personalities are never just designations - but coded text.

Names of persons that appear as illustrations for writing capital letters have primarily an educational function. From the point of view of cultural policy, some of the names function as symbolic points of recognition of national com-

²¹ “Since linguistic illustrations are part of the academic and educational discourse and as such are aimed at a fairly wide readership, it can be assumed that if they have socio-cultural significance, then they must have been deliberately selected for exactly that reason”, Serhiy Yermolenko, “Linguistic Examples As Carriers Of Socio-cultural Information”, *Language and society*, Issue 10, 2019, p. 138.

²² Богољуб Шијаковић, „О памћењу и забору: идентитет између онтологије и дискурса”, *Присутност трансценденције*, ПБФ/Службени гласник, Београд, 2013, p. 70.

munities and their values. In the preface of PBJ, Senahid Halilović writes that the corpus from which the examples were taken was expanded and emphasizes that they were taken "mostly from the literature of Bosnia and Herzegovina". When we see that it is actually about the works of Ivo Andrić, Meša Selimović, Branko Ćopić, Petar Kočić, Skender Kulenović and others - it becomes clear that we are on the trail of a special type of state-territorial integralism, which despite the specific justification of BiH literature as a separate entity from a historical point of view, today has exclusively cultural and political motivations.²³ In the specific case, when it comes to writing the names of personalities, PBJ lists the names of Branko Ćopić and Petar Kočić.

Nicknames and paraphrased names also have a special meaning in that the existence of a nickname or a paraphrased name expresses a certain emotional relationship that stems from a cultural pattern. In the PCJ, we do not have examples of the previously mentioned, while there are striking ones in the PSJ: Vožd (Karadorđe), in the HP: Father of Croatian Literature (Marko Marulić), in the PBJ: Mak (Mehmedalija Dizdar), Meša (Mehmed Selimović), Zmaj od Bosne (Husein-kapetan Gradašćević), Žuta (Fadila Odžaković²⁴). In HP we also find: "All words in multi-word periphrasis names are written with an initial capital letter if they are not accompanied by the name of the person to whom the periphrasis refers: A monument was erected to the Father of the Homeland in Zagreb, but: Ante Starčević is the father of the homeland, to the father of the homeland, Ante Starčević, a monument was erected in Zagreb".²⁵

Contrary to PSJ and PCJ, in which only "canonical" names appear, in the remaining two orthography manuals there are also names of figures from popular culture (HP: Zlatan Stipišić Gibonni, Ivana Vrdoljak Vanna; PBJ: Azra Begić, Amira Medunjanin and others). HP is generally characterized by the presence of examples from contemporary culture.

²³ On this issue see: „Развој свијести о књижевности Босне и Херцеговине” in Станиша Тутњевевић, *Поетичка и поетолошка истраживања*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2007, p. 261–311.

²⁴ Fadila Odžaković Žuta (1958–1992) was a member of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina. She died in the war in 1992 during the fighting for the Žuč hill. Bosniak media call her the "greatest Sarajevo heroine", Internet: <https://novi.ba/clanak/155992/najveca-sarajevska-heroina-zena-koja-nije-znala-sta-je-strah>, 22/3/2022.

²⁵ Željko Jozić i dr, *Hrvatski pravopis: jedini pravopis odobren za uporabu u školama*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2016, p. 23.

Historical events

Awareness of the unity of historical destiny represents the essence of national consciousness, and ethnohistory is the source of cultural power.²⁶ This is why nations are often referred to as communities of memory. In orthography manuals, examples illustrating historical events are functionalized precisely in the direction of fostering a culture of remembering important events of national and state history. Historical events that represent the general European heritage fulfill an educational function. Consistent Eurocentricity can be read as an implicitly derived linguistic and cultural data, and this generally applies to the entire exemplological apparatus of the analyzed orthography manuals. Eurocentricity, on the other hand, is functionally justified - one of the criteria for choosing examples must be their frequency of use, which is valid in every case, not only in this case.

HP and PBJ cite events from the wars that were fought during the breakup of the SFR Yugoslavia (1991–1995) which, bearing in mind their importance for the contemporary identities of Croats and Bosniaks, represent important points of the culture of memory and contemporary, above all, Croatian statehood. When it comes to HP, they are: Bitka za Vukovar, Bljesak, Domovinski rat, Oluja (Battle for Vukovar, Flash, Homeland War, Storm); and when it comes to PBJ – Pofalićka bitka (Battle of Pofalić). PSJ and PCJ do not mention events from that period. In PSJ, we find the example of *Milosrdni andjeo* (Merciful angel), which refers to an important event in the contemporary historical experience of the Serbian people - the NATO aggression against the FRY. It is interesting to note that in HP there are almost no examples related to the partisan movement and the statehood of communist Yugoslavia in general, while in other orthography manuals they appear more often (PSJ: Narodnooslobodilačka borba, Desant na Drvar - National Liberation Struggle, Landing on Drvar; PBJ: Sremski front, Igmanski marš, Bitka na Neretvi - Srem Front, Igman March, Battle of the Neretva; PCJ: Bitka za Pljevlja - Battle for Pljevlja). HP is the only orthography manual that does not provide an example - *Kosovski boj/bitka* (Kosovo battle).

Such parts of orthography manuals represent rich sources of sociocultural information. These are the places through which the historical consciousness of a people could be reconstructed to a certain extent in terms of values, because not only the mentioned event is significant, but (which is sometimes more important) also the one that is passed over. As Bogoljub Šijaković defines it: "Forgetting is also an activity, and it participates in the construction of memory, which is the basis for the construction and even inventing of the past, which is undertaken in the present

²⁶ Ђуро Бодрожић, „Идентитет и историја – прилог култури сећања”, *Национални интерес*, год. XIV, vol. 31, no. 1/2018, p. 13.

for the purposes of the future".²⁷ Thus, one can implicitly arrive at the data that Croatian culture breaks with the heritage of the Yugoslav state, while the other three orthography manuals nevertheless indicate a certain common cultural heritage, regardless of the symbolic value of certain events in the cultural narrative of the Serbian, Bosniak or Montenegrin people²⁸ (e.g. Sarajevski atentat, Kosovski boj, Prvi srpski ustanak - Sarajevo assassination, Kosovo battle, First Serbian uprising).

Documents and agreements

Contemporary political and historical reality is often symbolically materialized in the names of various documents and agreements. Knowledge about them, as well as their meaning for the political community to which we belong, is a form of general political culture. Orthography manuals do not miss the opportunity to point out precisely such documents and agreements. The examples are educationally functionalized, and also give us an idea of certain focuses of certain cultural policies.

Knowledge of such documents plays a significant role in the formation of state-building consciousness, so the PSJ does not miss the mention of Sretenjski ustav (the Constitution of Sretenj), as well as the modern Ustav Republike Srbije (Constitution of the Republic of Serbia). HP and PCJ recall significant documents that played a role in initiating the standardization of modern Croatian and Montenegrin standards.²⁹ These are Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika (the Declaration on the Name and Position of the Croatian Literary Language), (1967) and Deklaracija Crnogorskog PEN centra o ustavnom položaju crnogorskoga jezika (the Declaration of the Montenegrin PEN Center on the Constitutional Position of the Montenegrin Language), (1997). The Vienna Literary Agreement was not mentioned only in PBJ, while the Novi Sad Agreement (1960) was mentioned only in HP. It is interesting to note that the Dayton Agreement, which most closely concerns the Federation of Bosnia and Herzegovina, is not mentioned only in PBJ. Orthography manuals also mention agreements that played a significant role in the formation of the contemporary geopolitical image of the Balkans, as well as European history (only HP does not mention the Berlin Congress).

²⁷ Богољуб Шијаковић, „О памћењу и забору: идентитет између онтологије и дискурса”, *Присутност трансценденције*, ПБФ/Службени гласник, Београд, 2013, р. 71.

²⁸ The term *Montenegrin people* refers to those Montenegrins who do not consider themselves members of the Serbian nation. Although the term is scientifically inadequate to designate, historically speaking, a newly formed national group, the author did not find a better solution (the ethnonym *Montenegrini* has a pejorative character).

²⁹ Although we use the term Montenegrin standard, it should be noted that the standardization of the so-called language has not been fully implemented, although in 2017 it formally received its ISO 639 designation - *cnr*.

Institutions, establishments and organizations

Values are reflected in the institutions of society as specific articulations of culture that regulate the most important aspects of society's life.³⁰ State institutions are an important element of statehood, and the ability of institutions to articulate social changes is an important condition for the stability of a culture. Therefore, the formation of awareness of their existence and importance is an important goal of cultural policy. In each of the orthography manuals, important institutions of the state and culture are mentioned. We can say that these examples are functionalized in the direction of the formation of institutional awareness, they intend to point to institutions that are an important element of statehood or national identity.

PSJ lists institutions of national importance, as well as important publishing institutions in Serbian culture (Srpska književna zadruga, Obod, Nolit). We note that HP and PCJ mention institutions related to language - HP: Department of Croatian Standard Language of the Institute of Croatian Language and Linguistics, Department of Croatian Studies, Faculty of Philosophy, University of Zagreb; PCJ: Institute for Montenegrin Language and Linguistics "Vojislav P. Nikčević", Department of Montenegrin Language. The presence of these examples also has its purpose in terms of language policy - both languages have, historically speaking, been recently standardized and their linguistic justification is contested from different scientific positions. That is why pointing to language institutions is aimed at the formation of linguistic identity, which as a sociolinguistic category represents the speaker's attitude towards his own language. When it comes to the Montenegrin situation, this emphasis is justified from the point of view of cultural policy, bearing in mind that in the 2011 census, only 36.97% of the population declared that they spoke the Montenegrin language, although according to the same census in Montenegro, there are 44.98% of national Montenegrins.³¹ Also, the PCJ is unique in that it is the only place where the names of institutions related to the Croatian language appear (Matica hrvatska, Department of Croatian Language and Literature), while only *Serbian literature* is mentioned as an example. We should point out the significant role of Croatian linguists in language standardization implemented by the state of Montenegro. Their role has yet to be researched in detail.

PCJ, when it comes to religious institutions, cites only the Montenegrin Orthodox Church as an example, while there is no Serbian Orthodox Church, even

³⁰ Vladimir Cvetković, *Ekonomska kultura u Srbiji: kulturni obrasci, institucije i legitimizacijski mehanizmi* (doktorska disertacija), Univerzitet u Novom Sadu, Odsek za sociologiju Filozofskog fakulteta, Novi Sad, 2015, p. 56.

³¹ *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. godine*, Zavod za statistiku, Podgorica, 2011.

though the largest number of believers in Montenegro belong to it. What is silenced is significant. The politically motivated selection of examples belongs to the broader context of the implementation of structural amnesia, i.e. turning off selected points in memory. There is also an example on that track where the name of a political party (Liberal Alliance of Montenegro) is mentioned, while for example in PSJ the names of the parties reflect the times from the earlier editions of this orthography manual and represent interesting socio-cultural information.

Artworks

The examples are mostly educationally functionalized, both in the direction of pointing to the national literary canon, and in the direction of general culture. In HP also there are examples from popular culture (*Lord of the Rings*, *Batman Returns*). HP and PBJ cite war-themed films from the 1990s (*How the War Began on My Island*, *No Man's Land*). PSJ, when it comes to film productions, reflects an older state (*Father on a business trip*, *Family Treasure*). And here in PCJ are listed examples of works from Montenegrin studies: *Pravopis crnogorskoga jezika* (The Orthography manual of the Montenegrin language) and *Lingua Montenegrina*.

There is no doubt that the orthography examples in this section are functionalized in the direction of pointing to important works of art, both from the point of view of general education and from the point of view of national literature. Thus, in PSJ, Miloš Crnjanski's *Seobe* (Migrations), Petar Petrović Njegoš's *Gorski vijenac* (The Mountain Wreath) and Ivo Andrić's *Most na Žepi* (Bridge on Žepa) are cited. Thus, there is a classic poet of Serbian culture (Njegoš), a writer of the central stream of Serbian culture (Andrić) and a writer of the peripheral stream of Serbian culture (Crnjanski). PSJ cites *Dušanov zakonik* (Dušan's Code) and *Miroslavljevo jevandjelje* (Miroslav Gospel) as significant monuments of Serbian medieval art and statecraft. Here, too, the interweaving of PSJ and PCJ is interesting - in both orthography manuals, Njegoš's work plays a significant role, although its cultural reception is different in the mentioned environments. We see that PCJ lists Njegoš's poems *Gorski vijenac* (The Mountain Wreath) and *Luča mikrokosma* (The Ray of the Microcosm), Mirko Banjević's collection of poems *Pobune uma* (Rebellions of the Mind) and the novel *Lelejska gora* (Leleja Mountain) by Mihail Lalić as representative works of literature. In PBJ we find Mak Dizdar's collection *Kameni spavač* (The Stone Sleeper), and in HP we find Miroslav Krleža's collection of short stories *Hrvatski bog Mars* (The Croatian God Mars).

Additional observations

One orthography rule from PCJ caught our attention: "If the nouns *serbs*, *turks*, *latins*, etc. indicate the names of religious members, not national or ethnic affiliation, they are regularly written with a small initial letter".³² In itself, there is nothing political about this rule, although the rule is very unusual. However, the example that follows it reveals the cultural and political functionalization: "Otišli su na stanak turcima... / Kosa mlada na groblje junačko, / siplje li se bulah ka srpkinjah? / Da je bješe srb in ugrabio, / ako hoćah glave obrtati... / No uteci u Kotor latini... " Why Njegoš's verses? It is a tradition of interpretation which, in Njegoš's work, interprets lexemes such as *Serb* and *Serbianhood* only as archetypal representations in the consciousness of the people originating from the medieval period. So in his study, Slobodan Tomović writes: "From the quoted verses taken from 'Gorski vijećac', i.e. 'Šćepan mali', it is evident that Njegoš uses the terms: 'Montenegrins' and 'Montenegrin' in all cases when his literary heroes directly address the crowd or their contemporaries, in contrast to the use of the term 'Serb' with which the poet nostalgically evokes images of the distant past".³³ It is, therefore, an accompanying element of the de-Serbization process of Njegoš³⁴ and his work, which we can especially follow after 1945, because, as Milovan Đilas concludes, the Second World War represents the culmination of the process of the formation of Montenegrins into a separate nation.³⁵ A kind of parallelism of the process, only at the linguistic level, can also be observed in the Macedonian case. Blaže Koneski writes: "The period of crucial importance in strengthening that factor of use, and in general in the creation of the Macedonian literary language, is represented by the years of the National Liberation Struggle. [...] Partisan units, as well as other bodies that are created in parallel with them, gathering people from various regions, become those language-creating collectives, which accelerate the creation of a general Macedonian language".³⁶ The cited section from the PCJ is perhaps the best illustration of the cultural-political functionalization of the example.

³² *Pravopis crnogorskoga jezika*, Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore, Podgorica, 2010, p.15.

³³ Slobodan Tomović, *Komentar Gorskoga vijenca*, Internet: http://www.montenegro.org.au/komentar_gorskog_vijenca_lat.html, 24/3/2022.

³⁴ Andrew B. Wachtel, *How to Use a Classic: Petar Petrović Njegoš in the Twentieth Century*, Internet: <https://books.openedition.org/ceup/2426?lang=en>, 24/3/2022.

³⁵ Милован Ђилас, *Чланци 1941–1946*, Култура, Београд, 1947, pp. 221–222.

³⁶ Блаже Конески, „О развиту македонског књижевног језика”, *Јужнословенски филолог*, 1958, XXIII, 1-4, p. 40.

A theoretical contribution to exemplology

The totality of examples that are used in a certain work based on different criteria can be called the exemplological apparatus. Each example in a specific case is typologically conditioned, and we can call that condition *primary illustrativeness*. The secondary functions of the example derive from the semantic plan. Meaning enables *secondary functionalization*. Secondary functions are related to the level of meaning, and arise from the extralinguistic circumstances in which the example is used. An example often gets its meaning from the current cultural narrative, from different political and socio-historical circumstances. If we want to illustrate the rule of capitalizing proper names, it is not the same whether we do it with a fictional or a real name of a historical figure.

The secondary functions of examples do not have to be an expression of the author's conscious activity, but can be a reflection of unconsciously imprinted sociocultural information. Frequency itself, at least when it comes to orthography, is one of the selection criteria. In this way, different types of language didactic literature can become the subject of cultural analysis, because the exemplology apparatus of a certain textbook can be a source of different types of information about the time in which the textbook was created. Due to the fact that the presence of a large number of examples is a feature of didactic literature, examples most often perform a wider educational function. If the example is unintentionally chosen, then it usually represents only a passive sociocultural data. If, on the other hand, it is consciously chosen, as a rule it is educationally or culturally and politically functionalized. Of course, in the modern world it is difficult to talk about education that does not presuppose a certain cultural and political framework.

CREATING ORTHOGRAPHY NORMS

Standardization presupposes graphization. However, what are its geocultural and cultural political frameworks? The alphabet is created as a civilizational asset that enables the transmission of a message in time and space. Therefore, the alphabet aspires to another time (the future), it transcends space by deciding to save what is written down, symbolically immortalize it.³⁷ If we fundamentally take into account the knowledge that man is an *animal symbolicum*³⁸, it becomes clear to us the significance of the symbolic in the space of power, which was

³⁷ Petar Jevremović, „Fenomenologija pisma i efekti reči”, *Srpska teologija danas 2010*, Zbornik radova drugog godišnjeg simposiona, Institut za teološka istraživanja PBF, Beograd, 2011, p. 2.

³⁸ See: Ivan Ivić, *Čovek kao animal symbolicum*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2015.

clearly expressed in the term symbolic elites. Some authors, comparing the standardization processes in the Arabic and Serbo-Croatian languages, emphasize the importance of the symbolic function of the language, which prevailed over the communicative function during the collapse of the Serbo-Croatian standard.³⁹ When Ivan V. Lalić wrote in a letter to Charles Simić in 1992 that he stopped writing "Serbo-Croatian" - this indicates the symbolic meaning of the name itself.⁴⁰ Because he continued to write in the same language. This situation is mirrored at the level of graphics, because the alphabet is the most striking symbolic emanation of language since it materializes it in a certain way.

Bearing in mind the combination of power and the symbolic, it becomes more understandable the effort of various states to forcibly or gradually change the graphic/orthographic system in Serbian culture or its parts during history. At first it was the Habsburg Monarchy (1779, 1781), i.e. from 1867, Austria-Hungary (1876, 1914, 1915, 1916)⁴¹, then the Independent State of Croatia (1941–1945), the United States (1950), FNRJ⁴² and the Republic of Croatia (1991–1995)⁴³. During World War II, the Kingdom of Italy (under the rule of the National Fascist Party) did not publicly ban the Cyrillic alphabet, but introduced a new name for the language: *lingua montenegrina*.⁴⁴

Often these processes are perceived only as years of prohibition or years of persecution of the Cyrillic alphabet. In fact, it was always about one thing - the attempt to impose the Latin script as the only script for recording the Serbian language. These cultural and political tendencies that have lasted for several centuries - from the 18th century until today, only in a more subversive way - fit into a policy called

³⁹ Darg A. Zabrah, "The language that unites and the language that divides us: Why was Arabic kept and Serbo-Croatian abolished?", *The Journal of Nationalism and Ethnicity*, Volume 40, 2012, Issue 4, pp. 545–559.

⁴⁰ *Поглед преко океана: преписка Ивана В. Лалића и Чарлса Симића 1969–1996*, приредила Светлана Шеатовић Димитријевић, Чигоја штампа/Учитељски факултет/Институт за књижевност и уметност, Београд, 2007, p. 208.

⁴¹ See: Павле Ивић, *Преглед историје српског језика*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци / Нови Сад, 2014, pp. 304–305.

⁴² Mehta Coleman Armstrong, "A Rat Hole to be Watched"? CIA Analyses of the Tito-Stalin Split, 1948-1950, 148. Internet: <https://repository.lib.ncsu.edu/bitstream/handle/1840.16/1006/etd.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, 8/3/2022.

⁴³ See: Ante Lešaja, *Knjigocid: uništavanje knjiga u Hrvatskoj 1990-ih*, Profil/Srpsko narodno vijeće, Zagreb, 2012.

⁴⁴ Јелица Стојановић, *Пут српског језика и писма*, СКЗ, Београд, 2016, p. 186. Today, the Faculty of Montenegrin Language and Literature publishes a magazine called *Lingua Montenegrina*, which "as a magazine for linguistic, literary and cultural issues, since its establishment in 2008, has the mission of developing and affirming Montenegrin studies as the youngest branch of Slavic studies".

the *Habsburg constant*⁴⁵. It is a policy that the imperial powers directly, or through subordinate political subjects (states, parties, elites) implemented in the Serbian cultural space. A clear difference between ideology and interest should be noted - ideological starting points have changed throughout history, but the interest of Western cultural expansionism has remained the same. Of course, changes in the graphic system do not always have to be the result of external imposition, but can also be an expression of an independent cultural and political reorientation, which is, for example, the case when it comes to the reform of the Russian emperor Peter I.⁴⁶

The mentioned importance of the alphabet in cultural policy is not only reflected in the case of Serbian historical experience - in this case it is complementary to world historical movements. As Vanja Stanišić writes: "The spread of the Latin script today, which in many parts of the world has suppressed or is suppressing other scripts, e.g. the Arabic alphabet in Turkey, West Africa (Hausa), Indonesia, Malaysia, the Chinese alphabet in Vietnam, the Cyrillic alphabet in the area of Eurasia, is precisely the evidence of cultural discontinuity in the given environments and the 'desire to identify' and to be included in the currently prestigious civilization, which as a rule itself strives to spread its ethno-cultural characteristics".⁴⁷ Seen in this way, it becomes clear that the prescription of a graphic system is a significant move that goes far beyond the reasons of linguistic normativism. The consequences of that normativist act concern the identity and civilizational affiliation of a culture.

With all this in mind, let's look at the orthography solutions in the mentioned orthography manuals that concern creating orthography norms:

PSJ	Cyrillic – the basic Serbian alphabet with, as stated, an indisputable symbolic function. The Latin alphabet is a daily necessity of culture, science and communication. Both alphabets are normative.
HP	In official use, the Latin alphabet. Normative Latin.
PBJ	"Two alphabets are used in the Bosnian language: Latin and Cyrillic". Both alphabets are normative.
PCJ	"In contemporary use in Montenegro, two alphabets are equal: Latin and Cyrillic". Both alphabets are normative.

As we can see, HP prescribes the use of only the Latin alphabet. PBJ and PCJ prescribe equal use of both alphabets. PSJ essentially prescribes the use of both alphabets with the recommendation that the Cyrillic alphabet is primary. Al-

⁴⁵ See: Мило Ломпар, *Дух самопорицања*, Catena mundi, Пирот, 2018, pp. 99–119.

⁴⁶ Вања Станишић, „Ортографија и револуција”, *Српски језик XXIII*, Београд, 2018, pp. 303–305.

⁴⁷ Вања Станишић, „О диграфији у српској и корејској писмености”, *Научни састанак слаviste у Вукове дане*, 41/1, Београд, 2012, p. 77.

though PSJ allows the use of both alphabets, Article 10 of the Constitution of the Republic of Serbia prescribes only the Cyrillic alphabet in official use. At the symbolic level, we read here a historical constant - the symbolic link between Serbian statehood and the Cyrillic alphabet. It is interesting to note that, although they prescribe equality of alphabets, there are no Cyrillic editions of PBJ and PCJ. Also, language practice among Bosniaks indicates the dominance of Latin, and the situation is not much different in the Montenegrin environment.

The cultural pattern of integration of the Cyrillic cultural heritage is visible in HP and PBJ, so in HP we find that: "In history [Croatian language] was written in Glagolitic and Croatian Cyrillic," while in PBJ it is written that, "In the past, the Bosnian language was recorded in Glagolitic, Bosnian Cyrillic and Arebica". In the tabular presentation of the Croatian Cyrillic alphabet from HP, we find Cyrillic graphemes that actually belong to the Serbian Cyrillic ustav-quickscript.

A year before the publication of HP, i.e. in 2012, an international scientific meeting was held in Zagreb under the name Croatian Cyrillic Heritage "on the occasion of the 500th anniversary of the printing of the first Croatian Cyrillic book". This refers to the *Dubrovački molitvenik* (Dubrovnik Prayer Book), from 1512, which Milan Rešetar established back in 1938 as being written in the Serbian language.⁴⁸ By looking at the type of Cyrillic script found in the table attached to HP, it could be said that it is precisely the combined Cyrillic ustav-quickscript from the *Dubrovački molitvenik*, the first book printed in our vernacular in the Catholic environment, as the document itself states "in littera et idiomate serviano".⁴⁹ This is primarily seen in the quickscript forms of the letters: **ц** similar to today's printed *ч*, then **ч** like Latin *ч*, **ѵ** tilted to the right, square **ѵ**.

When it comes to the Bosnian Cyrillic mentioned in PBJ, we will quote the conclusion of Jelena M. Stošić: "The perception of Bosnian Cyrillic as a typical Bosnian script was a consequence of the political aspiration of the Austro-Hungarian authorities to isolate Bosnia from Serbia. Paleographic research, however, established that it was a variant of the Serbian Cyrillic quickscript".⁵⁰ Thus, we are witnessing the unbroken political continuity of the Habsburg constant.

⁴⁸ During the writing of this paragraph, we relied on the work of Jelena M. Stošić (Јелена М. Стошић, „Поводом питања о хрватској ћириличкој баштини”, *Јужнословенски филолог*, LXX, Институт за српски језик САНУ, Београд, 2014, pp. 249–266). Also, see: Биљана Самарџић, „Ћирилица као 'босанчица' и/или 'хрватска ћирилица’”, *Српски језик и српско писмо данас*, АНУРС, Бања Лука, 2019, pp. 223–236.

⁴⁹ Петар Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, Завод за уџбенике, Београд, 1990, 191. Also, see: Вања Станишић, „Ћирилица Дубровачког молитвеника из 1512. године”, *Српски молитвеник: споменица Милану Решетару 1512–1942–2012*, САНУ, Београд, 2016, pp. 145–150.

⁵⁰ Јелена М. Стошић, „Поводом питања о хрватској ћириличкој баштини”, *Јужнословенски филолог*, LXX, Институт за српски језик САНУ, Београд, 2014, p. 254.

The most radical normativist act was carried out in PCJ, where the new Montenegrin alphabets containing four new graphemes are standardized (Latin Š/š, Ž/ž, and Cyrillic Ѓ/ѓ, 3'/3'). Such a radical normativist procedure can only be understood if cultural and political factors are taken into account, i.e. the fact that the standardization of the Montenegrin language arises as an expression of conscious natiogenesis carried out by the state. This is clearly seen in the following sentence of one of the key figures of the Montenegrin language standardization project - Adnan Čirgić: "In just three years since the adoption of the Constitution of Montenegro, one of the key issues of Montenegrin state identity is likely to be resolved - the issue of the Montenegrin language" (underlined by M.M.).⁵¹ The aforementioned natiogenesis is embodied in the processes of diversification of the new Montenegrin identity in relation to the historically formed Serbian identity. This is supported by the absolute linguistic unjustification of this procedure, as stated by Ana Janjušević-Oliveri: "The innovation of the Montenegrin alphabets is linguistically unjustified, since the sounds ć and 3', which occur not only in Montenegrin but also in all other Shtokavian dialects with the Ijekavian pronunciation, cannot have the status of a phoneme, both because of the hard-to-find distinctive pairs, and because of the scarce number of lexemes in which they occur. *The Orthography manual of the Montenegrin language* and the dictionary attached to it showed that the iotated spirants ć and 3' are present only in a few root morphemes and in hypocoristics and onomatopoeic words, which stand on the periphery of the lexical fund of each language".⁵² Thus, it is once again confirmed that the changes of the script system are never of a purely linguistic nature, as defined by Suzanne Wertheim⁵³, but are always preceded by a certain cultural and political concept.

When it comes to the cultural pattern that we recognize in the PSJ, it should be pointed out that the justification for the inheritance of the Latin script can be seen above all in the Serbian written heritage created during the one and a half century Serbian-Croatian linguistic community. It is added in parentheses that it also refers to the heritage "partly older than that period", which means the Serbian Latin heritage of Dubrovnik literature. It seems that the accent given to the Serbian-Croatian linguistic community in the context of the contemporary presence of the Latin script in Serbian culture has multiple justifications, bearing in mind that the systematic use of the Latin script by the Serbs of the Orthodox cultural milieu did not

⁵¹ Adnan Čirgić, *Povodom standardizacije crnogorskog jezika*, Internet: <https://maticacrnogorska.me/files/43/01%20adnan%20cirgic.pdf>, 21/3/2022.

⁵² Ана Јањушевић Оливери, „Црногорске иновације српског/српскохрватског правописа”, *Октоих*, 1–2, Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Подгорица, 2011, p. 119.

⁵³ See: Suzanne Wertheim, “Reclamation, revalorization and re-Tatarization via changing Tatar orthographies” *Orthography as social action. Scripts, spelling, identity and power*, Göttingen 2012, pp. 65–101.

exist before the Serbian-Croatian state unity. On that track, we believe, in the Normative Grammar of the Serbian Language, only Serbo-Croatian Latin is spoken about.⁵⁴ Veljko Brborić notes that the Latin script is mentioned in the Serbian orthography manual for school use by Stevo Čuturilo from 1884: "But apart from the Cyrillic alphabet, the Serbian language is also written in Latin, i.e. the script of the Latin peoples, which is used by the Serbs of the Western Church".⁵⁵ It is clear that S. Čuturilo sees things from the point of view of the integrality of Serbian culture, to which Serbs of the Catholic religion also belong. After their disappearance as a clearly shaped cultural and political community after 1945⁵⁶, the Latin script in Serbian culture gets exclusively Yugoslav, that is. Serbo-Croatian character.

From a synchronic point of view, we can conclude that the three orthography manuals (PSJ, PBJ, PCJ) actually norm a concurrent synchronic digraphia - the parallel and concurrent use of two scripts in one culture. Although in serbistics V. Stanišić clearly indicated the unsustainability of this state, which is always temporary, because concurrent synchronic digraphia always turns into diachronic sequential digraphia⁵⁷ - this still has not affected the changes in Serbian language policy, as double-alphabet and double-pronunciation remain the most striking features of Serbian orthography. As V. Stanišić concludes, concurrent digraphia is a competition between two cultures and, ultimately, evidence of a change in cultures or their important features in a certain time. This was clear to the Yugoslav Minister of Education and Culture, Rodoljub Čolaković, as early as 1950. At the request of American Ambassador George Allen to abandon the Cyrillic alphabet and switch to the Latin script as proof of the "break with the Russians", he replied: "We are working to ensure that every child in Yugoslavia learns the Latin script, so it will come naturally".⁵⁸ It should be emphasized that in the Serbian case, the Cyrillic alphabet is always perceived by the West as the presence of Russian cultural and political influence, and not as an authentic expression of autochthonous culture. That it is a question of Western cultural expansion is also shown by the example of the suppression of Glagolitic script among the Catholic clergy of Dal-

⁵⁴ Предраг Пипер, Иван Клајн, *Нормативна граматика српског језика*, Матица српска, Нови Сад, 2013, р.17.

⁵⁵ According to: Вељко Брборић, *Правопис и школа*, Друштво за српски језик и књижевност, Београд, 2015, р. 135.

⁵⁶ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, Евро–Бунти, Београд, 2011, р. 204.

⁵⁷ Вања Станишић, „Типолошки оквири српске диграфије”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 3/39, Београд, 2009, р. 89.

⁵⁸ M. C. Armstrong, "A Rat Hole to be Watched"? *CIA Analyses of the Tito-Stalin Split, 1948-1950*, Internet: <https://repository.lib.ncsu.edu/bitstream/handle/1840.16/1006/etd.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, 8/3/2022.

matia by the Vatican and Austria-Hungary during the 19th and 20th centuries. According to a letter sent by Serbian Primate and Bar Archbishop Šime Milinović to Josip Juraj Štrossmayer, we see that Glagolitic was also perceived as Russianism.⁵⁹ Suppression of the Cyrillic and, as we can see, the Glagolitic script, is a kind of accompanying factor of Western Russophobia.

From the point of view of geoculture, it is quite clear why the Serbian people and Serbian culture are under constant pressure of "Latinization" - the Serbian people are the most Western Orthodox people. Precisely this borderline position in the distribution of geopolitical spheres of interest, and the very connectivity of Serbian culture, caused the presence of many disintegrating forces whose clear expression we see in concurrent synchronic digraphia. Regarding the dynamics of these processes, it should be noted that the historical moment of the introduction of the Latin script among the Serbs of the Orthodox cultural milieu coincided with the creation of Yugoslavia in which, according to Slobodan Jovanović, the Serbian people carried out national demobilization. All of the above confirms the observation of Dušan Proroković and Milana Babić: "A new script - a new *geopolitical* orientation".⁶⁰

Because of all this, the variance of the Serbian orthographic norm, embodied in double-pronunciation and double-alphabet, is not only problematic from the point of view of economy of language, but represents a suitable ground for the disintegration of culture. Variance opens up space for secondary designation, which leads to disintegrative processes at the cultural level. Where there is a variation, in social practice, as a rule, the social meaning of the variant with all its extralinguistic associations, such as ideological, class, regional or national, will arise. This can lead to a non-Serbian understanding of the Ijekavian pronunciation, which is paradoxical, considering that Ijekavian pronunciation is, we can safely say, a classic pronunciation of the Serbian literary language. Here we are on the trail of the process of Serbianization of Serbian culture. While the Serbian norm is in a certain way destabilized by double-pronunciation and double-alphabet, the Croatian, Bosnian and Montenegrin standards consistently standardize the Ijekavian pronunciation and the explicit (Croatian) or in use (Bosnian, Montenegrin) primacy of the Latin alphabet. Thus, the awareness of the Serbian standard as consistently Ekavian is gradually taking shape, which narrows the Serbian linguistic and cultural space to the state borders of the Republic of Serbia.

⁵⁹ Виктор Новак, „Света баштина: судбина хрватског глаголизма у првој Југославији – улога епископата и Римске Курије”, *Magnum Crimen I*, Catena mundi, Београд, р. 332.

⁶⁰ Милана Бабић, Душан Пророковић, *Борба за српски језик као духовно и геополитичко питање*, Internet: <https://stanjestvari.com/2017/03/02/borba-za-srpski-jezik/>, 10/3/2022.

CONCLUSION

Although they usually have an educational function, certain parts of the concrete exemplological apparatus can be functionalized culturally and politically. As an integral part of orthography manuals, examples subversively participate in the creation of a cultural pattern and become active factors in the construction and perception of social reality. However, one should keep in mind the limited effect of orthographic examples in the formation of a cultural pattern. Although it is intended for a large number of users, i.e. to all those who use the standard language, orthography manual is used in practice by a limited number of users with a built-up linguistic culture. However, it is important to point out the non-linguistic functions of the examples. Of course, they are not only about orthography manuals, but can be found in all types of language didactic and linguistic literature. The analysis carried out in this paper was performed synchronically, which is justified by the specific sociolinguistic circumstances of the post-Yugoslav situation. Exemplological analysis would give equally significant results at the diachronic level. It would be interesting to compare the exemplological apparatus of Belić's Orthography Manual (1923), Orthography Manual of Matica srpska and Matica hrvatska (1960) and the Contemporary Orthography Manual of the Serbian language (editions after 2011). Their exemplological apparatus certainly reflect the socio-cultural and cultural-political circumstances of their time.

Although each of the orthography manuals reflects its cultural and political background, based on the analysis we can conclude that the cultural and political tendencies are most noticeable in the Orthography manual of the Montenegrin language (2010), which can be explained by direct state supervision over the standardization process. A peculiar type of modernization of the exemplological apparatus is visible in HP. Finally, it is important to point out that each of the exemplological apparatuses of orthography manuals is to a certain extent culturally and politically functionalized and that different tendencies of the cultural pattern formation can be observed in them.

Also, from the point of view of cultural policy, it is important to point out the policy of accessibility of orthography manuals that has been applied in Croatian and Bosniak culture. The accessibility of the entire orthography manual on the website or through a mobile application is a positive example of the expansion of the orthographic norm, which the Serbian language policy also should follow.

The theoretical contribution to exemplology represents only a brief overview of the fundamental theoretical assumptions. We believe that exemplology as an auxiliary discipline has a good development perspective, both when it comes to its analytical and methodical application. The practical and theoretical development of this discipline is justified in many ways.

We conclude that creating orthography norms is as much a cultural-political as a normativist act and that it has the most far-reaching cultural-political consequences. Also, we see that the orthography manuals try to integrate into the cultural pattern in different ways a heritage that did not originate in the script they prescribe.

When it comes to Serbian culture, the following should be pointed out: the representatives of Western cultural expansionism never considered the Cyrillic, and as we can see, neither did the Glagolitic alphabet, as an autochthonous expression of South Slavic cultures. Symbolically, the presence of the Cyrillic alphabet always represented the Russian cultural and political presence for them. Thus, different types of suppression of the Cyrillic alphabet belong to the wider framework of anti-Slavic and anti-Russian sentiments in the West, which have their historically proven political articulation.

Although double-pronunciation and double-alphabet are the most striking features of the Serbian norm, it is important to point out the mentioned negative cultural and political aspects of such a situation, which, it seems, have not been taken into account until now. The very fact of the unsustainability of concurrent synchronic digraphia in one culture should be a special incentive for changes in Serbian language policy, if it wants to preserve the Serbian Cyrillic alphabet. Of course, the problem is not simple from any aspect and any potential solution that would lead to the stabilization of the orthographic norm would also have a large number of negative cultural and political consequences. Aleksandar Milanović and Viktor Savić propose constructive solutions in this direction as a proposal to improve the chapter on alphabet in the Orthography manual of the Serbian language. They emphasize the symbolic importance of the issue, as well as the need for a wider cultural perspective of this issue from the standpoint of the Serbian written tradition, which should be included in this chapter of orthography manual.⁶¹

A particular challenge for Serbian cultural and language policy is the standardization of political languages⁶² in the Serbian language area. First of all, this

⁶¹ Александар Милановић, Виктор Савић, „Писмо у српскоме правопису” (unpublished paper). We thank prof. Aleksandar Milanović for allowing us to see this paper.

⁶² "Historical languages in one period of their development become literary languages and are normed and legally profiled, i.e. standardized, in contrast to political languages, which are created on the basis of bare political will, in order to then 'legalize' the linguistic illegal construction along with attempts to invent a history for them that they do not have and differences compared to other languages, which objectively do not exist. Political languages usually last as long as the government whose political will created them, an example of which is the short-lived attempt to create the Bosnian language in Bosnia and Herzegovina under the Austrian protectorate (1908), or the short-lived attempt to create the Montenegrin language in Montenegro under the Italian occupation in World War II. Political languages are without linguistic identity, i.e. with a false identity, which is primarily or exclusively political and not linguistic", Предраг Пипер, „Српски језик и српско писмо у Црној Гори у светлу језичког законодавства”, *Летонис Матице српске*, год. 183, књ. 480, св. 6, 2007, pp. 1027–1028.

refers to the standardization of the Montenegrin language. Serbian cultural policy has still not found an adequate framework to protect its cultural heritage and members of Serbian culture whose cultural and linguistic identity is threatened and whose rights are constantly violated in certain neighboring countries.⁶³

REFERENCE LIST

Антонић Слободан, *Демонтажа културе, Catena mundi*, Београд, 2020.

Белић Александар, „Учешће Светог Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирилских споменика”, *Историја српског језика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1999.

Брборић Вељко, *Правопис и школа*, Друштво за српски језик и књижевност, Београд, 2015.

Бодрожих Ђуро, „Идентитет и историја – прилог култури сећања”, *Национални интерес*, год. XIV, vol. 31, бр. 1/2018, стр. 7–25.

Вучетић Радица, „Речник с проблематичним речима: случај забране Московљевићевог Речника”, *Годишњак за друштвену историју*, Удружење за друштвену историју, Београд, 1/2016, стр. 65–82.

Ћилас Милован, *Чланци 1941–1946*, Култура, Београд, 1947.

Ђорђић Петар, *Историја српске ћирилице*, Завод за уџбенике, Београд, 1990.

Екмечић Милорад, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Србу у новом веку (1492–1992)*, Евро–Ђунти, Београд, 2011.

Ивић Павле, *Преглед историје српског језика*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци / Нови Сад, 2014.

Исић Момчило, „Настанак и судбина Речника савременог српскохрватског књижевног језика са језичким саветником проф. др Милоша Московљевића”, *Токови историје*, Институт за новију историју Србије, Београд, број 1/2017, стр. 123–153.

Јефтић Љерка, *Критичка анализа дискурса рата против тероризма*, Београд, Јасен, 2018.

Јаљусевић-Оливери Ана, „Црногорске иновације српског/српскохрватског правописа”, *Октоих*, 1-2, Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Подгорица, 2011, 109–120.

⁶³ See: *Извештаји о политичким правима српског народа у региону* published by Напредни клуб on the website: <http://www.napredniklub.org/izvestaj-o-politickim-pravima-srpskog-naroda/>

Конески Блаже, „О развиту македонског књижевног језика”, *Јужнословенски филолог*, 1958, XXIII, 1-4, стр. 39–44.

Ломпар Мило, „Титоизам и хрватска културна политика”, *Летопис Матице српске*, Матица српска, Нови Сад, год. 186, књ. 485, св. 3, стр. 361–414.

Ломпар Мило, *Дух самопорицања*, Catena mundi, Пирот, 2018.

Московљевић Милош, *Речник савременог српскохрватског књижевног језика с језичким саветником*, Аполон, Београд, 1990.

Новак Виктор, „Света баштина: судбина хрватског глаголизма у првој Југославији – улога епископата и Римске Курије”, *Magnum Crimen I*, Catena mundi, Београд, 2019.

Пипер Предраг, Иван Клајн, *Нормативна граматика српског језика*, Матица српска, Нови Сад, 2013.

Пипер Предраг, „Српски језик и актуелна питања језичке политике”, *Зборник Института за српски језик САНУ II: Српски језик и актуелна питања језичке политике*, Институт за српски језик САНУ, Београд, 2014.

Пипер Предраг, „Српски језик и српско писмо у Црној Гори у светлу језичког законодавства”, *Летопис Матице српске*, год. 183, књ. 480, св. 6, 2007, стр. 1027-1028.

Пешикан Митар, „О правописној норми у српској језичкој култури”, *Наш језик*, XXX/ 1–5, стр. 133–147.

Самарцић Биљана, „Ћирилица као 'босанчица' и/или 'хрватска ћирилица’”, *Српски језик и српско писмо данас*, АНУРС, Бања Лука, 2019, стр. 223–236.

Станишић Вања, „Ортографија и револуција”, *Српски језик XXIII*, Београд, 2018, стр. 303–305.

Станишић Вања, „Типолошки оквири српске диграфије”, *Научни састанак салвиста у Вукове дане*, МСЦ, 3/39, Београд, 2009, стр. 85–91.

Станишић Вања, „О диграфији у српској и корејској писмености”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 41/1, Београд, 2012, стр. 73–81.

Стојановић Јелица, *Пут српског језика и писма*, СКЗ, Београд, 2016.

Стошић М. Јелена, „Поводом питања о хрватској ћириличној баштини”, *Јужнословенски филолог*, LXX, Институт за српски језик САНУ, Београд, 2014, стр. 249-266.

Тутњевић Станиша, *Поетичка и поетолошка истраживања*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2007.

Шеатовић Димитријевић Светлана, *Поглед преко океана: преписка Ивана В. Лалића и Чарсла Симића 1969–1996*, Чигоја штампа/Учитељски факултет/Институт за књижевност и уметност, Београд, 2007.

Шијаковић Богољуб, *Присутност трансценденције*, ПБФ/Службени гласник, Београд, 2013.

Cvetković Vladimir, *Ekonomska kultura u Srbiji: kulturni obrasci, institucije i legitimizacijski mehanizmi* (doktorska disertacija), Univerzitet u Novom Sadu, Odsek za sociologiju Filozofskog fakulteta, Novi Sad, 2015.

Ivić Ivan, *Čovek kao animal symbolicum*, Zavod za udžbenike, Београд, 2015.

Jevremović Petar, „Fenomenologija pisma i efekti reči”, *Srpska teologija danas 2010*, Zbornik radova drugog godišnjeg simposiona, Institut za teološka istraživanja PBF, Београд, 2011, str. 11–20.

Lešaja Ante, *Knjigocid: uništavanje knjiga u Hrvatskoj 1990-ih*, Zagreb: Profil: Srpsko narodno vijeće, 2012.

Milanović Vasilije, „Književnost i politika: književnoistorijski kontekst; književnoteorijska aktuelnost”, *Pravo i društvo: časopis za pravnu i političku kulturu*, god. 3, br. ¾, str. 71-84.

Stojanov Tomislav, *Jezikopisno planiranje i elektronička pismenost na hrvatskome jeziku* (doktorski rad), Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2015.

Vukomanović Slavko, *Jezik, društvo, nacija*, Jugoslovenska revija, 1987.

Culmas Florin, *Writing Systems: An introduction to their linguistic analysis*, Cambridge University Press, New York, 2002.

Garvin, P. L, “Literacy as problem in language and culture”, *Georgetown University Monograph Series on Language and Linguistics* 7, 1954, pp. 117–129.

Sebba Mark, *Spelling and society: The culture and politics od orthography around the world*, Cambridge University Press, New York, 2007.

Wertheim B. Suzanne, “Reclamation, revalorization and re-Tatarization via changing Tatar orthographies” (65–101), *Orthography as social action. Scripts, spelling, identity and power*, De Gruiter Mouton, Berlin, Göttingen, 2012.

Yermolenko Serhiy, “Linguistic Examples As Carriers Of Socio-cultural Information”, *Language and society*, Issue 10, 2019, pp. 137–147.

Zabrah A. Dareg, “The language that unites and the language that divides us: Why was Arabic kept and Serbo-Croatian abolished?”, *The Journal of Nationalism and Ethnicity*, Volume 40, 2012, Issue 4, pp. 545–559.

Sources

Тевавац Мирко, „Читај као што је написано...”, *Политика*, 6/3/1966.
Закон о родној равноправности, Службени гласник РС, бр. 52/2021.
Popis stanovništva, домаћinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. godine,
Zavod za statistiku, Podgorica, 2011.

Internet Sources

Бабић Милана, Пророковић Душан, *Борба за српски језик као духовно и геополитичко питање*, интернет: <https://stanjestvari.com/2017/03/02/borba-za-srpski-jezik/>, 10/3/2022.

Čirgić Adnan, *Povodom standardizacije crnogorskog jezika*, интернет: <https://maticacrnogorska.me/files/43/01%20adnan%20cirgic.pdf>, 21/3/2022.

Tomović Slobodan, *Komentar Gorskoga vijenca*, интернет: http://www.montenegro.org.au/komentar_gorskog_vijenca_lat.html, 24/3/2022.

Armstrong Mehta Coleman, „A Rat Hole to be Watched”? *CIA Analyses of the Tito-Stalin Split, 1948-1950*, интернет: <https://repository.lib.ncsu.edu/bitstream/handle/1840.16/1006/etd.pdf?sequence=1&isAllowed=y>8/3/2022.

Wachtel B. Andrew, *How to Use a Classic: Petar Petrović Njegoš in the Twentieth Century*, интернет: <https://books.openedition.org/ceup/2426?lang=en>, 24/3/2022.

*Рајко Петровић*¹

ОДНОСИ ИЗМЕЂУ БОШЊАКА И ХРВАТА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ОД 1991. ДО 2022. ГОДИНЕ

Сажетак

Циљ овог истраживања јесте да анализира односе између Бошњака и Хрвата, два од три конститутивна народа у Босни и Херцеговини, од почетка распада бивше Социјалистичке Федеративне Републике Југославије 1991. године, до 2022. године. Користећи се методама попут историјске методе, методе анализе, методе анализе садржаја, компаративне анализе и студије случаја, дошли смо до резултата који говоре о амбивалентној природи односа Бошњака и Хрвата у Босни и Херцеговини – од заједничког учешћа у рушењу бивше југословенске државе и војног супротстављања српској страни, преко отвореног међусобног ратног сукоба у периоду 1992-1994, потписивања Вашингтонског споразума о миру и сарадњи и стварања Федерације Босне и Херцеговине, па све до најпре тињајућих, а потом и разбукталих међусобних политичких сукоба од 2006. године до данас. Резултати истраживања указују на неколико закључака. Први, да су односи Бошњака и Хрвата амбивалентни и условљени унутрашњим и спољним политичким чињоцима. Други, да Хрвати у Босни и Херцеговини данас перципирају Бошњаке као главну претњу по свој опстанак. Треће, да су пољубљани односи Хрвата и Бошњака у Босни и Херцеговини натерали Хрвате на политичку и стратешку сарадњу са Србима у тој земљи. Четврто, да су витални интереси Хрвата и Бошњака у Босни и Херцеговини дијаметрално супротни, јер први теже ка стварању сопственог ентитета, а други централизацији и унитаризацији.

Кључне речи: *грађански рат, Вашингтонски споразум, Дејтонски споразум, конститутивност, легитимно представљање*

¹ Институт за европске студије, Београд, rajkopetrovic993@gmail.com

УМЕСТО УВОДА: ЗАЈЕДНИЧКА БОШЊАЧКО-ХРВАТСКА ИЛЕГАЛНА И НАСИЛНА СЕЦЕСИЈА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ ОД ЈУГОСЛАВИЈЕ

Историјски гледано, односи између Бошњака и Хрвата нису довољно анализирани и проучавани, првенствено због тога што су Бошњаци као нација, у савременом смислу те речи, конституисани у другој половини 20. века. Током Другог светског рата, Бошњаци, који су једни друге у то време називали муслиманима (с обзиром да им је верски, односно исламски идентитет био темељни идентитет), а које су власти тзв. Независне Државе Хрватске називале „хрватским цвећем”, у великој мери су прихватили ту нацистичку државну творевину која је обухватала читаву територију Босне и Херцеговине. За време социјалистичке Југославије, муслиманска заједница, прво под националном ознаком „муслимани”, а потом и под називом „Муслимани”, добија равноправан, уставни статус заједно са Србима и Хрватима у Босни и Херцеговини, а од 1971. године, демографски је постала доминантна, постепено тежећи да постане једини прави господар те, још увек социјалистичке републике у југословенским оквирима. О томе најбоље сведочи „Исламска декларација” коју је Алија Изетбеговић, са бошњачког становишта „отац суверене и независне Босне и Херцеговине”, објавио 1970. године (поновно објављена тачно 20 година касније), и у којој је тражио јединство свих муслимана света, укључујући и муслимане у Босни и Херцеговини и целој Југославији, у једну државу која би функционисала по принципима исламских верских закона.² Уопштено говорећи, Бошњаци су Хрвате сматрали ближим и бољим суседима од Срба, јер у њиховој колективној свести постоји мишљење да су злочини које су Хрвати чинили над њима кроз историју занемарљиви у односу на оне које су чинили Срби.³ Бошњаци данас не само да граде свој, бошњачки национални идентитет, већ покушавају да наметну босански државни идентитет другим народима у Босни и Херцеговини, а то је широко присутан тренд међу свим релевантним бошњачким политичким представницима, али и међу јавним личностима као што су новинари.⁴

Од оснивања Странке демократске акције (СДА) и Хрватске демократске заједнице Босне и Херцеговине (ХДЗ БиХ) 1990. године, као националних

² Alija Izetbegović, *Problemi islamskog preporoda – Islamska deklaracija*, OKO, Sarajevo, 2004.

³ Šaćir Filandra, „Bošnjaci i Hrvati: od jednakosti do razlika”, u zborniku: *Hrvati u BiH: Ustavni položaj, kulturni razvoj i nacionalni identitet*, (priredio: Ivan Markešić), Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Zagreb, 2010, стр. 23.

⁴ Слађан Ранкић, „Раскршће популизма: случај локалних избора у Босни и Херцеговини 2020, *Култура полиса*, Култура-Полис и Институт за европске студије, Нови Сад, број 18/2021, стр. 174-178.

странака два посматрана народа, до краја грађанског рата у Босни и Херцеговини (1992- 1995), Бошњаци (званично под тим националним именом након Другог бошњачког конгреса 1993) и Хрвати су, упркос свим међусобним сукобима, идентично размишљали барем о једном питању – Босна и Херцеговина мора бити одвојена од остатка Југославије. Управо због тога су бошњачки и хрватски политички лидери 29. фебруара и 1. марта 1992. године организовали неуставни референдум о независности Босне и Херцеговине, на којем је, уз излазност од 63,6% (што се поклапа са тадашњим процентуалним уделом Хрвата и Бошњака у укупном становништву Босне и Херцеговине), 99,7% изашлих гласало за отцепљење; то је био увод у грађански рат који је уследио, с обзиром да Срби у Босни и Херцеговини нису прихватили да остану да живе ван Југославије. И поред принципијелног договора са Бошњацима да не желе да остану у скраћеној Југославији, Хрвати су 18. новембра 1991. формирали Хрватску заједницу Херцег-Босну као фактички независну територију ван контроле и Београда и Сарајева.⁵ Бошњаци и Хрвати су, дакле, 1. марта 1992. заједнички прогласили Републику Босну и Херцеговину као суверену и независну државу, а 22. маја исте године условили да она постане чланица Уједињених нација. Од 6. априла 1992. године, када је почео грађански рат у Босни и Херцеговини, па до јуна исте године, Бошњаци и Хрвати су се, заједничким снагама или одвојено, борили искључиво против Војске Републике Српске са циљем елиминације Срба као војног и политичког фактора у Босни и Херцеговини. Хрватске обрамбене снаге (ХОС), као једна од две хрватске војне снаге на подручју Босне и Херцеговине (друга је било Хрватско вијеће обране - ХВО), које је предводио Блаж Краљевић, биле су, осим тога, под командом Председништва Босне и Херцеговине.⁶

Овде треба додати још неколико података о ширим хрватско-бошњачким односима из 1991. и 1992. Након што је Хрватска 25. јуна 1991. прогласила независност, бошњачки политички представници су поздравили такву одлуку, или јој се, за разлику од Срба, нису отворено противили. Хрватска војска (ХВ) је 1991. бројала око 25.000 Бошњака, од којих око 9.000 никада раније није живело у Хрватској, али су били добровољци, а 1.187 Бошњака је дало животе за одбрану независности Хрватске. Према последњој цифри, гледано у процентима, Бошњаци су народ који је дао највеће жртве за од-

⁵ Admir Mulaosmanović, „Na putu ka nezavisnosti. Referendum u Bosni i Hercegovini”, *Historijska traganja*, Institut za historiju, Sarajevo, broj 10/2012, str. 203-213.

⁶ Darel Kapetanović, *Između sjećanja, poricanja i zaborava: Tri studije slučaja o kulturi sjećanja u BiH 20 godina nakon rata*, Friedrich-Ebert-Stiftung (FES), Sarajevo, 2015, стр. 21.

брану Хрватске у такозваном Домовинском рату.⁷ Није изостала ни хрватска подршка независности такозване Републике Босне и Херцеговине, јер је званични Загреб 7. априла 1992. признао независност својих суседа, а 21. јула исте године успоставио дипломатске односе са званичним Сарајевом. Исто тако, Хрватска је примила неколико стотина бошњачких избеглица са територија које су потпале под контролу Војске Републике Српске, као и велике количине наоружања. Снабдевање Армије БиХ из иностранства (углавном из муслиманских земаља) је због ембарга допремано преко Хрватске, као што је преко исте земље омогућен улазак добровољаца муџахедина на територију Босне и Херцеговине.⁸ Бошњачкој страни нису помогле само верски сличне сунитске муслиманске земље, већ и шиитске земље, попут Ирана.⁹

БОШЊАЧКО-ХРВАТСКИ РАТ 1992-1994

Пре избијања грађанског рата, Босна и Херцеговина је била етнички мешовита средина са релативно мало територијалних ентитета у којима је значајна већина био један од три конститутивна народа. Док су Бошњаци били већина у бихаћкој, сарајевској и тузланској регији и деловима Подриња, Хрвати су апсолутну већину чинили само на подручју Западне Херцеговине (западно од реке Неретве). Два подручја која су се одликовала мешовитим бошњачко-хрватским етничким саставом су Средња Босна и Мостарско-столачко подручје, где је удео Срба био знатно мањи. Идила заједничког суживота Бошњака и Хрвата на посматраним просторима, настала почетком распада Југославије и заснована на темељима савезничких, па и пријатељских односа у доба тзв. НДХ, нарушена је већ у лето 1992. године, када је дошло до првих оружаних сукоба између њих. Више је разлога зашто је бошњачко-хрватски рат вођен у периоду од јуна 1992. до октобра 1994. године као „рат у рату”. Прво, разлике између самих Хрвата и Бошњака почетком 1990-их биле су далеко израженије него почетком 1940-их. Док су Хрвати имали изграђен национални идентитет, матичну Хрватску која је стекла независност и римокатолички верски идентитет као суштински елемент колективне свести, Бошњаци, тада још Муслимани, трагали су за сопственим

⁷ Amir Kliko, *Bošnjaci su procentualno dali najveći doprinos odbrani Hrvatske*, http://institut-genocid.unsa.ba/v2/vijest.php?akt_id=159, 11/10/2022.

⁸ Vlado Azinović, *Merdijana Sadović, Otkuda strani mudžahedini u BiH*, <https://www.slobodnaevropa.org/a/1107532.html>, 11/10/2022.

⁹ Милан Вукелић, „Ширење шиитског ислама у Босни и Херцеговини“, *Култура полиса*, Култура-Полис и Институт за европске студије, Нови Сад, број 14/2017, стр. 87.

националним идентитетом, са снажном жељом да га доврше, као и са жељом да, под плаштом грађанске државе, добију Босну и Херцеговину као своју националну државу, а са исламом као стубом колективног идентитета који их је психолошки и на бројне друге начине одвајао од Хрвата. Друго, међу босанскохерцеговачким Хрватима у то време постојале су две струје – она снажнија, која се залагала за отцепљење Херцег-Босне и њено припајање Хрватској, коју су предводили Мате Бобан, Дарио Кордић и други, а која је била лојална Фрањи Туђману, односно политичком Загребу; она слабија, која се залагала за останак хрватских територија у саставу Босне и Херцеговине, а коју су представљали представници тзв. грађанских и пробосанских опција попут Стјепана Кљуића, као и заговорници уједињења Хрватске и Босне и Херцеговине на основу тзв. Независне Државе Хрватске и успостављања границе на Дрини, попут поменутог Блажа Краљевића и Анте Параџика. Треће, у првих неколико месеци рата са Војском Републике Српске, тзв. АБиХ бележи сталне поразе, односно губитке територија, па су јој биле потребне војне победе да спречи потпуни колапс морала својих бораца. За разлику од босанске Посавине, у којој су сарађивале хрватске и бошњачке војне формације, што је посебно дошло до изражаја у случају Брчког и околине, где није било сукоба између Хрвата и Бошњака ни током самог бошњачко-хрватског рата¹⁰, први сукоби између Хрвата и Бошњака избили су Средњој Босни, тачније у Горњем Вакуфу и Новом Травнику, када су припадници ХВО-а покушали да овладају тим етнички мешовитим градовима. У местима у Западној Херцеговини, где су Хрвати били апсолутна већина, затварање Бошњака, укључујући и оне који су заједно са Хрватима учествовали у етничком чишћењу Срба са тих простора, било је у великој мери присутно. Блаж Краљевић је мистериозно страдао 9. августа 1992. године са неколицином својих сабораца, а до данас се спекулише да ли је његову ликвидацију наредио ХВО због неслагања са Краљевићевом политиком сарадње са Бошњацима и потчињавања Сарајева. Бошњачко-хрватски сукоб убрзо је прерастао у прави рат који се проширио на читаву Средњу Босну (Прозор-Рама, Травник, Бугојно, Витез, Бусовача, Кисељак, Крешево, Фојница, укључујући сукобе око Какња и у Варешу), као и на Западну Херцеговину (борба за превласт над Мостаром, где је симбол сукоба било мистериозно рушење Старог моста који је повезивао западни, хрватски и источни, бошњачки део града, затим борба за Столац и борбе око дела Коњица). Прецизних података о жртвама бошњачко-хрватског рата нема, јер нико од истраживача до сада

¹⁰ Рајко Петровић, „Геостратешки значај Брчко дистрикта“, *Дипломатија и безбедност*, Факултет за дипломатију и безбедност, Институт за стратешке студије, Београд, број 4/2021, стр. 78.

није успео да их утврди, с обзиром на сложеност сукоба и чињеницу да су обе стране истовремено ратовале против Срба. Оно што је неспорно јесте да се радило о сукобу високог интензитета, са бројним ратним злочинима почињеним на обе стране, обележеним прогоном становништва и логорима; ово је свакако резултирао већим бројем жртава на страни Бошњака. Хрватске снаге оптужене су за етничко чишћење почињено у Лашванској долини (Кисељак, Бусовача, Витез, Нови Травник), с посебним нагласком на Дарија Кордића као идеолога и извршиоца бројних злочина над Бошњацима који су били изразито антиисламски мотивисани. У бошњачкој култури сећања посебно је присутан масакр у Ахмићима код Витеза, који се догодио 16. априла 1993. године, када су јединице ХВО-а масакрирале 116 Бошњака.¹¹ Пресудом Међународног кривичног суда за бившу Југославију из 2013. године, војним и политичким лидерима Херцег-Босне Јадранку Прлићу, Бруну Стојићу, Слободану Праљку, Миливоју Петковићу, Валентину Ћорићу и Бериславу Пушићу, утврђен је њихов удружени злочиначки подухват против Бошњака током сукоба. што спада у предмет истраживања овог рада.¹²

ВАШИНГТОНСКИ СПОРАЗУМ, СТВАРАЊЕ ФЕДЕРАЦИЈЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ И ДЕЛТОНСКИ СПОРАЗУМ

Западни центри моћи су током ратова 1990-их на простору бивше Југославије првенствено имали за циљ сузбијање значаја српског елемента, а дугорочно им бошњачко-хрватски рат никако није одговарао. С друге стране, тај рат је био оптерећујући и за саму Хрватску, која је за примарни циљ имала уништење Републике Српске Крајине и стављање под пуну војну и политичку контролу свих територија унутар својих граница. Пре свега под притиском Сједињених Америчких Држава, бошњачка и хрватска страна, обе невољно, морале су 1994. године да седну за преговарачки сто и коначно потпишу Вашингтонски споразум 18. марта 1994. године у истоименом граду (накнадно ратификован у Бечу). Да је споразум био од великог значаја не само за Хрвате из Херцег-Босне, већ и за Хрватску, говори и чињеница да су га у име хрватске стране потписали министар иностраних послова Хрватске Мате Гранић и председник Херцег-Босне Крешимир Зубак. У име Бош-

¹¹ Rasim Muratović, *Genocid u Ahmićima 1993*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu i Udruženje građana-žrtava rata '92-'95. „16. APRIL” АНМИЋИ, Sarajevo, 2013, str. 7-10.

¹² *Sažetak presude Pretresnog vijeća u predmetu Prlić i drugi*, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, Pretresno vijeće, Haag, 29. maj 2013, str. 1-17.

њака, пак споразум је потписао Харис Силајџић, тадашњи премијер такозване Владе Републике Босне и Херцеговине. Постоје четири важна елемента Вашингтонског споразума. Први, који се тицао прекида ватре између зараћених страна. Други, који се односио на формирање Муслиманско-хрватске федерације, односно Федерације Босне и Херцеговине као јединствене територије под контролом бошњачких и хрватских оружаних снага, а која је, ради равнотеже снага, била подељена на десет кантона. Трећи важан елемент Вашингтонског споразума био је предуговор о стварању Конфедерације Хрватске и Федерације Босне и Херцеговине (који су потписали Алија Изетбеговић, Харис Силајџић, Фрањо Туђман и Крешимир Зубак), а који никада није спроведен у дело. Истог дана у Вашингтону су Устав Федерације Босне и Херцеговине потписали Зубак и Силајџић. Четврти елемент тицао се војних аранжмана и предвиђао је успостављање јединствене војне команде на нивоу Војске Федерације.¹³

Нема сумње да је један од главних циљева успостављања мира, а потом и савеза Бошњака и Хрвата, био сламање Републике Српске Крајине. Сходно томе, 22. јула 1995. у Сплиту су Алија Изетбеговић и Фрањо Туђман потписали Сплитски споразум (познат и као Сплитска декларација). Споразум је овластио хрватску војску да интервенише на територији Босне и Херцеговине и резултирао је значајном променом односа снага на терену – неутрализацијом опсаде Бихаћа од стране Срба, затим падом неколико српских крајишких општина на територији Босне и Херцеговине (Босанска Крупа, Сански Мост, Босански Петровац, Кључ, Дрвар, Гламоч, Грахово), и коначно уништењем тзв. Книнске Крајине у саставу Републике Српске Крајине у операцији „Олуја”.¹⁴

Хрватска и бошњачка страна у преговорима о окончању рата у Босни и Херцеговини, вођеним од 1. до 21. новембра 1995. године у ваздухопловној бази Рајт-Петерсон код Дејтона (америчка држава Охајо), наступиле су одвојено. Када је у питању будућност Хрвата у Босни и Херцеговини, Загреб је поново одиграо водећу и одлучујућу улогу, јер је Дејтонски мировни споразум коначно у име Хрвата потписао Фрањо Туђман у својству председника Хрватске, док је Алија Изетбеговић, као један од три потписника, формално представљао целу Босну и Херцеговину, а суштински бошњачку страну. Оно што је битно када је у питању Дејтонски споразум у контексту бошњачко-

¹³ *Bosna i Hercegovina - Washingtonski sporazum, The United States and Croatia: a documentary history, 1992-1997, USIA Regional Program Office, Vienna, 1997, str. 29-37.*

¹⁴ *Deklaracija o oživotvorenju Sporazuma iz Washingtona, zajedničkoj obrani od srpske agresije i postizanju političkog rješenja sukladno naporima međunarodne zajednice, Ured Predsjednika Republike Hrvatske, Zagreb, 1995.*

хрватских односа јесте да је њиме потврђено постојање Федерације БиХ, као бошњачко-хрватског ентитета, подељене на 10 кантона, дакле без икакве поделе на два дела – бошњачки и хрватски. Законодавна, извршна и судска власт у Федерацији Босне и Херцеговине постављене су тако да су равноправно подељене између Хрвата и Бошњака као конститутивних народа, без обзира на бројчану већину Бошњака.¹⁵

ПОСТДЕЈТОНСКИ ОДНОСИ – СЛУЧАЈ КОМШИЋ КАО КОСТ РАЗДОРА ИЗМЕЂУ ХРВАТА И БОШЊАКА

Иако су само нешто више од годину дана пре потписивања Дејтонског споразума Бошњаци и Хрвати међусобно водили крвави рат, очигледно се рачунало на то да ће њихов савез, подржан од западних центара моћи и на штету српског фактора у Босни и Херцеговини, функционисати дугорочно. Управо због тога нису успостављена три, већ два ентитета, од којих је један, Федерација Босне и Херцеговине, створен као *de facto* заједнички бошњачко-хрватски ентитет. Пре потписивања Дејтонског споразума, хрватска страна је контролисала 26% територије Босне и Херцеговине, бошњачка 28%, а српска 46%. У циљу територијалне расподеле између Федерације Босне и Херцеговине и Републике Српске у омеру 51:49%, хрватска страна је уступила 5% територије коју је контролисала у корист Републике Српске - делове општина Купрес, Јајце, Босански Петровац, Дрвар, Бањалука, Љубиње и Требиње и читаве општине Шипово, Мркоњић Град и Рибник, да би, условно речено, добила само посавску општину Оцак, коју су контролисали Срби, у размени територија. С друге стране, у тој размени Бошњаци су се одрекли само Петрова и делова општина Добој, Босанска Крупа и Сански Мост, а заузврат су добили делове општина Добој, Невесиње, Коњиц, Фоча, Трново, Градачац, Олово и Вареш, те стратешки изузетно значајну територију око ратом опкољеног Сарајева, као што је територија Илијаша, Вогошће, Илије и Хацићи.¹⁶ Јасно је, дакле, да су се Хрвати одрекли значајног дела територије коју су контролисали у корист Срба, а да би то надокнадили уступањем територија под контролом Срба Бошњацима. Упркос томе, Хрвати су, дакле, након Дејтона, у Федерацију Босне и Херцеговине унели 21% територије целе

¹⁵ *Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini*, Propisi KS – Vlada Kantona Sarajevo, 1995, str. 30–58.

¹⁶ Petar Horvatić, 20. rujna 1995. *Bosna i Hercegovina – znate li da su Hrvati u Daytonu izgubili čak 5% teritorija BiH*, <https://narod.hr/kultura/20-rujna-1995-bosna-i-hercegovina-znate-li-da-su-hrvati-u-daytonu-izgubili-cak-5-teritorija-bih>, 15/10/2022.

Босне и Херцеговине, односно нешто мање од једне половине већег ентитета Босне и Херцеговине - општине Орашје, Оцак, Дрвар, Грахово, Гламоч, Ливно, Купрес, већи део Горњег Вакуфа, половину Јабланице, Прозор-Раму, Томиславград, Посушје, Љубушки, Читлук, Широки Бријег, Чапљину, Неум, Равно (део општине Требиње), Столац, половину Мостара, делове Травника и Новог Травника, Витез, Бусовачу, Кисељак, Крешево, половину Фојнице, део Вареша, Жепче, Усору (део Добоја) и значајан део предратне општине Брчко. Све ово говори о значајном политичком, дипломатском, и свакако војном доприносу хрватске стране у стварању Федерације Босне и Херцеговине.

Сваки од десет успостављених кантона у Федерацији Босне и Херцеговине има своју законодавну, судску и извршну власт, те бројне ресоре од значаја за свакодневни живот, као што су финансије, спорт, правосуђе, управа, привреда, саобраћај, унутрашњи послови, образовање, наука и здравство, који потпадају под надлежност кантона. Сама Федерација Босне и Херцеговине настала је по узору на Швајцарску, где су кантони заправо федералне јединице које у многим аспектима функционишу самостално, без уплитања централног нивоа власти. Ово питање добија на практичном значају од тренутка када су се бошњачко-хрватски односи прво почели компликовати, а потом и погоршавати. Ови трендови су уочљиви од почетка 21. века, јер се у периоду од 1995. до 2000. године може говорити о економском развоју Федерације Босне и Херцеговине и заједничком деловању Хрвата и Бошњака против српских интереса (нпр. коначни статус Брчко дистрикта). С једне стране, Хрвати су 2001. године покушали да оживе питање препорода Херцег-Босне успостављањем хрватске самоуправе са Марком Токићем на челу и Антом Јелавићем (хрватским чланом Председништва Босне и Херцеговине) као *de facto* лидером, а што је у корену сасекло званично Сарајево повезано са институцијом високог представника, коју је у то време обављао Волфганг Петрич. У циљу конфисковања свих финансијских средстава неопходних за успостављање хрватске самоуправе, припадници СФОР-а и Федералног министарства унутрашњих послова упали су у Херцеговачку банку. Уследили су нереди у Мостару, Широком Бријегу, Грудами и Међугорју, где су се грађани хрватске националности супротставили јединицама СФОР-а, али је својеврсна „хрватска побуна” угушена.¹⁷ С друге стране, Бошњаци су схватили да пут централизације, унитаризације и исламизације Босне и Херцеговине води прво кроз сламање Хрвата у Федерацији Босне и Херцеговине, као најмањег конститутивног народа, па тек онда Републике Српске.

¹⁷ Grude.com, *Obilježava se dvadeset godina od napada na Hercegovacku banku!*, <https://grude.com/clanak/?i=270160&obiljezava-se-dvadeset-godina-od-napada-na-hercegovacku-banku>, 28/10/2022.

Рачунајући на то да су најмање три пута бројнији од Хрвата, Бошњаци су почели да траже „рупу у закону” како би прегласали Хрвате, односно смањили њихову политичку и финансијску моћ. Фрустрација Бошњака сопственим статусом у Босни и Херцеговини је више него јасна – иако су најбројнији конститутивни народ (попис из 2013. године, чије резултате нису признале институције Републике Српске, показује да их има 51%), они не само да нису у стању да самостално одлучују у Босни и Херцеговини, него ни у Федерацији БиХ. Хрвати и Бошњаци деле законодавну, судску и извршну власт на нивоу Федерације Босне и Херцеговине, а од 10 кантона, Хрвати политички доминирају у три (Кантон 10, Западнохерцеговачки кантон и Посавски кантон), док у два деле власт равноправно са Бошњацима (Херцеговачко-неретвански и Средњобосански кантон). Очигледан пример катастрофално лоших односа Бошњака и Хрвата, само неколико година након потписивања Дејтонског споразума, је град Мостар, који је реком Неретвом подељен на хрватски (западни) и бошњачки (источни) део и који је до недавно функционисао са потпуно одвојеним и паралелним системима власти, образовања, здравства итд. Управо у Мостару у лето 2008. дошло је до масовне туче између Хрвата и Бошњака, након што је Турска избацила Хрватску са Европског првенства у фудбалу. Више од четврт века након завршетка грађанског рата у Федерацији Босне и Херцеговине и даље постоји на десетине основних и средњих школа у мешовитим хрватско-бошњачким заједницама које функционишу по принципу „две школе под једним кровом”, тј. где су ученици раздвојени на основу националности.¹⁸

Бошњачки напор да мајоризују Хрвате у Босни и Херцеговини достигао је врхунац избором Жељка Комшића (Хрват по националности, али чврсто опредељен за изградњу „грађанске државе” у којој би, по принципу један човек - један глас, Бошњаци својом демографском већином доминирали над осталима) за хрватског члана Председништва Босне и Херцеговине три пута (2006, 2010. и 2018), уз помоћ бошњачких гласова. Наиме, Федерација БиХ је једна изборна јединица када је у питању избор бошњачких и хрватских чланова Председништва Босне и Херцеговине, па с обзиром на то да у истој изборној јединици има најмање три пута више Бошњака него Хрвата, они имају луксуз да део својих гласова усмере на избор хрватског члана Председништва који би им био по вољи. Ако погледамо резултате избора 2018. године, видећемо да је Жељко Комшић добио највише гласова у

¹⁸ Milenko Brkić, Marko-Antonio Brkić, „Dvije škole pod jednim krovom – od segregacije do koedukacije”, u zborniku: *Hrvati u BiH: Ustavni položaj, kulturni razvoj i nacionalni identitet*, (priredio: Ivan Markešić), Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Zagreb, 2010, str. 85-87.

Кантону Сарајево, више од оба бошњачка кандидата (Шефик Џаферовић и Денис Бећировић), где Бошњаци чине 84% становништва, а Хрвати тек око 4%. На изборима 2010. године Комшић је освојио преко 55% гласова у претежно бошњачким општинама/градовима попут Тузле и Грачанице, односно преко 50% у Градачцу, Сребренику, Лукавцу и Живиницама. Комшић је тако остварио најбољи резултат у Тузланском кантону од свих кандидата, иако тамо живи 88% Бошњака и тек око 5% Хрвата. На овај начин, право Хрвата да имају свог члана Председништва, односно своју улогу у најважнијем органу извршне власти на државном нивоу, који је задужен за вођење спољне политике, именовање амбасадора, представљање Босне и Херцеговине у међународним институцијама и сл, три пута је незаконито и нелегитимно ускраћено.¹⁹ Треба додати и да је низ протеста организованих широм градова Федерације БиХ 2014. године, највећих у историји овог ентитета, узрокован, поред веома лоше економске ситуације, и драстично нарушеним односима између водећих хрватских и бошњачких политичких партија.²⁰

ЗАКЉУЧАК: БУДУЋНОСТ ОДНОСА ИЗМЕЂУ ДВА НАРОДА?

Бошњаци су својим покушајима мајоризације Хрвата у Босни и Херцеговини на сваком могућем месту (нпр. Хрвати немају ни свој јавни РТВ сервис на хрватском језику) пресудно утицали да настане нешто до тада незамисливо – политички савез Хрвата и Срба у Босни и Херцеговини. И поред тога што су односи ова два конститутивна народа кроз историју били оптерећени изразито непријатељским односима, и једни и други виде бошњачки унитаризам и тежњу ка пуној централизацији државе, укидању изборних јединица, етничких група и кантона и претпоставци потпуне доминације на свим нивоима власти, као највећу претњу свом опстанку. Зато не чуди политичка блискост, па чак и отворена сарадња Милорада Додика, најзначајније српске политичке личности у Босни и Херцеговини, и Драгана Човића, неприкосновеног лидера хрватског народа у Босни и Херцеговини и ХДЗ-а БиХ, као неоспорне странка са хрватским националним идентитетом.²¹ Не изненађују ни међусобне поруке хвале и поштовања двојице лидера, попут Додикове

¹⁹ Рајко Петровић, „Босна и Херцеговина: између унитаризације и дисолуције“, *Безбедносни форум, Евроазијски безбедносни форум*, Београд, број 1/2021, стр. 138.

²⁰ Драган Ђукановић, Милован Јовановић, „Криза у Федерацији Босне и Херцеговине – између грађанског бунта и ревизије политичког система“, *Култура полиса*, Култура-Полис и Институт за европске студије, Нови Сад, 11/2014, стр. 59.

²¹ Момир Дејановић, „Избори у Босни и Херцеговини 2018. године“, *Култура полиса*, Култура-Полис и Институт за европске студије, Нови Сад, 16/2019, стр. 84.

да би „најбоље било да Хрвати имају Херцег-Босну, ту свакако функционишу њихове службе”²² или, попут Човићеве, Народној скупштини Републике Српске, „Чувајте Републику Српску, на томе сви могу да вам завиде”.²³

Нема сумње да ће се политички односи између Хрвата и Бошњака у Босни и Херцеговини и у будућности погоршавати, с обзиром на то да два конститутивна народа све више имају дијаметрално супротне погледе на прошлост, садашњост и будућност земље у којој живе, али и на чињеницу да је Жељко Комшић, охрабрен подршком значајног дела бошњачког бирачког тела, најавио своју четврту кандидатуру за члана Председништва Босне и Херцеговине за изборе 2022. године. Овоме треба додати већ нескривене тежње политичког Сарајева да „случај Комшић” примени и на друге нивое власти (федералну и кантоналну), непостојање договора двеју страна о реформи изборног закона, све већу одлучност Хрватске да заштити темељна права Хрвата у БиХ, која гарантује Дејтонски споразум, али и све отвореније напоре Хрвата да добију тзв. трећи ентитет, односно Херцег-Босну.

ЛИТЕРАТУРА

Вукелић Милан, „Ширење шиитског ислама у Босни и Херцеговини”, *Култура полиса*, Култура-Полис и Институт за европске студије, Нови Сад, број 14/2017, стр. 87–98.

Дејановић Момир, „Избори у Босни и Херцеговини 2018. године”, *Култура полиса*, Култура-Полис и Институт за европске студије, Нови Сад, 16/2019, стр. 69–88.

Ђукановић Драган, Јовановић Милован, „Криза у Федерацији Босне и Херцеговине – између грађанског бунта и ревизије политичког система”, *Култура полиса*, Култура-Полис и Институт за европске студије, Нови Сад, 11/2014, стр. 59–80.

Петровић Рајко, „Босна и Херцеговина: између унитаризације и дисолуције”, *Безбедносни форум, Евроазијски безбедносни форум*, Београд, број 1/2021, стр. 135–164.

²² Klix.ba, Dodik: *Bilo bi najbolje da Hrvati imaju Herceg Bosnu, svakako tamo već funkcionišu njihove službe*, <https://www.klix.ba/vijesti/bih/dodik-bilo-bi-najbolje-da-hrvati-imaju-herceg-bosnu-svakako-tamo-vec-funkcionisu-njihove-sluzbe/220722025>, 23/10/2022.

²³ Anđela Krstović, „Čuvajte Republiku Srpsku“ rekao je Dragan Čović i razbesneo Hrvate, <https://nova.rs/svet/cuvajte-republiku-srpsku-rekao-je-dragan-covic-i-razbesneo-hrvate/>, 24/10/2022.

Петровић Рајко, „Геостратешки значај Брчко дистрикта”, *Дипломатија и безбедност*, Факултет за дипломатију и безбедност, Институт за стратешке студије, Београд, број 4/2021, стр. 61–86.

Ранкић Слађан, „Раскршће популизма: случај локалних избора у Босни и Херцеговини 2020”, *Култура полиса*, Култура-Полис и Институт за европске студије, Нови Сад, број 18/2021, стр. 169–189.

Azinović Vlado, Sadović Merdijana, *Otkuda strani mudžahedini u BiH*, <https://www.slobodnaevropa.org/a/1107532.html>, 11/10/2022.

Bosna i Hercegovina - Washingtonski sporazum, The United States and Croatia: a documentary history, 1992-1997, USIA Regional Program Office, Vienna, 1997.

Brkić Milenko, Brkić Marko-Antonio, „Dvije škole pod jednim krovom – od segregacije do koedukacije”, u zborniku: *Hrvati u BiH: Ustavni položaj, kulturni razvoj i nacionalni identitet*, (priredio: Ivan Markešić), Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Zagreb, 2010, str. 83–106.

Deklaracija o oživotvorenju Sporazuma iz Washingtona, zajedničkoj obrani od srpske agresije i postizanju političkog rješenja sukladno naporima međunarodne zajednice, Ured Predsjednika Republike Hrvatske, Zagreb, 1995.

Filandra Šaćir, „Bošnjaci i Hrvati: od jednakosti do razlika”, u zborniku: *Hrvati u BiH: Ustavni položaj, kulturni razvoj i nacionalni identitet*, (priredio: Ivan Markešić), Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Zagreb, 2010, str. 22–33.

Grude.com. ”Obilježava se dvadeset godina od napada na Hercegovačku banku!”, <https://grude.com/clanak/?i=270160&obiljezava-se-dvadeset-godina-od-napada-na-hercegovacku-banku>, 28/10/2022.

Horvatić Petar, ”20. rujna 1995. Bosna i Hercegovina – znate li da su Hrvati u Daytonu izgubili čak 5% teritorija BiH”, <https://narod.hr/kultura/20-rujna-1995-bosna-i-hercegovina-znate-li-da-su-hrvati-u-daytonu-izgubili-cak-5-teritorija-bih>, 15/10/2022.

Izetbegović Alija, *Problemi islamskog preporoda – Islamska deklaracija*, OKO, Sarajevo, 2004.

Kapetanović Darel, *Između sjećanja, poricanja i zaborava: Tri studije slučaja o kulturi sjećanja u BiH 20 godina nakon rata*, Friedrich-Ebert-Stiftung (FES), Sarajevo, 2015.

Kliko Amir, ”Bošnjaci su procentualno dali najveći doprinos odbrani Hrvatske”, http://institutgenocid.unsa.ba/v2/vijest.php?akt_id=159, 11/10/2022.

Klix.ba. "Dodik: Bilo bi najbolje da Hrvati imaju Herceg Bosnu, svakako tamo već funkcionišu njihove službe", <https://www.klix.ba/vijesti/bih/dodik-bilo-bi-najbolje-da-hrvati-imaju-herceg-bosnu-svakako-tamo-vec-funkcionisu-njihove-sluzbe/220722025>, 23/10/2022.

Krstović Anđela, „Čuvajte Republiku Srpsku’ rekao je Dragan Čović i razbesneo Hrvate”, <https://nova.rs/svet/cuvajte-republiku-srpsku-rekao-je-dragan-covic-i-razbesneo-hrvate/>, 24/10/2022.

Mulaosmanović Admir, „Na putu ka nezavisnosti. Referendum u Bosni i Hercegovini”, *Historijska traganja*, Institut za historiju, Sarajevo, broj 10/2012, str. 203–231.

Muratović Rasim, *Genocid u Ahmićima 1993*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu i Udruženje građana-žrtava rata '92-'95. „16. APRIL” AHMIĆI, Sarajevo, 2013.

Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini, Propisi KS – Vlada Kantona Sarajevo, 1995.

Sažetak presude Pretresnog vijeća u predmetu Prlić i drugi, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, Pretresno vijeće, Haag, 29. maj 2013.

*Rajko Petrović*¹

RELATIONS BETWEEN BOSNIAKS AND CROATS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA FROM 1991 TO 2022

Abstract

The aim of this research is to analyze the relations between Bosniaks and Croats, two of the three constituent nations in Bosnia and Herzegovina, from the beginning of the disintegration of the former Socialist Federal Republic of Yugoslavia in 1991 until 2022. Using methods such as the historical method, analysis method, content analysis method, comparative analysis and case studies, we have come to results that point to the ambivalent nature of the relationship between Bosniaks and Croats in Bosnia and Herzegovina - from joint participation in the destruction of the former Yugoslav state and military opposition to the Serbs, through the open mutual war conflict in the period 1992-1994, the signing of the Washington Agreement on Peace and Cooperation and the creation of the Federation of Bosnia and Herzegovina, all the way to the first smoldering, and then flared up mutual political conflicts from 2006 until today. The research results point to several conclusions. First, that the relations between Bosniaks and Croats are ambivalent and conditioned by internal and external political factors. The second is that Croats in Bosnia and Herzegovina today perceive Bosniaks as the main threat to their survival. Third, that the disturbed relations between Croats and Bosniaks in Bosnia and Herzegovina forced the Croats to cooperate both politically and strategically with the Serbs in that country. Fourth, that the vital interests of Croats and Bosniaks in Bosnia and Herzegovina are diametrically opposed, because the former strive towards the creation of their own entity, and the latter towards centralization and unitarization.

Key words: *civil war, Washington Agreement, Dayton Agreement, constitutionality, legitimate representation, third entity.*

¹ Institute of European Studies, Belgrade, rajkopetrovic993@gmail.com

**INSTEAD OF AN INTRODUCTION: BOSNIAK-CROAT
JOINT ILLEGAL AND VIOLENT SECESSION
OF BOSNIA AND HERZEGOVINA FROM YUGOSLAVIA**

Historically speaking, relations between Bosniaks and Croats have not been sufficiently analyzed and studied, primarily because Bosniaks as a nation, in the modern sense of the term, were constituted in the second half of the 20th century. During the Second World War Bosniaks, who at that time called each other Muslims (given that their religious, i.e. Islamic, identity was their fundamental identity), and whom the authorities of so-called Independent States of Croatia, called "Croatian flowers", largely accepted that Nazi state creation that included the entire territory of Bosnia and Herzegovina. During the time of socialist Yugoslavia, the Muslim community, first under the national designation "muslims" and then under the name "Muslims", received equal, constitutional status together with Serbs and Croats in Bosnia and Herzegovina, and since 1971, having become demographically dominant, gradually aspired to become the only true master of that still socialist republic within the Yugoslav framework. This is best evidenced by the "Islamic Declaration" that Alija Izetbegović, from the Bosniak point of view the "father of sovereign and independent Bosnia and Herzegovina", published in 1970 (it was republished exactly 20 years later) and in which he demanded the unity of all Muslims of the world, including Muslims in Bosnia and Herzegovina and all of Yugoslavia, into one state that would function according to the principles of Islamic religious laws.² Generally speaking, Bosniaks considered Croats to be closer and better neighbors than Serbs, because in their collective consciousness there is an opinion that the crimes committed by Croats against them throughout history are negligible compared to those committed by Serbs.³ Today, Bosniaks are not only building their own, Bosniak national identity, but are also trying to impose a Bosnian state identity on other nations in Bosnia and Herzegovina, and this is a widely present trend among all relevant Bosniak political representatives, as well as among public figures such as journalists.⁴

From the founding of the Democratic Action Party (SDA) and the Croatian Democratic Union of Bosnia and Herzegovina (HDZ BiH) in 1990, as national parties of the two observed nations, until the end of the civil war in Bosnia and

² Alija Izetbegović, *Problemi islamskog preporoda – Islamska deklaracija*, OKO, Sarajevo, 2004.

³ Šaćir Filandra, „Bošnjaci i Hrvati: od jednakosti do razlika”, in collection: *Hrvati u BiH: Ustavni položaj, kulturni razvoj i nacionalni identitet*, (edited by: Ivan Markešić), Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Zagreb, 2010, p. 23.

⁴ Слађан Ранкић, „Раскршће популизма: случај локалних избора у Босни и Херцеговини 2020, *Култура полиса*, Култура-Полис и Институт за европске студије, Нови Сад, no. 18/2021, pp. 174-178.

Herzegovina (1992-1995), Bosniaks (officially under that national name after the Second Bosniak Congress in 1993) and the Croats, despite all the mutual conflicts, thought identically on at least one issue - Bosnia and Herzegovina must be separated from the rest of Yugoslavia. This is precisely why Bosniak and Croat political leaders organized an unconstitutional referendum on the independence of Bosnia and Herzegovina on February 29 and March 1, 1992, in which, with a turnout of 63.6% (which coincides with the then percentage share of Croats and Bosniaks in the total population of Bosnia and Herzegovina), 99.7% of those who came out voted for secession, which was a prelude to the civil war that followed, considering that the Serbs in Bosnia and Herzegovina did not accept to remain living outside of Yugoslavia. Despite the principled agreement with the Bosniaks that they did not want to remain in a shortened Yugoslavia, the Croats formed the Croatian Community of Herceg-Bosnia on November 18, 1991, as a de facto independent territory outside the control of both Belgrade and Sarajevo.⁵ Bosniaks and Croats jointly declared the Republic of Bosnia and Herzegovina as a sovereign and independent state on March 1, 1992, and led to it becoming a member of the United Nations on May 22 of the same year. From April 6, 1992, when the civil war in Bosnia and Herzegovina began, until June of the same year, Bosniaks and Croats, with joint forces or separately, fought exclusively against the Army of the Republika Srpska with the aim of eliminating the Serbs as a military and political factor in Bosnia and Herzegovina. The Croatian Defense Forces (HOS), as one of the two Croatian military forces on the territory of Bosnia and Herzegovina (the other was the Croatian Defense Council - HVO), led by Blaž Kraljević, were, moreover, under the command of the Presidency of Bosnia and Herzegovina.⁶

Here we should add a few more data concerning wider Croat-Bosniak relations from 1991 and 1992. After Croatia declared its independence on June 25, 1991, Bosniak political representatives welcomed such a decision or, unlike Serbs, did not openly oppose it. In 1991, the Croatian Army (HV) numbered about 25,000 Bosniaks, of whom about 9,000 had never lived in Croatia before, but were volunteers, and 1,187 Bosniaks gave their lives to defend Croatia's independence. According to the last figure, in percentage terms, Bosniaks are the nation that made the greatest sacrifices for the defense of Croatia in the so-called Homeland War.⁷ Croatian support for the independence of the so-called Republic

⁵ Admir Mulaosmanović, „Na putu ka nezavisnosti. Referendum u Bosni i Hercegovini”, *Historijska traganja*, Institut za historiju, Sarajevo, no. 10/2012, pp. 203-213.

⁶ Darel Kapetanović, *Između sjećanja, poricanja i zaborava: Tri studije slučaja o kulturi sjećanja u BiH 20 godina nakon rata*, Friedrich-Ebert-Stiftung (FES), Sarajevo, 2015, p. 21.

⁷ Amir Kliko, *Bošnjaci su procentualno dali najveći doprinos odbrani Hrvatske*, http://institut-genocid.unsa.ba/v2/vijest.php?akt_id=159, 11/10/2022.

of Bosnia and Herzegovina was not left out, because official Zagreb recognized the independence of its neighbors on April 7, 1992, and established diplomatic relations with official Sarajevo on July 21 of the same year. Likewise, Croatia received several hundred Bosniak refugees from territories that fell under the control of the Army of Republika Srpska, as well as large quantities of weapons. The supplies to the army of Bosnia and Herzegovina from abroad (mainly from Muslim countries) were delivered through Croatia due to the embargo, just as the entry of Mujahideen volunteers into the territory of Bosnia and Herzegovina was made possible through the same country.⁸ The Bosniak side was not only helped by religiously similar Sunni Muslim countries, but also by Shia countries like Iran.⁹

BOSNIAK-CROAT WAR 1992-1994

Before the outbreak of the civil war, Bosnia and Herzegovina was an ethnically mixed environment with relatively few territorial entities inhabited by a significant majority of one of the three constituent nations. While Bosniaks were the majority in the Bihać region, the Sarajevo region, the Tuzla region and parts of Podrinje, the Croats were the absolute majority only in the area of Western Herzegovina (western of the Neretva River). Two areas that were characterized by a mixed Bosniak-Croat ethnic composition were Central Bosnia and the Mostar-Stolac area, where the share of Serbs was significantly lower. The idyll of the common coexistence of Bosniaks and Croats in the observed areas, created at the beginning of the breakup of Yugoslavia and based on the foundations of allied, even friendly relations in the era of the so-called Independent State of Croatia, was already violated in the summer of 1992, when the first armed conflicts between them took place. There are several reasons why the Bosniak-Croat war was fought in the period June 1992-October 1994, as a "war within a war". First, the differences between Croats and Bosniaks themselves in the early 1990s were far more pronounced than in the early 1940s. While the Croats had a built-up national identity, the motherland Croatia that gained independence and the Roman Catholic religious identity as an essential element of the collective consciousness, the Bosniaks, then still Muslims, searched for their own national identity with a strong desire to complete it, as well as with the desire to, under the guise of a civil state, they got Bosnia and Herzegovina as their national state, and with Islam as a pillar

⁸ Vlado Azinović, Merdijana Sadović, *Otkuda strani mudžahedini u BiH*, <https://www.slobodnaevropa.org/a/1107532.html>, 11/10/2022.

⁹ Милан Вукелић, „Ширење шиитског ислама у Босни и Херцеговини”, *Култура полиса*, Култура-Полис и Институт за европске студије, Нови Сад, no. 14/2017, p. 87

of collective identity that separated them mentally and in numerous other ways from the Croats. Secondly, among the Croats of Bosnia and Herzegovina at that time there were two currents - the larger one, which advocated the secession of Herceg-Bosna and its annexation to Croatia, led by Mate Boban, Dario Kordić and others, and which was loyal to Franjo Tuđman, i.e. political Zagreb, and the smaller, which advocated for the Croatian territories to remain part of Bosnia and Herzegovina, and which was represented by the representatives of the so-called civil and pro-Bosnian options like Stjepan Kljuić, as well as advocates of the unification of Croatia and Bosnia and Herzegovina based on the so-called Independent State of Croatia and the establishment of the border on the Drina like the aforementioned Blaž Kraljević and Ante Paradžik. Third, in the first few months of the war with the Army of Republika Srpska, the so-called Army of Republic of Bosnia and Herzegovina (ABiH) recorded constant defeats, i.e. loss of territory, and it needed military victories to prevent a complete collapse of the morale of its fighters. Unlike Bosnian Posavina, where Croat and Bosniak military formations cooperated, which was particularly evident in the case of Brčko and its surroundings, where there was no conflict between Croats and Bosniaks even during the Bosniak-Croat war itself¹⁰, the first conflicts between Croats and Bosniaks broke out in Central Bosnia, specifically in Gornji Vakuf and Novi Travnik, when members of the HVO tried to control those ethnically mixed towns. In the places in Western Herzegovina where the Croats were the absolute majority, the imprisonment of Bosniaks, including those who participated together with the Croats in the ethnic cleansing of the Serbs from those areas, was largely present. Blaž Kraljević was mysteriously killed on August 9, 1992 along with several of his comrades, and to this day there is speculation as to whether his liquidation was ordered by the HVO due to disagreement with Kraljević's policy of cooperation with Bosniaks and submission to Sarajevo. The Bosniak-Croat conflict soon grew into a real war that spread to the whole of Central Bosnia (Prozor-Rama, Travnik, Bugojno, Vitez, Busovača, Kiseljak, Kreševo, Fojnica, including the conflicts around Kakanj and in Vareš), as well as to Western Herzegovina (the struggle for supremacy over Mostar, where the symbol of the conflict was the mysterious demolition of the Old Bridge that connected the western Croatian and eastern Bosniak parts of the city, then the struggle for Stolac and part of the struggle around Konjic). Precise data on the victims of the Bosniak-Croat war are not available, because none of the researchers has been able to determine them so far, given the complexity of the conflict and the fact that both sides were at war against the

¹⁰ Рајко Петровић, „Геостратешки значај Брчко дистрикта”, *Дипломатија и безбедност*, Факултет за дипломатију и безбедност, Институт за стратешке студије, Београд, по. 4/2021, р. 78.

Serbs at the same time. What is indisputable is that it was a conflict of high intensity, with numerous war crimes committed on both sides, marked by the persecution of the population, camps and most certainly resulted in a greater number of victims on the side of the Bosniaks. They accuse Croats of ethnic cleansing committed in Lašvanska dolina (Kiseljak, Busovača, Vitez, Novi Travnik), with special emphasis on Dario Kordić as the ideologue and perpetrator of numerous crimes against Bosniaks that were strongly anti-Islamic motivated. The massacre in Ahmići near Vitez, which took place on April 16, 1993, when HVO units massacred 116 Bosniaks, is particularly present in the Bosniak culture of memory.¹¹ The judgment of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia from 2013 against the military and political leaders of Herceg-Bosnia Jadranko Prlić, Bruno Stojić, Slobodan Praljak, Milivoj Petković, Valentin Ćorić and Berislav Pušić established their joint criminal enterprise against Bosniaks during the conflict that is the subject research of this paper.¹²

THE WASHINGTON AGREEMENT, THE CREATION OF THE FEDERATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE DAYTON AGREEMENT

During the wars of the 1990s in the territory of the former Yugoslavia, the western power centers primarily aimed to suppress the importance of the Serbian element, and in the long-term perspective, the Bosniak-Croat war did not suit them at all. On the other hand, that war was burdensome for Croatia itself, which had as its primary goal the destruction of the Republic of Serbian Krajina and the placing under full military and political control of all territories within the borders of Croatia. Primarily under the pressure of the United States of America, the Bosniak and Croat sides, both reluctantly, had to sit down at the negotiating table in 1994 and finally sign the Washington Agreement on March 18, 1994 in the city of the same name (subsequently ratified in Vienna). That the agreement was of great importance not only for the Croats from Herceg-Bosnia, but also for Croatia, is shown by the fact that it was signed on behalf of the Croatian side by the Minister of Foreign Affairs of Croatia, Mate Granić, and the President of Herceg-Bosnia, Krešimir Zubak. On behalf of the Bosniaks, on the other hand, Haris Silajdžić, then Prime

¹¹ Rasim Muratović, *Genocid u Ahmićima 1993*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu i Udruženje građana-žrtava rata '92-'95. „16. APRIL' AHMIĆI, Sarajevo, 2013, pp. 7-10.

¹² *Sažetak presude Pretresnog vijeća u predmetu Prlić i drugi*, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, Pretresno vijeće, Haag, 29. maj 2013, pp. 1-17.

Minister of the so-called Government of the Republic of Bosnia and Herzegovina, signed the agreement. There are four important elements of the Washington Agreement. The first, which concerned the ceasefire between the warring parties. The second, which referred to the formation of the Muslim-Croat Federation, that is, the Federation of Bosnia and Herzegovina as a single territory under the control of the Bosniak and Croat armed forces, which, for the sake of the balance of power, will be divided into ten cantons. The third important element of the Washington Agreement was the preliminary agreement on the creation of the Confederation of Croatia and the Federation of Bosnia and Herzegovina (signed by Alija Izetbegović, Haris Silajdžić, Franjo Tuđman and Krešimir Zubak), which was never put into practice. On the same day, the Constitution of the Federation of Bosnia and Herzegovina was signed in Washington by Zubak and Silajdžić. The fourth element concerned military arrangements and provided for the establishment of a unified military command at the level of the Federation Army.¹³

There is no doubt that one of the main goals of the declaration of peace, and then of the alliance between Bosniaks and Croats, was the crushing of the Republic of Serbian Krajina. Accordingly, on July 22, 1995, the Split Agreement (also known as the Split Declaration) was signed in Split by Alija Izetbegović and Franjo Tuđman. The agreement authorized the Croatian army to intervene on the territory of Bosnia and Herzegovina and resulted in a significant change in the balance of forces on the ground - the neutralization of the siege of Bihać by the Serbs, then the fall of several Serbian Krajina municipalities on the territory of Bosnia and Herzegovina (Bosanska Krupa, Sanski Most, Bosanski Petrovac, Ključ, Drvar, Glamoč, Grahovo) and finally the destruction of the so-called Knin Krajina as part of the Republic of Serbian Krajina in Operation "Storm".¹⁴

Croatia and the Bosniak side in the negotiations on ending the war in Bosnia and Herzegovina conducted from November 1 to 21, 1995 at the Wright-Peterson Air Force Base near Dayton (the US state of Ohio) performed separately. When it comes to the future of Croats in Bosnia and Herzegovina, Zagreb again played a leading and decisive role, because the Dayton Peace Agreement was finally signed on behalf of the Croats by Franjo Tuđman in his capacity as the President of Croatia, while Alija Izetbegović, as one of the three signatories, formally represented the whole of Bosnia and Herzegovina, and essentially the Bosniak side. What is important when it comes to the Dayton Agreement in the context of

¹³ Bosna i Hercegovina - Washingtonski sporazum, The United States and Croatia: a documentary history, 1992-1997, USIA Regional Program Office, Vienna, 1997, pp. 29-37.

¹⁴ *Deklaracija o oživotvorenju Sporazuma iz Washingtona, zajedničkoj obrani od srpske agresije i postizanju političkog rješenja sukladno naporima međunarodne zajednice*, Ured Predsjednika Republike Hrvatske, Zagreb, 1995.

Bosniak-Croat relations is that it confirmed the existence of the Federation of Bosnia and Herzegovina as a Bosniak-Croat entity, divided into 10 cantons, so without any division of it into two parts - Bosniak and Croat. Legislative, executive and judicial branches of government in the Federation of Bosnia and Herzegovina are set up so that they are divided between Croats and Bosniaks as constituent peoples equally, regardless of the numerical majority of Bosniaks.¹⁵

POST-DAYTON RELATIONS – THE KOMŠIĆ CASE AS A BONE OF CONTENTION BETWEEN CROATS AND BOSNIAKS

Although only a little over a year before the signing of the Dayton Agreement, Bosniaks and Croats waged a bloody war with each other, it was obviously counted on the fact that the alliance between them, supported by the western power centers and to the detriment of the Serbian factor in Bosnia and Herzegovina, would function in the long term. This is precisely why not three, but two entities were established, one of which, the Federation of Bosnia and Herzegovina, was created as a *de facto* joint Bosniak and Croat entity. Before the signing of the Dayton Agreement, the Croatian side controlled 26% of the territory of Bosnia and Herzegovina, the Bosniak side 28%, and the Serbian side 46%. In order to make a territorial distribution between the Federation of Bosnia and Herzegovina and the Republic of Srpska in the ratio of 51:49%, the Croatian side gave up 5% of the territory it controlled in favor of the Republic of Srpska - parts of the municipalities of Kupres, Jajce, Bosanski Petrovac, Drvar, Banjaluka, Ljubinje and Trebinje and the entire municipalities of Šipovo, Mrkonjić Grad and Ribnik, so that, conditionally speaking, it would receive in the exchange of territories only the Posavina municipality of Odžak, which was controlled by the Serbs. On the other hand, in that exchange, the Bosniaks gave up only Petrovo and parts of the municipalities of Doboj, Bosanska Krupa and Sanski Most, and in return they received parts of the municipalities of Doboj, Nevesinje, Konjic, Foča, Trnovo, Gradačac, Olovo and Vareš, and strategically extremely important the territory around war-besieged Sarajevo such as Ilijaš, Vogošća, Ilidža and Hadžići.¹⁶ It is clear, therefore, that the Croats gave up a significant part of the territory they controlled in favor of the Serbs, to make up for it by ceding territories controlled by Serbs to Bosniaks. De-

¹⁵ *Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini*, Propisi KS – Vlada Kantona Sarajevo, 1995, pp. 30–58.

¹⁶ Petar Horvatić, 20. rujna 1995. *Bosna i Hercegovina – znate li da su Hrvati u Daytonu izgubili čak 5% teritorija BiH*, <https://narod.hr/kultura/20-rujna-1995-bosna-i-hercegovina-znate-li-da-su-hrvati-u-daytonu-izgubili-cak-5-teritorija-bih>, 15/10/2022.

spite this, the Croats, therefore, after Dayton, brought into the Federation of Bosnia and Herzegovina 21% of the territory of the entire Bosnia and Herzegovina, i.e. slightly less than 1/2 of the larger entity of Bosnia and Herzegovina - the municipalities of Orašje, Odžak, Drvar, Grahovo, Glamoč, Livno, Kupres, the greater part of Gornji Vakuf, half of Jablanica, Prozor-Rama, Tomislavgrad, Posušje, Ljubuški, Čitluk, Široki Brijeg, Čapljina, Neum, Ravno (part of the municipality of Trebinje), Stolac, half of Mostar, parts of Travnik and Novi Travnik, Vitez, Busovača, Kiseljak, Kreševo, half of Fojnica, part of Vareš, Žepče, Usora (part of Doboj) and a significant part of the pre-war Brčko municipality. All this speaks of the significant political, diplomatic and certainly military contribution of the Croatian side in the creation of the Federation of Bosnia and Herzegovina.

Each of the ten established cantons in the Federation of Bosnia and Herzegovina has its own legislative, judicial and executive powers, as well as numerous departments of importance for everyday life, such as finance, sports, justice, administration, economy, transport, internal affairs, education, science and health fall under the jurisdiction of the canton. The Federation of Bosnia and Herzegovina itself was created on the model of Switzerland, where the cantons are actually federal units that in many aspects function independently without interference from the central level of government. This issue gained practical importance from the moment when Bosniak-Croat relations first began to get complicated, and then to become worse and worse. These trends have been noticeable since the beginning of the 21st century, because in the period from 1995 to 2000 we can talk about the economic development of the Federation of Bosnia and Herzegovina and the joint action of Croats and Bosniaks against Serbian interests (e.g. regarding the final status of Brčko District). On the one hand, in 2001, the Croats tried to raise the issue of the revival of Herceg-Bosnia by establishing Croatian self-government with Marko Tokić at the head and Ante Jelavić (Croatian member of the Presidency of Bosnia and Herzegovina) as the *de facto* leader, which was cut at the root by the official Sarajevo associated with the institution of the High Representative held by Wolfgang Petrisch at the time. With the aim of confiscating all the financial resources necessary for the establishment of Croatian self-government, members of SFOR and the Federal Ministry of Internal Affairs broke into the Herzegovina bank. Riots followed in Mostar, Široki Brijeg, Grude and Međugorje, where citizens of Croatian nationality opposed SFOR units, but a kind of "Croatian rebellion" was suppressed.¹⁷ On the other hand, the Bosniaks understood that the path to centralization, unitarization, and Islamization of Bosnia and Herzegovina led first through the crushing of the Croats in the Federation of Bos-

¹⁷ Grude.com, "Obilježava se dvadeset godina od napada na Hercegovačku banku!," <https://grude.com/clanak/?i=270160&obiljezava-se-dvadeset-godina-od-napada-na-hercegovacku-banku>, 28/10/2022.

nia and Herzegovina as the smallest constituent nation, and only then the Republika Srpska. Counting on the fact that they outnumbered the Croats at least three times, the Bosniaks started looking for a "loophole" in order to outvote the Croats, that is, to reduce their political and financial power. The frustration of Bosniaks with their own status in Bosnia and Herzegovina is more than clear - although they are the most numerous constituent people (the census from 2013, the results of which were not recognized by the institutions of Republika Srpska, shows that there are 51% of Bosniaks in Bosnia and Herzegovina), they are not only unable to independently decide in Bosnia and Herzegovina, but not even in the Federation of Bosnia and Herzegovina. Croats and Bosniaks share legislative, judicial and executive power at the level of the Federation of Bosnia and Herzegovina, and out of 10 cantons, Croats dominate politically in three of them (Canton 10, West Herzegovina Canton and Posavina Canton), while in two they share power equally with Bosniaks (Herzegovina- Neretva Canton and Central Bosnia Canton). A plastic example of the catastrophically bad relations between Bosniaks and Croats just a few years after the signing of the Dayton Agreement is the city of Mostar, which is divided by the Neretva river into Croatian (western) and Bosniak (eastern) parts and which until recently functioned completely separately with parallel systems of government, education, health etc. It was in Mostar in the summer of 2008 that there was a mass fight between Croats and Bosniaks after Turkey kicked Croatia out of the European football championship. More than a quarter of a century after the end of the civil war in the Federation of Bosnia and Herzegovina, there are still dozens of primary and secondary schools in mixed Croat-Bosniak communities that function according to the principle of "two schools under one roof", i.e. where students are segregated on the basis of nationality.¹⁸

The Bosniak effort to majorize the Croats in Bosnia and Herzegovina reached its peak with the election of Željko Komšić (a Croat by nationality, but firmly committed to building a "civil state" in which, according to the principle of one man-one vote, the Bosniaks would dominate the others with their demographic majority) for the Croatian member of the Presidency of Bosnia and Herzegovina three times (2006, 2010 and 2018) with the help of Bosniak votes. Namely, the Federation of Bosnia and Herzegovina is one electoral unit when it comes to the election of Bosniak and Croat members of the Presidency of Bosnia and Herzegovina, so considering that there are at least three times more Bosniaks than Croats in the same constituency, they have the luxury of directing part of their votes to

¹⁸ Milenko Brkić, Marko-Antonio Brkić, „Dvije škole pod jednim krovom – od segregacije do koedukacije”, in collection: *Hrvati u BiH: Ustavni položaj, kulturni razvoj i nacionalni identitet*, (edited by: Ivan Markešić), Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Zagreb, 2010, pp. 85-87.

the election of a Croatian member of the Presidency who would be to their liking. If we look at the results of the 2018 election, we will see that Željko Komšić won the most votes in Sarajevo Canton, more than both Bosniak candidates (Šefik Džaferović and Denis Bećirović), where Bosniaks make up 84% of the population and Croats only about 4%. In the 2010 elections, Komšić won over 55% of the votes in predominantly Bosniak municipalities/cities such as Tuzla and Gračanica, or over 50% in Gradačac, Srebrenik, Lukavac and Živinice. Komšić thus achieved the best result in the Tuzla Canton of all the candidates, even though 88% of Bosniaks and around 5% of Croats live there. In this way, the right of Croats to have their own member of the Presidency, i.e. their part in the most important body of executive power at the state level, which is in charge of conducting foreign policy, appointing ambassadors, representing Bosnia and Herzegovina in international institutions, etc., was illegally and illegitimately denied three times.¹⁹ It should also be added that the series of protests organized throughout the cities of the Federation of Bosnia and Herzegovina in 2014, the largest in the history of this entity, was caused, in addition to the very bad economic situation, by the drastically damaged relations between the leading Croatian and Bosniak political parties.²⁰

CONCLUSION: THE FUTURE OF RELATIONS BETWEEN THE TWO NATIONS?

With their attempts to majorize Croats in Bosnia and Herzegovina in every possible place (for example, Croats do not have their own public RTV service in the Croatian language), Bosniaks decisively influenced the emergence of something unimaginable until then - the political alliance of Croats and Serbs in Bosnia and Herzegovina. Despite the fact that the relations of these two constituent peoples have been burdened by extremely hostile relations throughout history, both of them see Bosniak unitarism and aspirations towards full centralization of the state, the abolition of constituencies, ethnicities and cantons and the assumption of complete dominance at all levels of government, as the greatest threat to their survival. That is why it is not surprising the political closeness and even the open cooperation between Milorad Dodik, the most important Serbian political figure in Bosnia and Herzegovina, and Dragan Čović, the undisputed leader of the Croatian people in

¹⁹ Рајко Петровић, „Босна и Херцеговина: између унитаризације и дисолуције”, *Безбедносни форум*, Евроазијски безбедносни форум, Београд, по. 1/2021, р. 138.

²⁰ Драган Ђукановић, Милован Јовановић, „Криза у Федерацији Босне и Херцеговине – између грађанског бунта и ревизије политичког система”, *Култура полиса*, Култура-Полис и Институт за европске студије, Нови Сад, 11/2014, р. 59.

Bosnia and Herzegovina and the HDZ BiH as an undisputed party with a Croatian national identity.²¹ The mutual messages of praise and respect between the two leaders are not surprising either, such as Dodik's statement that "it would be best if the Croats had Herceg-Bosnia, certainly their services function there"²² or, like Čović's statement, in his address to the National Assembly of the Republic of Srpska, "Take care of the Republika Srpska, everyone can envy you for that".²³

There is no doubt that the political relations between Croats and Bosniaks in Bosnia and Herzegovina will continue to worsen in the future, given that the two constituent nations increasingly have diametrically opposed views on the past, present and future of the country they live in, but also on the fact that Željko Komšić, encouraged by the support of a significant part of the Bosniak electorate, announced his fourth candidacy for a member of the Presidency of Bosnia and Herzegovina for the 2022 elections. To this should be added the already undisguised aspirations of political Sarajevo to apply the "Komšić case" to other levels of government (federal and cantonal), the absence of an agreement between the two parties on the reform of the electoral law, Croatia's growing determination to protect the fundamental rights of Croats in BiH, which guarantees the Dayton Agreement, but also the increasingly open efforts of the Croats to obtain the so-called the third entity, namely Herceg-Bosnia.

REFERENCE LIST

Вукелић Милан, „Ширење шиитског ислама у Босни и Херцеговини”, *Култура полиса*, Култура-Полис и Институт за европске студије, Нови Сад, број 14/2017, стр. 87–98.

Дејановић Момир, „Избори у Босни и Херцеговини 2018. године”, *Култура полиса*, Култура-Полис и Институт за европске студије, Нови Сад, 16/2019, стр. 69–88.

Ђукановић Драган, Јовановић Милован, „Криза у Федерацији Босне и Херцеговине – између грађанског бунта и ревизије политичког система”, *Култура полиса*, Култура-Полис и Институт за европске студије, Нови Сад, 11/2014, стр. 59–80.

²¹ Момир Дејановић, „Избори у Босни и Херцеговини 2018. године”, *Култура полиса*, Култура-Полис и Институт за европске студије, Нови Сад, 16/2019, р. 84.

²² Klix.ba, *Dodik: Bilo bi najbolje da Hrvati imaju Herceg Bosnu, svakako tamo već funkcionišu njihove službe*, <https://www.klix.ba/vijesti/bih/dodik-bilo-bi-najbolje-da-hrvati-imaju-herceg-bosnu-svakako-tamo-vec-funkcionisu-njihove-sluzbe/220722025>, 23/10/2022.

²³ Anđela Krstović, „Čuvajte Republiku Srpsku“ rekao je Dragan Čović i razbesneo Hrvate, <https://nova.rs/svet/cuvajte-republiku-srpsku-rekao-je-dragan-covic-i-razbesneo-hrvate/>, 24/10/2022.

Петровић Рајко, „Босна и Херцеговина: између унитаризације и дисолуције”, *Безбедносни форум, Евроазијски безбедносни форум*, Београд, број 1/2021, стр. 135–164.

Петровић Рајко, „Геостратешки значај Брчко дистрикта”, *Дипломатија и безбедност*, Факултет за дипломатију и безбедност, Институт за стратешке студије, Београд, број 4/2021, стр. 61–86.

Ранкић Слађан, „Раскршће популизма: случај локалних избора у Босни и Херцеговини 2020”, *Култура полиса*, Култура-Полис и Институт за европске студије, Нови Сад, број 18/2021, стр. 169–189.

Azinović Vlado, Sadović Merdijana, “Otkuda strani mudžahedini u BiH”, <https://www.slobodnaevropa.org/a/1107532.html>, 11/10/2022.

Bosna i Hercegovina - Washingtonski sporazum, The United States and Croatia: a documentary history, 1992-1997, USIA Regional Program Office, Vienna, 1997.

Brkić Milenko, Brkić Marko-Antonio, „Dvije škole pod jednim krovom – od segregacije do koedukacije”, u zborniku: *Hrvati u BiH: Ustavni položaj, kulturni razvoj i nacionalni identitet*, (priredio: Ivan Markešić), Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Zagreb, 2010, str. 83–106.

Deklaracija o oživotvorenju Sporazuma iz Washingtona, zajedničkoj obrani od srpske agresije i postizanju političkog rješenja sukladno naporima međunarodne zajednice, Ured Predsjednika Republike Hrvatske, Zagreb, 1995.

Filandra Šaćir, „Bošnjaci i Hrvati: od jednakosti do razlika”, u zborniku: *Hrvati u BiH: Ustavni položaj, kulturni razvoj i nacionalni identitet*, (priredio: Ivan Markešić), Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Zagreb, 2010, str. 22–33.

Grude.com. ”Obilježava se dvadeset godina od napada na Hercegovačku banku!”, <https://grude.com/clanak/?i=270160&obiljezava-se-dvadeset-godina-od-napada-na-hercegovacku-banku>, 28/10/2022.

Horvatić Petar, ”20. rujna 1995. Bosna i Hercegovina – znate li da su Hrvati u Daytonu izgubili čak 5% teritorija BiH”, <https://narod.hr/kultura/20-rujna-1995-bosna-i-hercegovina-znate-li-da-su-hrvati-u-daytonu-izgubili-cak-5-teritorija-bih>, 15/10/2022.

Izetbegović Alija, *Problemi islamskog preporoda – Islamska deklaracija*, OKO, Sarajevo, 2004.

Kapetanović Darel, *Između sjećanja, poricanja i zaborava: Tri studije slučaja o kulturi sjećanja u BiH 20 godina nakon rata*, Friedrich-Ebert-Stiftung (FES), Sarajevo, 2015.

Kliko Amir, ”Bošnjaci su procentualno dali najveći doprinos odbrani Hrvatske”, http://institutgenocid.unsa.ba/v2/vijest.php?akt_id=159, 11/10/2022.

Klix.ba. “Dodik: Bilo bi najbolje da Hrvati imaju Herceg Bosnu, svakako tamo već funkcionišu njihove službe”, <https://www.klix.ba/vijesti/bih/dodik-bilo-bi-najbolje-da-hrvati-imaju-herceg-bosnu-svakako-tamo-vec-funkcionisu-njihove-sluzbe/220722025>, 23/10/2022.

Krstović Anđela, „’Čuvajte Republiku Srpsku’ rekao je Dragan Čović i razbesneo Hrvate”, <https://nova.rs/svet/cuvajte-republiku-srpsku-rekao-je-dragan-covic-i-razbesneo-hrvate/>, 24/10/2022.

Mulaosmanović Admir, „Na putu ka nezavisnosti. Referendum u Bosni i Hercegovini”, *Historijska traganja*, Institut za historiju, Sarajevo, broj 10/2012, str. 203–231.

Muratović Rasim, *Genocid u Ahmićima 1993*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu i Udruženje građana-žrtava rata '92-'95. „16. APRIL” AHMIĆI, Sarajevo, 2013.

Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini, Propisi KS – Vlada Kantona Sarajevo, 1995.

Sažetak presude Pretresnog vijeća u predmetu Prlić i drugi, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, Pretresno vijeće, Haag, 29. maj 2013

УДК:
343.988:305-055.1/2
343.431

Дипломатија и безбедност
Година 5.
Број 2/2022.
Стр. 91-103

Прегледни рад

Бранкица Јанковић¹

ЗНАЧАЈ РОДНО ОСЕТЉИВОГ ПРИСТУПА У БОРБИ ПРОТИВ ТРГОВИНЕ ЉУДИМА

Сажетак

Фактори који повећавају рањивост појединаца да постану жртве трговине људима су централни у развоју и примени мера превенције. Према подацима из истраживања референтних међународних организација, фактори ризика за виктимизацију трговине људима варирају у зависности од пола и старости. Родно предодређене улоге имају значајан утицај на креирање стратегије манипулације и врбовања жртава; неједнакост полова, родна дискриминација и стереотипи чине одређене групе посебно рањивим, па и „лаким метама” за виктимизацију овим обликом организованог криминала.

Кључне речи: *пол, род, рањивост, трговина људима, виктимизација, превенција.*

¹ Повереник за заштиту равноправности Републике Србије, poverenik@ravnopravnost.org.rs

УВОД

Иако је у науци и теорији та феноменологија објашњена и разрађена, чини се да у пракси, а највише у свакодневном размишљању и јавности, појмови пола, рода и родних улога још увек, погрешно, представљају синониме, а тиме су и извор стереотипизације, дискриминације, па и насиља. Неразумевање разлике између пола и родне припадности, у највећој мери женама, али некада и мушкарцима, отежава боље позиционирање у (жељеним) професијама, као и достизање вишег места на друштвеној лествици, а често их оставља традиционално везане за поштовање патријархата, који већа права даје мушкарцу. Познато је да су теоретичари који су међу првима покушавали да открију узроке криминалног понашања, попут Вон Хентинга (Von Henting), Менделсона (Mendelsohn) и Амира (Amir), грубо заговарали идеје да су некада жртве (жене) криве за своју виктимизацију (силовање, најчешће), а поједина друштва су правду за жртве силовања пружале само такозваним „часним” женама – онима које су удате, мајке и домаћице.

Иако су друштва еволуирала од тог времена, и у највећем броју земаља сви грађани уживају људска права и сматрају се једнакима, и даље постоје поједностављења и типизације на основу пола и рода. Нажалост, злоупотреба рода искоришћава се и у многим облицима криминала.

Навођењем прихваћених дефиниција и теоријских приступа појмовима пол и род, уз објашњење суштине ових одредница у самој пракси, први циљ јесте разумети узроке стереотипизације и дискриминације. Разумевањем разлике између биолошких карактеристика и суштинских могућности и права са аспекта рода, стварају се услови за разумевање проблематике неједнаких позиција мушкараца и жена, као и последица које то доноси по социо-економску и безбедносну слику друштва. Други циљ рада јесте објашњење значаја равноправности и постизања једнакости жена и мушкараца, у овом случају са аспекта превенције трафикинга као једног од најозбиљнијих облика организованог криминала. Превазилажење стереотипа и јачање позиције, права и улога жена, у крајњој линији доприноси превенцији многих облика криминала и насиља, а који недвосмислено подривају безбедност друштва.

РОД - ПОЈАМ И ДРУШТВЕНИ АСПЕКТ

Вест и Зимерман тврде да је род нешто са чиме се рађамо, не оно што имамо, већ што чинимо², а да је то оно што приказујемо³. Пол је биолошка

² Candace West and Don H. Zimmerman, *Gender and Society*, Vol. 1, No. 2, 1987, стр.125-151.

категорија заснована првенствено на репродуктивном потенцијалу, док је род друштвена категорија. „Род се гради на биолошком полу, али друштво преувеличава биолошку разлику и преноси биолошке карактеристике у домене у којима је тај аспект небитан за друштвено и професионално функционисање. Људи имају тенденцију да размишљају о роду као о резултату неговања/васпитања – као о друштвеном и стога флуидном – док је пол резултат природе, једноставно дат биологијом. Међутим, природа и васпитање се преплићу и не постоји очигледна тачка у којој пол престаје и почиње род”⁴, али постоје категорије попут темперамента, карактера, осећања, вештина, жеља, могућности, које полна припадност не може да дефинише и социјално или правно ограничава, и ту почиње род. „Многи биолошки засновани феномени остају друштвено стигматизовани, и, на тај начин, показивање да, на пример, сексуална оријентација може укључивати неку интеракцију између биолошке диспозиције и друштвеног развоја можда се неће показати довољном да утиче на оне који су размишљањима већ у укоренењем предрасудама које привилегују један развојни пут у односу на други.”⁵ Концепт рода, нарочито као демографског конструкта, чине три компоненте:

1. Биолошки пол, који углавном, током живота, остаје непромењен,
2. Аспект рода који се односи на особине мушкости или женствености (*masculinum* и *femininum*), а које укључују карактеристике попут манира, невербалне комуникације, интересовања,⁶

3. Трећи аспект категоризације односи се на сексуалне преференције; научници обично не повезују овај аспект идентитета са полом и родом, али у стварности, ови појмови се често мешају у јавном дискурсу, било намерно или не.⁷

Род је начин на који друштво креира, обликује и награђује наше разумевање женствености и мушкости⁸, али суштина јесте да *masculinum* и *femininum* одликују одређене карактеристике, и да се оне погрешно везују за биолошки пол, те да услед тога жене или мушкарци бивају ускраћени за многе друштвене или професионалне могућности, а такође и, како то виктимологија

³ Judith Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, Routledge, New York and London, 1990, стр. 7.

⁴ Penelope Eckert and Sally McConnell-Ginet, *Language and Gender*, Second Edition, Cambridge University Press, Cambridge and New York, 2013, стр. 2.

⁵ Peter K. Hatemi and Rose McDermott, *Man Is by Nature a Political Animal: Evolution, Biology, and Politics*, The University of Chicago Press, 2011, стр.89.

⁶ Richard A. Lippa, *Gender, Nature and Nurture*, Routledge, 2005, стр. 16.

⁷ Peter K. Hatemi and Rose McDermott, *Man Is by Nature a Political Animal: Evolution, Biology, and Politics*, нав. дело, стр. 9.

⁸ Susan Shaw, Janet Lee, *Women's Voices, Feminist Visions: Classic and Contemporary Readings*. McGraw Hill, New York, 2012, стр. 105.

као наука објашњава – предодређени за одређену врсту виктимизације криминалом и насиљем. Преглед карактеристика *masculine* и *feminine*, заправо ће најбоље показати зашто се род поистовећује са полом и где леже узроци стереотипизације и предрасуда. Неке од карактеристика *masculinum*-а јесу независност, агресивност, непоказивање или изостанак емпатије, објективност, компетитивност, брзо доношење одлука, док *femininum* карактеришу смиреност, зависност, емпатија, емотивност, субјективност, као и пасивност.

Поистовећивање ових карактеристика са свим мушкарцима, односно са свим женама, неоправдано их лишавља многих могућности, али и таргетира или изопштава од одређених опасности и криминала, управо због стереотипизације. Мушкарци су ти који су најчешће жртве убистава и туча, а жене сексуалних напада, породичног насиља и трговине људима. Чак и у самом криминалу постоји недвосмислен став да су само мушкарци ти који су организатори и вође криминалних активности и група, иако постоји и изванредан број случајева у којима су жене биле организатори и прве у хијерархији организованих криминалних група, и то посебно у случајевима трговине људима.⁹ Свакако да је оваквих примера мање и да се злоупотреба и манипулација родним карактеристикама користи за одређивање жртава и напада на њих.

РОДНА СТЕРЕОТИПИЗАЦИЈА У ТРГОВИНИ ЉУДИМА

Трговина људима је транснационално присутан, добро организован и бруталан облик организованог криминала, у којем се људи-жртве третирају као роба и као робови, њима се манипулише, отимају се или узимају без њихове воље и користе без њихове дозволе, најчешће за тежак рад, проституцију или просјачење. Трговина људима је процес регрутовања људи у њиховој заједници и земљи порекла и транспорт до одредишта где бивају експлоатисани у сврхе принудног рада, проституције, кућног ропства и других облика експлоатације.¹⁰ „Трговина људима је широко препозната као одвратан облик модерног ропства и осуђена као чин који озбиљно крши универзална људска права; третирање људи као робе која се може купити, или продати попут робова, које немилосрдно искоришћавају они који им уклањају пасоше и визе и задржавају њихову зараду да би жртве довели под

⁹ Милица Бошковић, „Жене у криминалу”, *Дипломатија и безбедност*, Бр. 2, Вол 4, 2021, стр. 27-37.

¹⁰ Makisaka Megumi, “Human Trafficking: A Brief Overview”, *Social Development Notes*; No. 122. World Bank, Washington, DC. 2009, Интернет: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/11103>

крајњу контролу трговаца људима, један је од најбрже растућих међународних злочина широм света.”¹¹ Жртвама је веома тешко да побегну од трговаца људима, јер већ у првим корацима процеса трафикинга бивају уплашени, уцењивани, злостављани, повређени на све начине који ће им умањити достојанство, остају без икаквих личних докумената и могућности контакта са било ким изван криминалне групе.¹² Трговина људима је једна од најunosнијих активности организованог криминала, она привлачи све нивое криминалних интереса, од трговаца ниског нивоа, мањих група које делују на трајнијој основи, до међународних мрежа које се баве великим бројем жртава трговине људима и повезане су у земљама извора, транзита и одређишта.¹³ Упркос повећаним напорима држава да се супроставе њиховом деловању, организоване криминалне групе у савременим условима добијају шире међународне димензије, добијају нове облике и стварају све веће последице по међународну, националну и, у крајњем исходу, личну безбедност појединца.¹⁴ „Уједињене Нације (UN) процењују да се годишњи профит од трговине људима креће између 7 и 10 милијарди долара... Иако је трговина људима последњих деценија добила глобалну димензију, неке географске области су више погођене, због снажних фактора који их карактеришу оне привлаче пажњу криминалаца: сиромаштво, неписменост, незапосленост, слабе или корумпиране државне институције, потражња за илегалном радном снагом, недостатак невеста или напредовање економија у области секс туризма; за сада се Западна и Северна Европа, Северна Америка, Уједињени Арапски Емирати, Саудијска Арабија, Турска и Јапан сматрају главним одређишним земљама за трговину људима, али је јасна подела региона понуде и потражње почела да се замагљује у последње време.”¹⁵ Вулнерабилне групе, људи који осећају беспомоћност или безнадежност, који живе у лошим социо-економским условима или потичу из породица поремећене породичне и емотивне динамике и односа, лаке су мете манипулације и „регрутовања” за улазак у ланац трговине људима, односно постојања жртвама. Такозвани регрутери обећавају добре послове, зараду и нове домове овим

¹¹ Marie Vlachová, “The problem. Trafficking in Humans: The Slavery of Our Age”, *Connections: The Quarterly Journal*, No. 4, 2005, стр. 1.

¹² Milica Boskovic and Brankica Jankovic, “Forced Migration and Risk of Human Trafficking”, In: Emilia Alaverdov and Muhammad Waseem Bari (Eds.), *Interdisciplinary Approaches to the Regulation of the Modern Global Migration and Economic Crisis* (In print), 2022.

¹³ Europol, *EUROPOL 2006 Annual Report*, Europol Corporate Communications, 2006.

¹⁴ Miloš Janković i Brankica Janković, „Organizovane kriminalne grupe kao subjekti ugrožavanja bezbednosti“, *NBP. Nauka, bezbednost, policija*, br. 3, 2014, стр. 135-145.

¹⁵ Marie Vlachová, “The problem. Trafficking in Humans: The Slavery of Our Age”, *Connections: The Quarterly Journal*, no. 4, 2005, стр.1-2.

људима, или се понашају/глуме брижне и „идеалне” емотивне партнере, док манипулишу потенцијалним жртвама.

Када се о трговини људима дискутује, како у теорији, тако и на практичном нивоу, у највећој мери говори се о трговини женама. Јавне политике и дебате о трговини људима одражавају друштвене идеје о женама, посебно идеје о рањивости жена.¹⁶ Године 2005, родно условљене импликације и последице трговине људима стављене су на међународну агенду на 49. седници Комисије за положај жена као питање које захтева озбиљну пажњу.¹⁷ Друштвена одредница родно дефинисаних улога осликава се и на пољу трговине људима. Карактеристике поистовећивања и традиционалног профилисања пола и рода злоупотребљавају се у процесу манипулација и регрутовања (женама се приступа са аспекта да ће им бити пружена заштита, разумевање, привлачни послови из области моде, туризма и слично, док се мушкарцима нуде послови и високе зараде у области грађевинарства, транспорта и друго, као и шанса да и своје породице временом преселе). Жене невољно постају проститутке, а мушкарци неплаћена радна снага на најтежим пословима. И мушкарци и жене бивају манипулисани кроз добро разрађене стратегије таргетирања жртава и креирања приступа у складу са друштвеним, традиционалним и верским околностима. Ипак, када се говори о трговини људима, највећа пажња се поклања женама, с обзиром да су оне у много већој мери жртве овог облика организованог криминала. „Фокус на жене је разумљив с обзиром на различите облике дискриминације жена у многим деловима света. Дискриминација жена је идентификована као један од основних узрока трговине људима јер дискриминација може утицати на то где и када жена може да ради, путује, мигрира и доноси сопствене одлуке.”¹⁸ „Трговину женама и децом треба посматрати као облик родно заснованог насиља; стога га треба лоцирати у контексту родног друштвеног поретка који се заснива на неједнаким односима моћи између мушкараца и жена.”¹⁹ Како Плембех и Педерсен (Plambech and Pedersen) у свом раду истичу, родно обликовање и уоквиривање, примарно долази због перспективе да се проституција види као облик виктимизације, а не као рад; тиме, када се говори о трговини људима – жене су тела и жртве, а мушкарци су радници. Тиме се и у случајевима борбе против трговине људима несвесно истиче полни, родни и традиционални атрибут жена, да оне првенствено треба

¹⁶ GAATW, *Beyond borders: Exploring the links between trafficking and gender*, GAATW Working Papers Series, Global Alliance Against Traffic in Women (GAATW), 2010.

¹⁷ Joy Watson and Christine Silkstone, “Human Trafficking as a Form of Gender-Based Violence: Protecting the Victim”, *Agenda: Empowering Women for Gender Equity*, no. 70, 2006, стр. 111.

¹⁸ GAATW Working Papers Series, нав. дело, стр. 8.

¹⁹ Joy Watson, and Christine Silkstone. “Human Trafficking as a Form of Gender-Based Violence: Protecting the Victim.” *Agenda: Empowering Women for Gender Equity*, нав. дело, стр. 112.

да буду супруге и мајке, док су сва друга права и аспекти њихових живота мање важни, а у појединим земљама и непостојећи. Трговина мушкарцима у сврху принудног рада је углавном схваћена као питање људских права и као питање права радника.²⁰ „Претпоставља се да је родни идентитет жене (или чињеница да је жена) важан фактор у њеној идентификацији као жртве трговине људима, њеној рањивости да буде жртва трговине људима и врсти помоћи која јој је потребна; с обзиром на недостатак информација о мушкарцима жртвама трговине, тешко је проценити који се идентитети (ако их има) сматрају важним за идентификацију и пружање помоћи мушкарцима.”²¹ Рањивост није део друштвених представа о мушкости и зацртаним родним предиспозицијама и улогама. Стога је теже препознати мушкарце-жртве трговине људима, а то се чешће може открити на основу другог „рањивог” идентитета, нпр. припадност одређеној раси или категорији мигранта.²² Регруттери креирају посебне стратегије како би задобили поверење жртве и држали је у том осећају, све док не стигну до коначног одредишта, где почињу експлоатација, дехуманизација и тортура. „Поверење је важна компонента стратегије трговаца људима; према неким извештајима, у већини случајева у процесу регрутације учествују и познаници или чак чланови породице.”²³

Главни облици експлоатације жртва трговине људима јесу:

1) „Сексуална експлоатација, као претежно главна сврха трговине људима, како глобално тако и у Европи; у периоду 2010-2012, 53% жртва у свету је у ланцу трафикинга било ради сексуалне експлоатације (од којих су 97% биле жене)

2) Присилни рад - 40% људи постали су жртве зарад присилног рада (65% мушкараца).”²⁴

Све жртве трговине људима су застрашене, дехуманизоване, експлоатисане и изабљиване до максималних могућности, након чега или бивају убијене, или постају жртве трговине органима. Овај вид организованог криминала, уз чињенице о бруталности и конспиративности, о генерисању милијарди долара нелегалног прихода, представља озбиљан безбедносни,

²⁰ Sine Plambech & Maria Brus Pedersen, “Women are victims, men are workers”, Subtitle: *Human trafficking, migration and gender in the Danish media 2010- 2019*, Danish Institute for International Studies, стр. 12.

²¹ GAATW Working Papers Series, нав. дело, стр.10.

²² Исто.

²³ Sofija Voronova and Anja Radjenovic, „The gender dimension of human trafficking“, *European Parliamentary Research Service*, 2016. Интернет: <https://epthinktank.eu/2016/02/10/the-gender-dimension-of-human-trafficking/>, стр. 6, 02/11/2022.

²⁴ European Parliamentary Research Service, 2016, Интернет: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/577950/EPRS_BRI\(2016\)577950_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/577950/EPRS_BRI(2016)577950_EN.pdf), стр. 3, 02/11/2022.

социо-економски и здравствени изазов, како за земље коначног одредишта, у којима се жртве експлоатишу, тако и за земље из којих врбована лица потичу. Иако се и на националним и на међународном нивоу улажу енормни напори да се трговина људима спречи и жртве открију и спасу, чини се да овај вид организованог криминала остаје готово неокрњен, и поред примене безбедносних мера и активности.

Имајући у виду добру организованост ових група и јасну поделу улога, разрађене и перфидне стратегије таргетирања и врбовања, као и сурове начине експлоатисања жртава, у складу са њиховим атрибутима, односно биолошким предиспозицијама, од кључне важности би било разумети родне одреднице и улоге у друштвима, како би се потенцијалне жртве на адекватан начин упозориле на могуће манипулације, а постојеће жртве препознале, и након ослобађања да им буде пружена адекватна психо-социјална и здравствена помоћ, и организовано адекватно суђење починиоцима. „Директива препознаје родно специфичан феномен трговине људима и да се женама и мушкарцима често тргује у различите сврхе; из тог разлога, мере помоћи и подршке такође треба да буду родно специфичне где је то могуће; фактори 'гурања' и 'повлачења' (*push and pull*), могу бити различити у зависности од сврхе која је у питању, као што је трговина људима у сексуалној индустрији или за радну експлоатацију у, на пример, грађевинским радovima, пољопривредном сектору или кућном послу.”²⁵

Основни узроци трговине људима често утичу на жене и мушкарце на различите начине. Узроци трговине људима у циљу различите експлоатације могу бити повезани са различитим економским, друштвеним или политичким моћима које мушкарци и жене имају у друштву/заједници – често као резултат дискриминације на основу пола.²⁶ У случају жена и додељеним им родним улогама, потенцијали за лакше врбовање могу бити постојање препрека у приступу образовању, родне разлике у висини зарада, неједнак приступ могућностима запослења, родно засновано насиље, незапосленост, родно неосетљиве развојне стратегије. Активности које захтевају веће ангажовање огледају се у потреби да се повећава квалитет евалуације борбе против трговине људима, као и побољшање програма, како би се осигурало да су они циљани, имплементирани и ефикасно спроведени.²⁷

²⁵ European Commission, “Prevention of and fight against Crime (ISEC)”, Report 2011, стр. 6.

²⁶ Исто.

²⁷ Konrad Renata A, “Designing awareness campaigns to counter human trafficking: An analytic approach”, *Socio-Economic Planning Sciences*, Elsevier, vol. 67(C), 2019, стр. 86.

ЗАШТО ЈЕ РОДНО ОСЕТЉИВ ПРИСТУП НУЖАН У БОРБИ ПРОТИВ ТРГОВИНЕ ЉУДИМА

Кампање подизања свести, вероватно најчешћи облик активности превенције трговине људима, намењене су да упозоре појединце на тактике које користе трговци људима и пруже им практичне стратегије за избегавање обмане и експлоатације. Ове кампање су усмерене на појединце у фази регрутације, што је почетни период процеса трговине људима²⁸, када су појединци подложни обмањујућим понудама за миграцију ради посла или обећањима о бољем животу.²⁹ Истиче се чињеница да вулнерабилност, могућности за обману и врбовање, управо леже, као опасности, у друштвима или деловима друштвених или радних структура, у којима су родне улоге одређене биолошким полом и које су животне и радне предиспозиције жена и мушкараца већ дефинисале и предодредиле тим стереотипима. Стога, први корак у превенцији лаких обмана и трговине људима лежи у чврстом правном и друштвеном успостављању поштовања људских права и родне једнакости. Перспектива која се фокусира искључиво на рањивост жена или мушкараца на трговину људима може додатно подстаћи такву рањивост претпоставком да жене и мушкарци нису у стању да се баве само-оснаживањем.³⁰ Већина политика борбе против трговине људима засноване су, поједностављено, на идеји да су људи у својим родним улогама рањиви на одређене ситуације или стимулансе, односно, да је рањивост нешто што је инхерентни део бити жена или мушкарац, а не резултат структуралне и системске дискриминације. Приступи који се фокусирају на рањивост, а не на права, могу довести до мера против трговине људима које више штете него помажу, и резултирају мерама политике које ограничавају мобилност жена или мушкараца или приступ послу, уместо да се баве трговином људима.³¹ Како програм *Превенција и борба против криминала (Prevention of and fight against Crime - ISEC, 2011)* у својој анализи истиче, сервиси за помоћ жртвама трафикинга приступачнији су женама, него мушкарцима, и ту помоћ обликују родно дефинисане улоге и стереотипи. Услужни центри за жене жртве трговине обично се фокусирају на сексуалну експлоатацију; стога им можда недостаје помоћ у вези са радом која је потребна жртвама трговине људима – као што су савети о радничким

²⁸ Cathy Zimmerman, Mazed Hossain, Charlotte Watts, "Human trafficking and health: a conceptual model to inform policy, intervention and research", *Soc Sci Med*, vol. 73(2), 2011, стр. 327-35.

²⁹ Konrad Renata A, "Designing awareness campaigns to counter human trafficking: An analytic approach", *Socio-Economic Planning Sciences*, нав. дело, стр. 86.

³⁰ European Commission, "Prevention of and fight against Crime (ISEC)", нав. дело, стр. 10.

³¹ Исто.

правима или канали за контакт са синдикатима. Други аспект рода и приступа услугама је домет мерама помоћи мушкарцима жртвама трговине људима.³² Јединствена студија о трговини људима спроведена у Аустрији показала је да мушкарци имају тенденцију да буду у неповољнијем положају у приступу услугама помоћи, у поређењу са женама, јер је већина услуга за жртве трговине људима осмишљена имајући на уму жене жртве трговине у сврху сексуалне експлоатације.³³ Као и у случајевима насиља у породици, онда када то насиље трпе мушкарци, управо због родно предодређених улога, они се теже одважују да пријаве малтретирање, а исти је случај и ако нађу начин да се избаве из „модерног ропства”.

ЗАКЉУЧАК

Друштвено дефинисање тога шта приличи, а шта не приличи мушкарцима и женама, у смислу емоција, начина понашања, механизма заштите, отежава и превенцију трафикинга и адекватну помоћ жртвама које успеју да буду спасене. Студија Алиониса и Зингерелија (Alionis and Zingerele) показала је да се, на пример, трговина женама ради присилне проституције сматра злочином, а трговина радном снагом и експлоатација мушкараца се често доживљавају само као незаконит рад и кршење прописа о запошљавању, а не као брутални криминал.³⁴ Родно осетљива подршка и помоћ зашли су у замку стереотипа, да су мушкарци и жене социјализовани кроз васпитање и улоге које су им од детињства до одрастања додељене. Њихов пол, односно очекивана улога у друштву, злоупотребљен је као облик угрожености.³⁵ Управо те процесе социјализације на основу погрешно постављених и у старту неједнаких родних улога треба спречити, чиме би се, ако не елиминисао, онда значајно смањио, друштвени и психолошки извор рањивости, на којој се толико потенцира. Традиционализам и дискриминација су ти који олакшавају манипулацију људима и њихово постајање жртвама трафикинга. Организација за европску безбедност и сарадњу (OSCE), у свом извештају из 2021. године, управо објашњава овај парадокс, на следећи начин: „Евидентно је да родна дискриминација и родно засновано насиље несразмерно погађају жене и девојчице, чиме се повећава њихова рањивост на трговину људима. Али нерав-

³² Исто, стр. 12.

³³ Markus Zingerle and Dzhamalis Alionis, *Male victims of human trafficking in Austria*, Men's Health Centre MEN, (Männergesundheitszentrum), Vienna, 2014, стр. 9.

³⁴ Исто, стр. 10.

³⁵ European Union, “Prevention of and Fight against Crime (ISEC)”, 2011.

ноправност полова заснована на родним предрасудама и стереотипима има социо-економски утицај на друштво у целини. Штетне представе о мушкости негативно утичу и на мушкарце и на дечаке. Економска несигурност домаћинстава у којима мушкарци традиционално играју кључну улогу хранитеља, посебно у временима криза, главни је фактор ризика за мушкарце који су подложни да постану жртве трговине људима, посебно у сврху принудног рада, присилног криминала или уклањања органа.”³⁶ Колико укорењени патријархат и неједнака права за све грађане могу бити опасни, показује и чињеница да у појединим земљама породице свесно продају своју малолетну децу – девојчице трафикерима, за сврхе склапања принудних бракова; из тог разлога, УН Комитет за спречавање дискриминације жена (CEDAW) је препоручио државама чланицама да „искорене патријархалне норме и вредности формализоване у законодавству, укључујући породичне законе, који олакшавају трговину децом/рани и принудни брак; морају се донети мере које ће спречити породице да пристану на неодређени или привремени „брак” њихове ћерке у замену за финансијску добит.”³⁷ Рањивост и осетљивост на методе манипулације и понуда које трафикери врло перфидно нуде жртвама, предупређује се недвосмисленим и коренитим политичким и друштвеним променама, које ће спречити родну дискриминацију и дефинисање улога у свим животним добрима и у свим сферама социјалних и радних аспеката. Једнакост, једнаке шансе, слобода избора, оснаживање слободе мишљења и самосвести, смањују шансе за рањивост, личну и професионалну неоствареност и незадовољство, а тиме се смањују и шансе за обману и трафикинг. Стално побољшање социо-економских услова, јачање друштвених веза и поштовање људских права, основа су и једнаких и бољих шанси за све грађане у остварењу животних улога које сами одаберу. Задовољство појединца и заједнице предуслов је безбедности друштва, а самим тим и редукције различитих облика насиља и криминала, укључујући и трговину људима.

³⁶ OSCE, *Applying Gender-Sensitive Approaches in Combating Trafficking in Human Beings*, OSCE Office of the Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings, Vienna, 2021, стр. 24.

³⁷ Committee on the Elimination of Discrimination against Women (CEDAW), UN Human Rights Office of the High Commissioner, 2020, стр. 27.

ЛИТЕРАТУРА

Бошковић Милица, „Жене у криминалу”, *Дипломатија и безбедност*, Бр. 2, Год. 4, 2021.

Boskovic Milica and Jankovic Brankica, “Forced Migration and Risk of Human Trafficking”, In: Emilia Alaverdov and Muhammad Waseem Bari (Eds.). *Interdisciplinary Approaches to the Regulation of the Modern Global Migration and Economic Crisis*, 2022 (In print).

Butler Judith, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, Routledge, New York and London, 1990.

Committee on the Elimination of Discrimination against Women (CEDAW), UN Human Rights Office of the High Commissioner, 2020.

Eckert Penelope and McConnell-Ginet Sally, *Language and Gender*, Second Edition, Cambridge University Press, Cambridge and New York, 2013.

European Parliamentary Research Service, 2016, Интернет: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/577950/EPRS_BRI\(2016\)577950_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/577950/EPRS_BRI(2016)577950_EN.pdf).

European Commission, “Prevention of and fight against Crime (ISEC) - part of the General Programme ‘Security and Safeguarding Liberties’, Report, 2011.

Europol, *EUROPOL 2006 Annual Report*, Europol Corporate Communications, 2006.

GAATW, *Beyond borders: Exploring the links between trafficking and gender*, GAATW Working Papers Series, Global Alliance Against Traffic in Women (GAATW), 2010.

Hatemi Peter K. and McDermott Rose, *Man Is by Nature a Political Animal: Evolution, Biology, and Politics*, The University of Chicago Press, 2011.

Janković Miloš i Janković Brankica, „Organizovane kriminalne grupe kao subjekti ugrožavanja bezbednosti”, *NBP. Nauka, bezbednost, policija*, br. 3, 2014.

Konrad Renata A, “Designing awareness campaigns to counter human trafficking: An analytic approach”, *Socio-Economic Planning Sciences*, vol. 67(C), 2019.

Lippa Richard A., *Gender, Nature, and Nurture*, Routledge, 2005.

Markus Zingerle and Dzhamalis Alionis, *Male victims of human trafficking in Austria*, Men’s Health Centre MEN, (Männergesundheitszentrum), Vienna, 2014.

OSCE, *Applying Gender-Sensitive Approaches in Combating Trafficking in Human Beings*, OSCE Office of the Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings, Vienna, 2021.

Plambech Sine & Pedersen Maria Brus, “Women are victims, men are workers”, *Subtitle: Human trafficking, migration and gender in the Danish media 2010- 2019*, Danish Institute for International Studies, 2019.

Shaw Susan and Lee Janet, *Women's voices, feminist visions: Classic and contemporary readings*, McGraw Hill, New York, 2012.

Social Development Notes, 2009

Sofija Voronova and Anja Radjenovic, "The gender dimension of human trafficking", *European Parliamentary Research Service*, 2016. Интернет: <https://epthinktank.eu/2016/02/10/the-gender-dimension-of-human-trafficking/>

Vlachová Marie, "The problem. Trafficking in Humans: The Slavery of Our Age", *Connections: The Quarterly Journal*, no. 4, 2005, 1-16.

Watson Joy and Silkstone Christine. "Human Trafficking as a Form of Gender-Based Violence: Protecting the Victim", *Agenda: Empowering Women for Gender Equity*, no. 70, 2006.

West Candace & Zimmerman Don H., *Gender and Society*, Vol. 1, No. 2, 1987.

Zimmerman Cathy, Hossain Mazedra & Watts Charlotte, "Human trafficking and health: a conceptual model to inform policy, intervention and research", *Soc Sci Med*, vol.73(2), 2011.

Brankica Janković¹

THE IMPORTANCE OF A GENDER SENSITIVE APPROACH IN THE FIGHT AGAINST HUMAN TRAFFICKING

Abstract

Factors that increase the vulnerability of individuals to become victims of human trafficking are central to the development and implementation of prevention measures. According to data from research by reference international organizations, risk factors for human trafficking victimization vary depending on gender and age. Gender predetermined roles have a significant impact on the creation of a strategy of manipulation and recruitment of victims; gender inequality, gender discrimination and stereotypes make certain groups particularly vulnerable, even “easy targets” for victimization by this form of organized crime.

Keywords: *sex, gender, vulnerability, human trafficking, victimization, prevention.*

¹ Commissioner for Protection of Equality, Republic of Serbia, poverenik@ravnopravnost.org.rs

INTRODUCTION

Although this phenomenology has been explained and elaborated in science and theory, it seems that in practice, and mostly in everyday thinking and the public, the concepts of sex, gender and gender roles are still, incorrectly, synonymous, and thus are a source of stereotyping, discrimination, even violence. Misunderstanding the difference between sex and gender affiliation, mostly for women, but sometimes also for men, makes it difficult for them to better position themselves in (desired) professions, as well as to reach a higher position on the social ladder, and often leaves them traditionally tied to respect for the patriarchy, which gives greater rights to a man. It is known that theorists who were among the first to try to discover the causes of criminal behavior, such as Von Henting, Mendelsohn and Amir, roughly advocated the idea that sometimes the victims (women) are to blame for their victimization (rape, most often), and some societies provided justice for rape victims only to so-called 'honorable' women - those who are married, mothers and housewives.

Although societies have evolved since that time, and in most countries all citizens enjoy human rights and are considered equal, there are still simplifications and typifications based on sex and gender. Unfortunately, gender abuse is used in many forms of crime.

By stating accepted definitions and theoretical approaches to the concepts of sex and gender, along with explaining the essence of these determinants in practice, the first aim is to understand the causes of stereotyping and discrimination. By understanding the difference between biological characteristics and essential opportunities and rights from the aspect of gender, the conditions are created for understanding the problem of unequal positions of men and women, as well as the consequences that this brings for the socio-economic and security image of society. The second aim of the paper is to explain the importance of equality and the achievement of equality between women and men, in this case from the aspect of preventing trafficking as one of the most serious forms of organized crime. Overcoming stereotypes and strengthening the position, rights and roles of women, ultimately contributes to the prevention of many forms of crime and violence, which unequivocally undermine the security of society.

Gender - concept and social aspect

West and Zimmerman claim that gender is something we are born with, not what we have, but what we do², and that it is what we present³. Sex is a bio-

² Candace West and Don H. Zimmerman, *Gender and Society*, Vol. 1, No. 2, 1987, pp. 125-151.

logical category based primarily on reproductive potential, while gender is a social category. “Gender builds on biological sex, but it exaggerates biological difference, and it carries biological difference into domains in which it is completely irrelevant... People tend to think of gender as the result of nurture – as social and hence fluid – while sex is the result of nature, simply given by biology. However, nature and nurture intertwine, and there is no obvious point at which sex leaves off and gender begins”⁴, but there are categories such as temperament, character, feelings, skills, desires, capabilities, which sex affiliation cannot define and socially or legally limit, and this is where gender begins. “Many biologically based phenomena remain socially stigmatized, and, thus, showing that, for example, sexual orientation may involve some interaction between biological disposition and social development may not prove sufficient to sway those already invested in entrenched biases that privilege one developmental pathway over another.”⁵ The concept of gender, especially as a demographic construct, consists of three components:

1. Biological sex, which generally remains unchanged during life,
2. The aspect of gender that refers to the characteristics of masculinity or femininity (*masculinum* and *femininum*), which include characteristics such as manners, non-verbal communication, interests,⁶
3. The third aspect of categorization refers to sexual preferences; scholars do not usually associate this aspect of identity with sex and gender, but in reality, these terms are often mixed up in public discourse, whether intentionally or not.⁷

Gender is the way in which society creates, shapes and rewards our understanding of *femininity* and *masculinity*⁸, but the essence is that *masculinum* and *femininum* are distinguished by certain characteristics, and that they are wrongly linked to biological sex, and that as a result women or men are deprived of many social or professional opportunities, and also, as victimology as a science explains it - predestined for a certain type of victimization by crime and violence. An overview of the characteristics of the masculine and *feminine* will actually best show why gender is identified with sex and where the causes of stereotyping and prej-

³ Judith Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, Routledge, New York and London, 1990, p. 7.

⁴ Penelope Eckert and Sally McConnell-Ginet, *Language and Gender*, Second Edition, Cambridge University Press, Cambridge and New York, 2013, p. 2.

⁵ Peter K. Hatemi and Rose McDermott, *Man Is by Nature a Political Animal: Evolution, Biology, and Politics*, The University of Chicago Press, 2011, p. 89.

⁶ Richard A. Lippa, *Gender, Nature, and Nurture*, Routledge, 2005, p. 16.

⁷ Peter K. Hatemi and Rose McDermott, *Man Is by Nature a Political Animal: Evolution, Biology, and Politics*, op. cit, p. 9.

⁸ Susan Shaw, Janet Lee, Women’s Voices, *Feminist Visions: Classic and Contemporary Readings*. McGraw Hill, New York, 2012, p. 105.

udice lie. Some of the characteristics of *masculinum* are independence, aggressiveness, not showing or lacking empathy, objectivity, competitiveness, quick decision-making, while *femininum* is characterized by calmness, dependence, empathy, emotionality, subjectivity, as well as passivity.

Identifying these characteristics with all men, or with all women, unjustifiably deprives them of many opportunities, but also targets or excludes them from certain dangers and crimes, precisely because of stereotyping. Men are the ones who are most often the victims of murders and fights, and women are the victims of sexual assaults, domestic violence and human trafficking. Even in crime itself, there is an unequivocal view that only men are the organizers and leaders of criminal activities and groups, although there are also a certain number of cases in which women have been the organizers and first in the hierarchy of organized criminal groups, especially in cases of human trafficking.⁹ It is certain that there are fewer such examples and that abuse and manipulation of gender characteristics are used to determine victims and attack them.

GENDER STEREOTYPING IN HUMAN TRAFFICKING

Human trafficking is a transnational, well-organized and brutal form of organized crime, in which human victims are treated as commodities and slaves, manipulated, kidnapped or taken against their will and used without their permission, usually for hard labor, prostitution or begging. Human trafficking is the process of recruiting people in their community and country of origin and transporting them to the destination where they are exploited for the purposes of forced labor, prostitution, domestic slavery and other forms of exploitation.¹⁰ “Trafficking in human beings has been widely recognized as an abhorrent form of modern-day slavery, and condemned as an act that gravely violates universal human rights. Treating people as commodities that can be bought or sold as slaves, that are exploited ruthlessly by those who remove their passports and visas and withhold their earnings to get victims under the trafficker’s ultimate control, is one of the fastest growing international crimes worldwide.”¹¹ It is very difficult for victims to escape from human traffickers, because already in the first steps of the traffick-

⁹ Милица Бошковић, „Жене у криминалу”, *Дипломатија и безбедност*, Бр. 2, Год. 4, 2021, стр. 27-37.

¹⁰ Makisaka, Megumi, “Human Trafficking: A Brief Overview”, *Social Development Notes*, No. 122, World Bank, Washington, 2009, https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/11103_02.10.2022.

¹¹ Marie Vlachová, “The problem. Trafficking in Humans: The Slavery of Our Age”, *Connections: The Quarterly Journal*, No. 4, 2005, p. 1.

ing process, they are scared, blackmailed, abused, hurt in all ways that will reduce their dignity, they are left without any personal documents and the possibility of contact with anyone outside the criminal group.¹² Human trafficking is one of the most lucrative activities of organized crime, it attracts all levels of criminal interests, from low-level traffickers, smaller groups that operate on a more permanent basis, to international networks that deal with a large number of victims of human trafficking and are connected in countries of source, transit and destinations.¹³ Despite the increased efforts of states to oppose their actions, organized criminal groups in modern conditions acquire wider international dimensions, acquire new forms and create increasing consequences for international, national and, in the end, personal security of an individual.¹⁴ “The annual profits of trafficking are estimated to be between USD 7 to 10 billion by the United Nations... Although trafficking has gained a global dimension in recent decades, some areas are more affected because of strong push and pull factors: poverty, illiteracy, unemployment, weak or corrupt state institutions, the demand for illicit labor, the lack of brides, or the thriving economics of sex tourism. For the time being, Western and Northern Europe, North America, the United Arab Emirates, Saudi Arabia, Turkey, and Japan are considered the major destination countries for human trafficking, yet the clear division of supply and demand regions has begun to blur recently.”¹⁵ Vulnerable groups, people who feel helpless or hopeless, who live in poor socio-economic conditions or come from families with disturbed family and emotional dynamics and relationships, are easy targets for manipulation and ‘recruitment’ to enter the chain of human trafficking, that is, to be victims. So-called recruiters promise good jobs, income and new homes to these people or act/pretend to be caring and ‘ideal’ emotional partners, while manipulating potential victims.

When human trafficking is discussed, both in theory and at a practical level, it is mostly about trafficking of women. Public policies and debates about human trafficking reflect societal ideas about women, especially ideas about women's vulnerability.¹⁶ In 2005, the gendered implications and consequences of

¹² Milica Boskovic and Brankica Jankovic, “Forced Migration and Risk of Human Trafficking”, In: Emilia Alaverdov and Muhammad Waseem Bari (Eds.), *Interdisciplinary Approaches to the Regulation of the Modern Global Migration and Economic Crisis* (In print), Georgian Technical University, Georgia, 2022.

¹³ Europol, *EUROPOL 2006 Annual Report*, Europol Corporate Communications, 2006.

¹⁴ Miloš Janković i Brankica Janković, „Organizovane kriminalne grupe kao subjekti ugrožavanja bezbednosti”, *NBP. Nauka, bezbednost, policija*, br. 3, 2014, pp. 135-145.

¹⁵ Marie Vlachová, “The problem. Trafficking in Humans: The Slavery of Our Age”, *Connections: The Quarterly Journal*, No. 4, 2005, стр. 1-2.

¹⁶ GAATW, *Beyond borders: Exploring the links between trafficking and gender*, GAATW Working Papers Series, Global Alliance Against Traffic in Women (GAATW), 2010.

human trafficking were placed on the international agenda at the 49th session of the Commission on the Status of Women as an issue requiring serious attention.¹⁷ The social determinant of gender-defined roles is also reflected in the field of human trafficking. The characteristics of identification and traditional profiling of sex and gender are abused in the process of manipulation and recruitment (women are approached from the aspect that they will be provided with protection, understanding, attractive jobs in the field of fashion, tourism and the like, while men are offered jobs and high wages in the field of construction, transport, etc., as well as the chance to relocate their families over time). Women unwillingly become prostitutes, and men unpaid labor force in the most difficult jobs. Both men and women are manipulated through well-developed strategies of targeting victims and creating approaches according to social, traditional and religious circumstances. However, when talking about human trafficking, the greatest attention is given to women, considering that they are to a much greater extent victims of this form of organized crime. “The focus on women is understandable given the various forms of discrimination against women in many parts of the world. Discrimination against women has been identified as one of the root causes of trafficking as discrimination can affect where and when a woman can work, travel, migrate, and make her own decisions.”¹⁸ “The trafficking of women and children needed to be seen as a form of gender-based violence. It therefore should be located within the context of a gendered social order that is based on unequal power relations between men and women.”¹⁹ As Plambech and Pedersen point out in their paper, gender shaping and framing is primarily due to the perspective that prostitution is seen as a form of victimization and not as work; thus, when talking about human trafficking - women are bodies and victims, and men are workers. Thus, even in the cases of the fight against human trafficking, the sex, gender and traditional attributes of women are unconsciously emphasized, that they should primarily be wives and mothers, while all other rights and aspects of their lives are less important, and in some countries even non-existent. Trafficking of men for the purpose of forced labor is generally understood as a human rights issue and a worker's rights issue.²⁰ “A woman’s gender identity (or the fact of her being a woman) is assumed to be an important factor in identifying her as a trafficked person, her vulnerability to being trafficked and the type of assistance she is assumed to need.

¹⁷ Joy Watson and Christine Silkstone, “Human Trafficking as a Form of Gender-Based Violence: Protecting the Victim”, *Agenda: Empowering Women for Gender Equity*, No. 70, 2006, p. 111.

¹⁸ GAATW Working Papers Series, op. cit, p. 8.

¹⁹ Joy Watson, and Christine Silkstone., “Human Trafficking as a Form of Gender-Based Violence: Protecting the Victim”, *Agenda: Empowering Women for Gender Equity*, no. 70 (2006), p.112.

²⁰ Sine Plambech & Maria Brus Pedersen, *From Bodies to Borders - Human trafficking, migration and gender in the Danish media 2010-2019*, Danish Institute for International Studies, 2019, p.12.

Given the lack of information on trafficked men, it is hard to gauge what identities (if any) are considered important in identifying and assisting men.”²¹ Vulnerability is not part of social representations of masculinity and defined gender predispositions and roles. Therefore, it is more difficult to recognize male victims of human trafficking, and this can more often be detected on the basis of another ‘vulnerable’ identity, e.g. belonging to a certain race or category of migrant.²² Recruiters create special strategies to gain the victim's trust and keep it that way until they reach their final destination, where exploitation, dehumanization and torture begin. “Trust is an important component of the traffickers’ strategies. Reportedly, in most cases acquaintances or even family members take part in the recruitment process.”²³

The main forms of exploitation of victims of human trafficking are:

1) “Sexual exploitation is the main purpose of human trafficking, both globally and in Europe. In 2010-2012, 53% of victims in the world were trafficked for sexual exploitation (97% of whom were female)

2) 40% for forced labour (65% of whom were male).”²⁴

All victims of human trafficking are intimidated, dehumanized, abused and exploited to the maximum extent possible, after which they are either killed or become victims of organ trafficking. This type of organized crime, with the facts of brutality and conspiratorality, of generating billions of dollars in illegal income, represents a serious security, socio-economic and health challenge, both for the countries of final destination, where the victims are exploited, and for the countries from which the recruited persons come. Although enormous efforts are being made both at the national and international level to prevent human trafficking and to identify and rescue victims, it seems that this form of organized crime remains almost untouched, despite the implementation of security measures and activities.

Bearing in mind the good organization of these groups and the clear division of roles, the elaborate and perfidious strategies of targeting and recruitment, as well as the cruel ways of exploiting victims, in accordance with their attributes, i.e. biological predispositions, it would be crucial to understand gender determinants and roles in societies, in order to adequately warn potential victims of possible manipulations, and to recognize existing victims, and after release, to provide them with adequate psycho-social and health care, as well as to organize an adequate trial of the perpetrators. “Directive recognizes the gender-specific

²¹ GAATW Working Papers Series, op. cit, p.10.

²² Ibid.

²³ Sofija Voronova and Anja Radjenovic, “The gender dimension of human trafficking”, *European Parliamentary Research Service*, 2016. <https://epthinktank.eu/2016/02/10/the-gender-dimension-of-human-trafficking/>, p. 6, 02/11/2022.

²⁴ *European Parliamentary Research Service*, 2016, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/577950/EPRS_BRI\(2016\)577950_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/577950/EPRS_BRI(2016)577950_EN.pdf), p. 3, 02/11/2022.

phenomenon of trafficking and that women and men are often trafficked for different purposes. For this reason, assistance and support measures should also be gender-specific where appropriate. The ‘push’ and ‘pull’ factors may be different depending on the sectors concerned, such as trafficking in human beings into the sex industry or for labour exploitation in, for example, construction work, the agricultural sector or domestic servitude.”²⁵

The main causes of human trafficking often affect women and men in different ways. The causes of human trafficking for different exploitation can be related to the different economic, social or political powers that men and women have in society/community - often as a result of discrimination based on sex.²⁶ In the case of women and their assigned gender roles, the potential for easier recruitment can be the existence of obstacles in access to education, gender differences in the level of wages, unequal access to employment opportunities, gender-based violence, unemployment, gender-insensitive development strategies. Activities that require greater engagement are reflected in the need to increase the quality of evaluation of the fight against human trafficking, and program improvement, to ensure that they are targeted, implemented and effectively enforced.²⁷

WHY A GENDER-SENSITIVE APPROACH IS NECESSARY IN THE FIGHT AGAINST HUMAN TRAFFICKING

Awareness campaigns, probably the most common form of human trafficking prevention activity, are intended to alert individuals to the tactics used by human traffickers and provide them with practical strategies to avoid deception and exploitation. These campaigns target individuals in the recruitment phase, which is the initial period of the human trafficking process²⁸, when individuals are susceptible to misleading offers of migration for work or promises of a better life.²⁹ They emphasize the fact that vulnerability, possibilities for deception and recruitment, lie precisely as dangers in societies or parts of social or work structures, in which gender roles are determined by biological sex and which have already defined and predetermined life and work predispositions of women and

²⁵ European Commission, “Prevention of and fight against Crime (ISEC)”, *Report, 2011*, p. 6.

²⁶ Ibid.

²⁷ Konrad Renata A, “Designing awareness campaigns to counter human trafficking: An analytic approach”, *Socio-Economic Planning Sciences*, Elsevier, vol. 67(C), 2019, p. 86.

²⁸ Cathy Zimmerman, Mazedra Hossain, Charlotte Watts, „Human trafficking and health: a conceptual model to inform policy, intervention and research“, *Soc Sci Med.*, vol.73(2), 2011, pp. 327-35.

²⁹ Konrad Renata A, “Designing awareness campaigns to counter human trafficking: An analytic approach”, *Socio-Economic Planning Sciences*, op. cit, p. 86.

men by those stereotypes. Therefore, the first step in the prevention of easy deception and human trafficking lies in the firm legal and social establishment of respect for human rights and gender equality. A perspective that focuses exclusively on women's or men's vulnerability to trafficking may further encourage such vulnerability by assuming that women and men are unable to engage in self-empowerment.³⁰ Most anti-trafficking policies are based, simply, on the idea that people in their gender roles are vulnerable to certain situations or stimuli, that is, that vulnerability is something that is an inherent part of being woman or man, and not the result of structural and systemic discrimination. Approaches that focus on vulnerability rather than rights can lead to anti-trafficking measures that do more harm than good, and result in policy measures that limit women's or men's mobility or access to work, rather than addressing trafficking.³¹ As the program Prevention of and fight against Crime - ISEC (2011) points out in its analysis, services to help victims of trafficking are more accessible to women than to men, and that help is shaped by gender-defined roles and stereotypes. Service centers for trafficked women usually focus on sexual exploitation; therefore, they may lack the work-related assistance that victims of human trafficking need – such as advice on labor rights or channels of contact with trade unions. Another aspect of gender and access to services is the reach of measures to help male victims of human trafficking.³² A unique study on human trafficking conducted in Austria shows that men tend to be at a disadvantage in accessing help services compared to women, because most services for victims of human trafficking are designed bearing in mind women victims of trafficking for the purpose of sexual exploitation.³³ As in cases of domestic violence, when men suffer this violence, precisely because of gender roles, they are less likely to dare to report the abuse, and the same is the case if they find a way to escape from ‘modern slavery’.

CONCLUSION

The social definition of what is appropriate and what is not appropriate for men and women, in terms of emotions, behavior, and protection mechanisms, makes it difficult to prevent trafficking and provide adequate assistance to victims who manage to be rescued. A study by Alionis and Zingereli shows that, for ex-

³⁰ European Commission, “Prevention of and fight against Crime (ISEC)”, *Report, 2011*, p. 10.

³¹ *Ibid.*

³² *Ibid.*, 12.

³³ Markus Zingerle and Dzhamalis Alionis, *Male victims of human trafficking in Austria, Men’s Health Centre MEN, (Männergesundheitszentrum), Vienna, 2014*, p. 9.

ample, trafficking in women for forced prostitution is considered a crime, while labor force trafficking and exploitation of men are often perceived only as illegal work and violations of employment regulations, rather than brutal crime.³⁴ Gender-sensitive support and help fall into the trap of stereotypes, that men and women are socialized through upbringing and the roles assigned to them from childhood to adulthood. Their gender, i.e. their expected role in society, is abused as a form of vulnerability.³⁵ It is these processes of socialization based on wrongly set and initially unequal gender roles that should be prevented, which would, if not eliminate, then significantly reduce, the social and psychological source of vulnerability, which is emphasized so much. Traditionalism and discrimination are what facilitate the manipulation of people and their becoming victims of trafficking. The Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE), in its 2021 report, explains precisely this paradox, as follows: “It is evident that gender discrimination and gender-based violence disproportionately affect women and girls, thus increasing their vulnerability to trafficking. But gender inequality grounded in gender biases and stereotyping has a socio-economic impact on society as a whole. Harmful notions of masculinity negatively impact men and boys as well. Economic insecurity of households in which men traditionally play a crucial breadwinner role, especially in times of crises, is a major risk factor for men being susceptible to becoming victims of trafficking most notably for the purpose of forced labour, forced criminality or organ removal.”³⁶ How dangerous entrenched patriarchy and unequal rights for all citizens can be is shown by the fact that in some countries families knowingly sell their minor children - girls, to traffickers, for the purposes of forced marriages; for this reason, the UN Committee on the Elimination of Discrimination against Women (CEDAW) recommended member states to “eradicate patriarchal norms and values formalized in legislation, including family laws, which facilitate trafficking for child/ early and forced marriage. Measures must be adopted which prevent families from agreeing to the indefinite or temporary ‘marriage’ of their daughter in exchange for financial gains.”³⁷ Vulnerability and sensitivity to methods of manipulation and offers that traffickers very perfidiously offer to victims, is prevented by unambiguous and radical political and social changes, which will prevent gender discrimination and defining roles in all ages and in all spheres of social and work aspects. Equality, equal opportunities, freedom of choice, strengthening of

³⁴ Markus Zingerle and Dzhamalis Alionis, *Male victims of human trafficking in Austria*, op. cit, p.10.

³⁵ European Union, “Prevention of and Fight against Crime (ISEC)”, 2011.

³⁶ OSCE, *Applying Gender-Sensitive Approaches in Combating Trafficking in Human Beings*, OSCE Office of the Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings, Vienna, 2021, p. 24.

³⁷ Committee on the Elimination of Discrimination against Women (CEDAW), UN Human Rights Office of the High Commissioner, 2020, p. 27.

freedom of thought and self-awareness, reduce the chances of vulnerability, personal and professional unfulfillment and dissatisfaction, and thereby also reduce the chances of deception and trafficking. Constant improvement of socio-economic conditions, strengthening of social ties and respect for human rights are the basis of equal and better chances for all citizens in fulfilling the life roles they choose. The satisfaction of the individual and the community is a prerequisite for the safety of the society, and therefore the reduction of various forms of violence and crime, including human trafficking.

REFERENCES

Бошковић Милица, „Жене у криминалу”, *Дипломатија и безбедност*, Бр. 2, Год. 4, 2021.

Boskovic Milica and Jankovic Brankica, “Forced Migration and Risk of Human Trafficking”, In: Emilia Alaverdov and Muhammad Waseem Bari (Eds.). *Interdisciplinary Approaches to the Regulation of the Modern Global Migration and Economic Crisis*, 2022 (In print).

Butler Judith, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, Routledge, New York and London, 1990.

Committee on the Elimination of Discrimination against Women (CEDAW), UN Human Rights Office of the High Commissioner, 2020.

Eckert Penelope and McConnell-Ginet Sally, *Language and Gender*, Second Edition, Cambridge University Press, Cambridge and New York, 2013.

European Parliamentary Research Service, 2016, Интернет: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/577950/EPRS_BRI\(2016\)577950_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/577950/EPRS_BRI(2016)577950_EN.pdf).

European Commission, “Prevention of and fight against Crime (ISEC) - part of the General Programme ‘Security and Safeguarding Liberties’, Report, 2011.

Europol, *EUROPOL 2006 Annual Report*, Europol Corporate Communications, 2006.

GAATW, *Beyond borders: Exploring the links between trafficking and gender*, GAATW Working Papers Series, Global Alliance Against Traffic in Women (GAATW), 2010.

Hatemi Peter K. and McDermott Rose, *Man Is by Nature a Political Animal: Evolution, Biology, and Politics*, The University of Chicago Press, 2011.

Janković Miloš i Janković Brankica, „Organizovane kriminalne grupe kao subjekti ugrožavanja bezbednosti”, *NBP. Nauka, bezbednost, policija*, br. 3, 2014.

Konrad Renata A, “Designing awareness campaigns to counter human trafficking: An analytic approach”, *Socio-Economic Planning Sciences*, vol. 67(C), 2019.

Lippa Richard A., *Gender, Nature, and Nurture*, Routledge, 2005.

Markus Zingerle and Dzhamalis Alionis, *Male victims of human trafficking in Austria*, Men’s Health Centre MEN, (Männergesundheitszentrum), Vienna, 2014.

OSCE, *Applying Gender-Sensitive Approaches in Combating Trafficking in Human Beings*, OSCE Office of the Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings, Vienna, 2021.

Plambech Sine & Pedersen Maria Brus, “Women are victims, men are workers”, *Subtitle: Human trafficking, migration and gender in the Danish media 2010- 2019*, Danish Institute for International Studies, 2019.

Shaw Susan and Lee Janet, *Women’s voices, feminist visions: Classic and contemporary readings*, McGraw Hill, New York, 2012.

Social Development Notes, 2009

Sofija Voronova and Anja Radjenovic, “The gender dimension of human trafficking”, *European Parliamentary Research Service*, 2016. Интернет: <https://epthinktank.eu/2016/02/10/the-gender-dimension-of-human-trafficking/>

Vlachová Marie, “The problem. Trafficking in Humans: The Slavery of Our Age”, *Connections: The Quarterly Journal*, no. 4, 2005, 1-16.

Watson Joy and Silkstone Christine. “Human Trafficking as a Form of Gender-Based Violence: Protecting the Victim”, *Agenda: Empowering Women for Gender Equity*, no. 70, 2006.

West Candace & Zimmerman Don H., *Gender and Society*, Vol. 1, No. 2, 1987.

Zimmerman Cathy, Hossain Mazedra, Watts Charlotte, “Human trafficking and health: a conceptual model to inform policy, intervention and research”, *Soc Sci Med*, vol.73(2), 2011.

*Гордана Мишев¹
Милица Бошковић²*

САВРЕМЕНИ ОРУЖАНИ СУКОБИ И РЕДЕФИНИСАЊЕ КОНЦЕПТА БЕЗБЕДНОСТИ УТЕМЕЉЕНОГ НА ПРИНЦИПИМА ПОВЕЉЕ УН

Сажетак

Савремени оружани сукоби у које су укључене тзв. велике силе, урушили су темеље међународног права, због чега је питање дана када ће ескалација сукоба прећи оквире националних држава. Број ратова у свету се не смањује, а примат воде унутрашњи, углавном сецесионистички оружани сукоби, док су стране војне интервенције, пре свега НАТО интервенције достигле забрињавајуће димензије. Мешање спољних актера у унутрашње ствари једне земље, непостојање консензуса сталних чланица Савета безбедности Уједињених нација (СБ УН) довели су у питање његов легитимитет и темељне принципе на којима почива. Овај рад указује на слабост принципа на којима је Повеља УН изграђена, због чега су, уместо спречавања сукоба, дале легитимитет сепаратистичким групама да позивањем на права на самоопредељење, правдају насиље и оружане сукобе у сувереним државама. С друге стране, кроз анализу бројних нерешених сукоба широм света, рад ће показати неопходност редефинисања принципа на којима почива Повеља УН, као и улоге СБ УН, чијом се злоупотребом правдају економске, политичке и војне интервенције у независним државама.

Кључне ријечи: *безбедност, светски поредак, Уједињене нације, НАТО, велике силе, самоопредељење*

¹ Министарство рударства и енергетике Републике Србије, gmisev77@gmail.com

² Факултет за дипломатију и безбедност, Београд, boskovicmil@gmail.com

ПРИНЦИП САМООПРЕДЕЉЕЊА И АНАРХИЧНА СТРУКТУРА МЕЂУНАРОДНОГ ПОРЕТКА

Ширење глобализације и економске међузависности показало је да етничке и верске поделе нису нестале, већ су, напротив, подстакле талас грађанских ратова и сецесионистичких тежњи (СФРЈ, Чеченија, Грузија, Украјина, Молдавија), ширења тероризма (Ирак, Сирија, Авганистан), али и појаве нових изазова и претњи безбедности (гасне кризе због сукоба у Украјини, сајбер-напади у Ирану).³ Према подацима Глобалног извештаја о сукобу, управљању и слабости држава 2017, број независних држава у свету се са 22 државе 1800. године повећао на 54 у 1900. години, да би тај број био утростручен током XX века и порастао на 167 држава (Извештај анализира само државе са преко 500.000 становника).⁴ Тачније, тренутно Уједињене нације чини 193 држава чланица, а постоји још око десетак територија које теже да добију статус члана УН, односно шире међународно признање. Према подацима Вишенационалног ратног меморијала, од 1900. године избило је 266 оружаних сукоба, од чега њих 162 од 1945. до 2018. године.⁵ За време Хладног рата, односно пре слома Источног блока, унутрашњи ратови су чинили 59% сукоба (углавном антиколонијални ратови), док је после рушења социјализма и кратким нестанком биполарности, тај број повећан на чак 88%. Број сецесионистичких сукоба на глобалном нивоу расте, односно већи је за 20% у постблоковском периоду.⁶

Када се погледа ова статистика, поставља се питање шта је узрок бројних сецесионистичких ратова и на чему је утемељено право народа на самоопредељење. Право на самоопредељење у документима Уједињених нација преваходно се односило на процес деколонизације, али су економски, тржишни, па и културолошки изазови, овај принцип претворили у право на политичко и територијално одвајање група (по правилу мањинских у било ком погледу), унутар суверених држава. Стога Вејц истиче да није било фразе у последњих 100 година, која је имала толику политичку резонанцу, као што

³ Gordana Mišev, „Теоријски дometи изуčаванја енергетске безбедности као глобалног изазова у међународним односима”. *Sociološki pregled*, Beograd, vol. LIV, no 1/2020, стр. 152.

⁴ Monty Marshall & Gabrielle Elzinga-Marshall, *Global Report 2017: Conflict, Governance, and State Fragility*, Center for Systemic Peace, Интернет: <http://www.systemicpeace.org/globalreport.html>, 2/12/2021.

⁵ Jon Brunberg, *The Polynational War Memorial*, Интернет: http://war-memorial.net/wars_all.asp?q=3, 20/4/2022.

⁶ Zoran Jeftić, Gordana Mišev, Petar Stanojević i Žarko Obradović, „Савремени конфликти и њихове тенденције”, *Vojno delo*, 7/2018, Министарство одбране РС, стр. 27-28.

је самоопредељење.⁷ Недовољно прецизно дефинисан појам и примена права самоопредељења на нивоу УН и других међународних организација (док су оне још имале надмоћ очувања људских права и суверенитета, над војнополитичким савезима и појединачним државама), довели су до дисонантног политичког, етничког, верског, па и социоекономског и безбедносног тумачења и примене овог појма. Хигинс истиче да се принцип самоопредељења развио у међународно право, иако је садржај и домет тог права и даље под дебатом.⁸ Ван Дјук сматра да садржај питања самоопредељења добија на контраверзности, у смислу дефинисања ко је то ко може да се самоопредељује, под којим условима, на који начин.⁹ Када се погледа у историју акција које су покретале на самоопредељење по различитим основама, али и теоријске и правне приступе, може се видети да чињеница интернационалног устоличења овог „принципа”, повлачи многобројне изазове, можда чак и више него што у појединим периодима у историји решава неупитне проблеме културолошког, социолошког, па и биолошког опстанка неке групације. Неки теоретичари постављају питање које су исправне моралне границе колективног самоопредељења које оправдавају војне интервенције у земљама у којима сами грађани настоје да се ослободе ауторитарних правила.¹⁰ Овакво питање мора бити међу приоритетним, макар утицајним теоретичарима, као и питање самоопредељења, с обзиром да се талас сепаратизма и војних интервенција на територијама суверених држава, који се покренуо на истоку Европе, Блиском истоку и у Северној Африци, још не зауставља.

Оно што је неупитно у свим теоријама безбедности јесте концептуално дефинисање опстанка државе и очување територијалног интегритета, као главни циљ и примарног национални интерес. Међутим, оружани сукоби имају велики број међузависних фактора као узрока конфликта. Многи од такозваних „оправданих” ратова, заправо су борба за премоћ – војну, идеолошку, политичку или економску.¹¹ Једно од објашњења пружа нам неореа-

⁷ Eric D. Weitz, “Self-Determination: How a German Enlightenment Idea Became the Slogan of National Liberation and a Human Right”, *The American Historical Review*, Vol. 120, No. 2/2015, стр. 462.

⁸ Rosalyn Higgins, *The Development of International Law Through the Political Organs of the United Nations*. Oxford University Press, New York 1963, стр. 103.

⁹ Vernon Van Dyke, “Self-Determination and Minority Rights”, *International Studies Quarterly*, Vol. 13, No. 3/1969, стр. 223- 253.

¹⁰ Allen Buchanan, “Self-Determination, Revolution, and Intervention”, *Ethics*, Vol. 126, No. 2/2016, стр. 448.

¹¹ Gospava Stojanović, “Hybrid Wars at 21st Century: Study on Russia-Ukraine Conflict”, In: M. Boskovic, G. Misev, N. Putnik. (Eds.) *Fighting for Empowerment at the Age of Violence*. Igi-Global, NY.

листичка теорија настала после Хладног рата, која најприближније осликава међународни поредак као анархичан, у којем велике силе теже увећању своје моћи, на рачун слабијих држава. Велике силе се веома ретко задовољавају тренутном расподелом моћи и увек се понашају ревизионистички, односно желе да промене ситуацију у своју корист. Жеља за моћи не нестаје док држава не постигне циљ, а то је глобална хегемонија. То значи да је свет осуђен на стално надметање великих сила.¹² Јасно је из ставова неореалиста да међународни поредак креирају велике силе и да стање анархије приморава слабије државе да се приклоне некој моћнијој сили, како би осигурале сопствени опстанак. Фокус великих сила на томе како добити или смањити моћ једних другима створио је неравнотежу у светском поретку. Међутим, управо анархична структура међународног система показује слабост институционалне гаранције међународних права и обавеза. Међународно право постоји и углавном се поштује већином времена, али јаке државе се потчињавају законима, или их крше када оне то одлуче.¹³ Миршајмер то објашњава тиме што су међународне институције у основи постале одраз дистрибуције моћи у свету, које најмоћније државе у систему креирају и обликују како би могле да одржавају, па чак и повећају своју моћ.¹⁴ Другим речима, међународне институције, пре свега УН као организација свих држава света, предмет су злоупотребе од стране најмоћнијих држава, ради остваривања њихових интереса, а не успостављања широког међународног консензуса са циљем спречавања сукоба и одржавања мира.

ПОВЕЉА УЈЕДИЊЕНИХ НАЦИЈА И РЕШАВАЊЕ КРИЗА И СУКОБА

Повеља УН на чијим принципима је успостављен светски поредак после Другог светског рата, поставила је одређене принципе са намером да онемогући стварање још једне мултинационалне империје, као што су биле Аустроугарска или Отоманска, што је сматрано претњом по глобалну безбедност. Како би се сачувао поредак створен на темељима преговора након Другог светског рата и победе Савезника, направљен је необичан консензус око

¹² Džon Miršajmer, *Tragedija politike velikih sila*, Udruženje za studije SAD u Srbiji i Čigoja štampa, Beograd 2009.

¹³ Kenneth Waltz, "Structural Realism after the Cold War", *International Security*, Vol. 25, No. 1/2000, MIT press Cambridge, стр. 5-41.

¹⁴ John Mearsheimer, "The False Promise of International Institutions", *International security*, Vol. 19, No. 3/1994/95, стр. 5-49.

дефинисања принципа на којима УН почивају. Тако је у Првом поглављу Повеље (члан 1.) прокламовано „право народа на самоопредељење”, што је с једне стране имало за циљ спречавања настанка великих мултинационалних држава, да би се већ у следећем члану 2. позивали на „суздржавање од претње силом или употребе силе против територијалног интегритета или политичке независности сваке државе”, што је фактички гарант свим, па и мултинационалним државама (СССР, Чехословачка, СФРЈ) да сачувају своју целовитост. Такође, у истом члану стоји да „Повеља не даје овлашћење Уједињеним нацијама да се мешају у питања која се по својој суштини налазе у унутрашњој надлежности сваке државе”. На овај начин УН су прокламовале право на самоопредељење, без права чланица УН да се мешају у унутрашње ствари једне земље и уједно имају обавезу поштовања територијалног интегритета сваке суверене државе. Поштовање територијалне целовитости, уз право народа на самоопредељење, које је временом изједначено са термином самоотцепљење, јесте парадоксалан концепт међународног права. Овако сукобљени ставови најважнијег међународног документа остали су без преседана у историји, а за последицу су имали злоупотребу принципа Повеље УН, посебно забрану мешања у унутрашња питања независних држава, што је резултирало немогућношћу ефикасног решавања бројних сукоба широм света. Раскорак настао између одбране суверенитета и територијалне целовитости држава и права на самоопредељење народа указао је на делегитимизацију међународног права оличеног у УН. У том смислу, правни механизми УН постали су неврсисходни за очување мира и суверенитета држава.

Као најважнији документ међународног права, Повеља УН послужила је за креирање других међународних докумената. Тако је самоопредељење препознато и признато као право свих народа у многим међународним документима, укључујући Међународни пакт о грађанским и политичким правима и Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима, који су ступили на снагу 1976. године. Оба документа наводе да сви народи имају право на самоопредељење. На основу тог права они слободно одређују свој политички статус и слободно остварују свој економски, друштвени и културни развој. Иако нигде експлицитно не стоји дефиниција самоопредељења као права народа на политичко и економско одвајање дела територије независне државе, у пракси се управо сукоби решавају прекрајањем граница и формирањем нових, углавном непризнатих држава (Јужна Осетија, Абхазија, Нагорно Карабах, Сомалиленд, Доњецк, Луганск, Косово, Тајван). Док је право на самоопредељење злоупотребљено, дотле је кршење одредби очувања територијалног интегритета и немешања у унутрашње ствари једне државе оправдано, односно препуштено самовољи Савета без-

бедности УН, који процењује да ли постоји повреда мира или агресија, у којем случају одобрава војне интервенције према независним државама (Сирија, Либија, Ирак, Авганистан). Као додатни вид делегитимисања УН, велике војне силе (САД и РФ) интервенисале су и без сагласности Савета безбедности, као у случају агресије на СР Југославију, Ирак и Украјину.

Уједињене нације као наднационална институција одавно су изгубиле легитимитет у међународним односима, управо због неспособности да се прилагођавају глобалним променама, које са собом носе нове безбедносне претње. Изграђене на рушевинама два светска рата, УН каскају са редефинисањем најважнијих стубова међународног права као гаранта мира и безбедности суверених држава. Када је у питању решавање спорова, систем УН се базира најпре на међународној сарадњи и мирном решавању криза, затим, уколико је немогуће доћи до компромиса, намећу мере у виду економских и политичких санкција и пресија, па тек у крајњој инстанци започињу војну интервенцију. Одлуку о мерама и акцијама за успостављање мира доноси Савет безбедности УН. Према члану 24. Повеље, Савет безбедности УН првенствено је одговоран за одржавање мира и сигурности у свету. Овај орган процењује да ли постоји претња миру, повреда мира или агресија и даје препоруке или одлучује које ће мере бити предузете: мере које не повлаче употребу оружане силе (економске санкције, прекид саобраћаја и телекомуникацијских веза, прекид дипломатских односа), или ако прве не дају резултате, мере које подразумевају употребу ваздухопловних, поморских или пешадијских снага. Сви чланови Уједињених нација се обавезују да своје оружане снаге, помоћ и олакшице, укључујући и право пролаза, ставе на располагање СБ УН. На овај начин легитимисана је употреба силе у циљу очувања мира, што је у супротности једно са другим, док су најдрастичније мере стављање државе под протекторат СБ УН, на шта обавезује члан 73. Повеље. Чланови Уједињених нација су одговорни или преузимају на себе одговорност за управљање територијама чији народи још нису постигли пуну меру самоуправе. И овај принцип постконфликтне изградње држава један је од најспорнијих чланова Повеље. Мировне мисије УН ангажоване су не у вишегодишњим, него и у вишедеценијским операцијама очувања мира и изградње демократије, без ефикасног учинка (Косово и Метохија, Босна и Херцеговина, Јужни Судан, ДР Конго, Либериа, Обала Слоноваче...).

У сваком случају, ниједна мера дефинисана Повељом УН, од економских санкција, дипломатских мера, до политичке интервенције, није успела да спречи, већ је, напротив, појачала кризу и убрзала изазивање оружаног сукоба. Тако су економске санкције СР Југославији 1992. довеле до хиперинфлације и угрожавања економске безбедности, што је резултирало сту-

дентским протестима и политичким немирима, а санкције 1998. године нису спречиле НАТО бомбардовање следеће године, тако да се поставља питање њиховог учинка. Дипломатски напори и политички притисци на СР Југославију нису спречили сепаратизам Косова и Метохије 2008. године, нити су ублажили тензије које се развијају око регулисања правног статуса ове јужне српске покрајине. Дипломатски преговори којима је потписан Минск 1. и Минск 2. за решавање Украјинске кризе, нису спречили обојену револуцију у Кијеву, те политичку нестабилност, а затим и грађански рат на територијама Донбаса и Луганска 2014. године. Сет економских санкција Русији не само да није спречио анексију Крима, већ је 8 година касније подстакнута руска агресија на Украјину. Председник Путин, као и представници Привремених институција на КиМ, позивају се на Повељу УН и принцип самоопредељења, чиме дају легитимитет сукобима и ратовима.

Иако је принцип самоопредељења у стручним и научним круговима довођен у питање, од њега се није одустајало ни у другим међународним актима. Финални Хелсиншки акт, донет 1975. године на Конференцији о безбедности и сарадњи у Европи, одржаној усред расправе о антиколонијалним ратовима, такође истиче поштовање територијалног интегритета (члан IV), немешање у унутрашња питања суверене државе (члан VI) и право на самоопредељење (члан VIII).¹⁵ Проблем дефинисања права на самоопредељење, које је сукобљено са правом на очување територијалне целовитости, а посебно са принципом немешања у унутрашња питања једне земље, резултирао је стварањем Глобалне мреже „Одговорност за заштиту” (енг. *The Responsibility to Protect (R2P)*). Заштита становништва од геноцида, ратних злочина, злочина против човечности и етничког чишћења појавила се као глобални принцип усвојен на Светском самиту УН 2005. године.¹⁶ Овај документ почива на три стуба:¹⁷

I СТУБ: Свака држава има одговорност да заштити своје становништво од четири масовна злочина: геноцид, ратни злочини, злочини против човечности и етничко чишћење.

II СТУБ: Шира међународна заједница има одговорност да подстакне и помогне појединачним државама у испуњавању те одговорности.

III СТУБ: Ако држава очигледно не успева да заштити своје станов-

¹⁵ OSCE Conference On Security And Co-Operation In Europe Final Act, Helsinki 1975: *Declaration on Principles Guiding Relations between Participating States*. Интернет: <https://www.osce.org/files/f/documents/5/c/39501.pdf>, 20/4/2022.

¹⁶ United Nations, *Global Centre for the Responsibility to Protect GCR2P 2005*. Интернет: <https://www.globalr2p.org/about/11/4/2022>.

¹⁷ Исто

ништво, међународна заједница мора бити спремна да предузме одговарајуће колективне акције, на благовремен и одлучан начин и у складу са Повелом УН.

Одговорност за заштиту – R2P се позивала у више од 80 резолуција Савета безбедности УН о кризама у Централноафричкој Републици, Обали Слоноваче, Демократској Републици Конго, Либерiji, Либији, Малију, Сомалији, Јужном Судану, Сирији и Јемену, као и тематских резолуција које се тичу спречавања геноцида, спречавања оружаних сукоба и ограничавања трговине малокалибарским и лаким наоружањем. Наравно, позивање мањих, слабијих држава на резолуције СБ УН не производи такав исти ефекат. Резолуција 1244 или Будимпештански споразум немају међународни значај и снагу правног лека, већ само она документа која служе за остваривање интереса сталних чланица СБ УН. Трећи стуб, који не прецизира шта тачно подразумева неуспех држава у остваривању основних права и слобода укључујући спречавање геноцида и ратних злочина, дао је легитимитет члану 73. Повеле УН и отворио врата војним, фактички агресорским интервенцијама. На основу којих легалних доказа (а не контраобавештајних и тајних података служби безбедности, чије су оперативне активности на туђој територији забрањене) УН делегирају представнике Међународне агенције за атомску енергију, УН Комисије за праћење, верификацију и инспекцију и Организације за забрану хемијског оружја да у одређеним државама врше истраге и зашто никад у државама које су сталне чланице СБ УН? Имајући у виду да геноцид на Косову никад није доказан, хемијско оружје није нађено у Ираку, нити докази о биолошким лабораторијама у Украјини, поставља се питање оправданости ових интервенција. Ни једна од ових интервенција није имала сагласност СБ УН. Велике силе, позивајући се на R2P, војно интервенишу, доводећи до погибије на хиљаде грађана одређених држава, што је постала легитимна мера.

Овакво формулисање циљева УН који укључују мешање у унутрашње ствари једне државе, довело је до неслагања не само 193 чланице Скупштине УН, већ и самих чланица СБ УН, од којих 5 (од укупно 15) сталних чланица (САД, РФ, Велика Британија, Кина и Француска) имају право вета. Због тога ни у случају агресије НАТО на СР Југославију 1999, ни у случају агресије на Авганистан 1998. и 2001, Ирак 2003, Либију 2011. и Сирију 2011, није постигнут консензус унутар УН о спровођењу војне интервенције, а још мање о осуди примене силе, односно обустављања агресије. Инвазија на Ирак правдана је претњама од хемијског наоружања, у Либији као оправдање навођено је кршење људских права, у Сирији свргавање аутократске власти, иако је јасно да су побуњеници, као и у случају Ирака, припадници терористичке организације ИСИЛ. У случају Украјине, управо је 5 сталних чланица СБ УН гарантовало

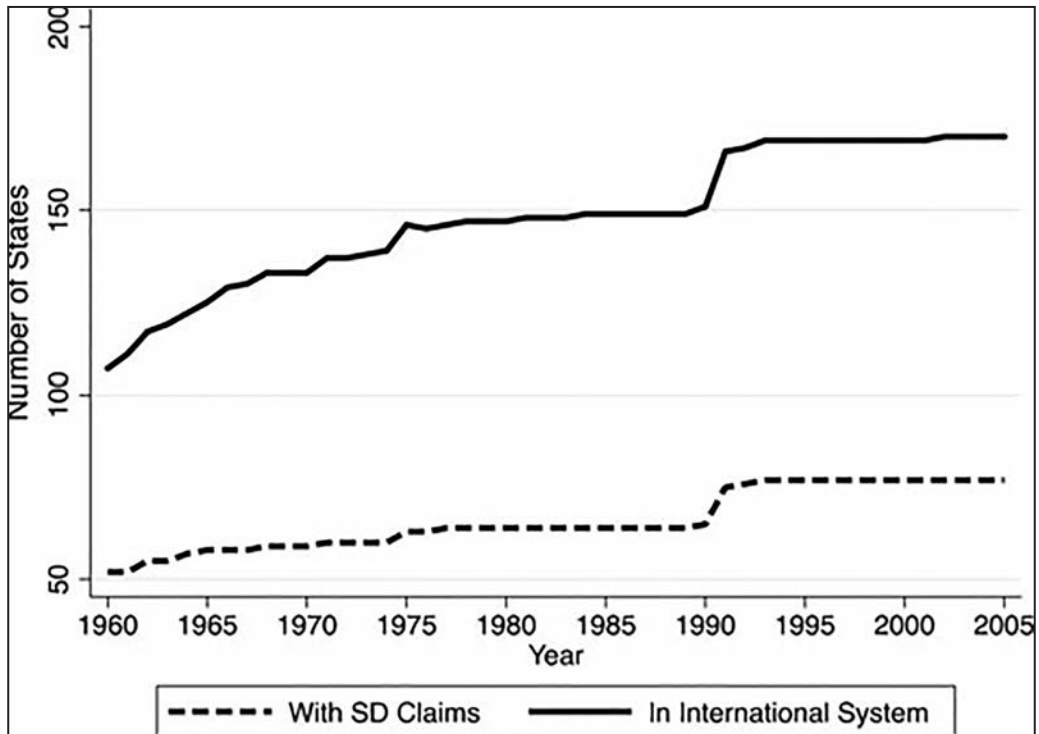
њену територијалну целовитост Споразумом из Будимпеште 1994. године. Уколико сталне чланице, као највеће војне и економске силе, не могу да гарантују територијални интегритет и очување граница независних држава, поставља се питање да ли је међународни поредак утемељен на принципима Повеље УН доживео тотални крах. Украјина је постала колатерална штета односа сталних чланица СБ УН, пре свега САД, коју подржавају Француска и Велика Британија и РФ, коју мање или више отворено подржава Кина. Мешање сталних чланица СБ УН у унутрашње ствари, изазивајући политичке кризе, насилне смене власти и оружане сукобе, показало је да носиоци мира злоупотребљавају право јачег како би остварили своје интересе и проширили моћ на слабије државе. Слично је и са Сиријом, Либијом, Ираком, Авганистаном и Јеменом, земљама које захваћене ратном катастрофом не могу да изграде стабилне институције и обезбеде мир. Неефикасност УН и бројни нерешени сукоби дали су право учешћа највеће војне организације НАТО у унутрашњим сукобима и директно интервенисање широм света без одобрења СБ УН, што је урушило темеље међународног права дефинисаног Повељом УН. Неуспеси мировних мисија и дипломатских преговора, који су резултирали војним интервенцијама без одобрења СБ УН указали су на слабост међународног права створеног после Другог светског рата. Тај тренд мешања великих сила у унутрашње ствари суверених држава настављен је интервенцијама у Сомалији (2007), Грузији (2008), Либији (2011), Сирији (2014), Украјини (2014. и 2022) и Јемену (2015). Непоштовање међународних аката које су потписале управо сталне чланице СБ УН, као што је Будимпештански споразум или Резолуција 1244, а ослањајући се на Повељу УН која прокламује право на самоопредељење, довело је до стварања сепаратистичких територија у Србији, Грузији, Украјини, Молдавији, Азербејџану, Сомалији и још екстремније појаве терористичке Исламске државе (ИСИЛ) на Блиском истоку и Северној Африци. То што ове територије нису међународно признате, нити су чланице УН, не умањује катастрофалну слику међународног поретка утемељеног на Повељи УН.

Од 162 сукоба од Другог светског рата до 2018. године (доказани или отворени), стране интервенције су се десиле у 129 сукоба, односно 80%. Стране интервенције по правилу нису довеле до трајног решења сукоба, већ су од стабилних земаља направљена кризна подручја у којима насиље ескалира од сукоба ниског интензитета до отворених ратова (Србија, Грузија, Украјина...). Када се посматра према окончаности сукоба, од пада Берлинског зида, од укупно 69 сукоба и даље је нерешено 30 (Сирија, Ирак, Украјина, Јемен, Нигерија, Чад...), односно око 45%.¹⁸ Како наводе Кунинг и Сојер, од

¹⁸ Zoran Jeftić, Gordana Mišev, Petar Stanojević i Žarko Obradović, „Savremeni konflikti i njihove tendencije”, *Vojno delo* 7/2018, Ministarstvo odbrane RS, стр. 27-28.

1960. до 2005. године 76 држава суочило се са изазовима права на самоопредељење. Они сматрају да су поједине државе подложније овим појавама, и то оне које имају недемократско уређење, које су федерално уређене, етнички разноврсне, у којима су поједине групе јасно географски лоциране, или у којима поједине групе имају готово потпуни приступ природним ресурсима.¹⁹ На Графикону 1. приказан је тренд суочавања држава са питањем самоопредељења и новостворених држава применом тог принципа, у периоду од 1960. до 2005. године:

Графикон 1. Приказ кретања броја новостворених држава применом принципа самоопредељења и држава које су се суочиле са тим проблемом

Извор: Kathleen Cunningham Gallagher, Katherine Sawyer, "Is Self-determination Contagious? A Spatial Analysis of the Spread of Self-Determination Claims", *International Organization*, Vol. 71, No. 3/2017, стр. 586.

Управо су ова два теоретичара дефинисала које државе су склоне страном мешању и управљању сукобима од стране великих сила, поготово имајући у виду тримодалну поделу света на развијене (Северна Америка,

¹⁹ Kathleen Cunningham Gallagher, Katherine Sawyer, "Is Self-determination Contagious? A Spatial Analysis of the Spread of Self-Determination Claims", *International Organization*, Vol. 71, No. 3/2017, стр. 586.

Аустралија и Западна Европа), земље у развоју (Источна Европа, Јужна Америка, Јужна и Источна Азија) и неразвијене, односно земље Трећег света (Блиски исток и Африка). Карактеристика неразвијених земаља јесте етничка и верска разноврсност и аутократско уређење, посебно региона Северне Африке и Блиског истока који се сматрају регионима дуготрајних конфликта. Такође, земље у развоју још нису достигле системе пуне демократије и изградње јаким институција, због чега су такође подложне страном утицају и мешању. У не малом броју случајева, право на самоопредељење тражиле су групе унутар држава са ауторитарном влашћу, чиме се замагљивала чињеница да се тај вид политичке тортуре односио на све грађане. Ипак, чињеница постојања недемократских режима и потребе за, не само политичким, већ и територијалним одвајањем националних група од таквих држава, послужила је као оправдање за различите (правне, економске, војне) интервенције међународних актера.

Значајан број теоретичара и даље чврсто заступа поставке класичне теорије тврдећи да је суштина рата остала иста, дакле политичка и насилна, док је само његова форма промењена у складу са утицајима окружења у којем се одвија. Ипак, узроци кризе имају како идентитетску (етничку и религијску), тако и геополитичку (геостратегијску и геоекономску) димензију, и то на унутрашњем, регионалном и глобалном нивоу. Актери, које покрећу снажни идентитетски, верски или етнички мотиви, знатно су мотивисанији за борбу и спремнији на жртву у односу на оне које покрећу мотиви у сфери материјалних интереса. За овакве актере је карактеристична снажно изражена сила мржње и непријатељства према противнику и она једнако обузима руководство, војне снаге и становништво.²⁰ Етно-нације, баш као и друштвене класе, формирају се, консолидују се, дезинтегришу се или раздвајају и непрестано се изнова формирају.²¹ Оружани сукоби су често комбинација ових узрока, па се геоекономска димензија кризе често преплиће са националном и религијском, управо због постојања бројних мултинационалних држава. Етнонационализам је постао оправдање за спровођење насиља, чије су последице грађански немири, рушење институција, анархија, а са друге стране разлог за „хуманитарне” интервенције војних сила. Хладни рат настао на биполарној структури међународног система, не само да опстаје, већ се заоштрава бројним ратовима на туђим територијама с циљем ширења или очувања сфера утицаја од стране великих сила.

²⁰ Milinko Vračar, „Fizionomija rata u postmoderni: studija slučaja sirijskog oružanog sukoba”, *Međunarodni problemi*, 4/2017, Beograd, стр. 465.

²¹ Immanuel Wallerstein, *The Essential Wallerstein*, New York: The New Press, 2000, стр. 317.

РЕДЕФИНИСАЊЕ ОСНОВНИХ ПРИНЦИПА НА КОЈИМА ПОЧИВА ПОВЕЉА УЈЕДИЊЕНИХ НАЦИЈА

Чланице СБ УН су уједно и нуклеарне силе: Сједињене Америчке Државе (1945), Русија (1949), Уједињено Краљевство (1952), Француска (1961) и Кина (1964). Остале нуклеарне силе су: Индија (1974), Пакистан (1998) и Северна Кореја (2006), а могуће и Израел и Јужна Африка (1979), који то никада нису признали. Међу првих 10 највећих војних сила, поред САД, РФ, Кине, налазе се и Индија и Бразил, чланице БРИКС-а и велике економске силе. Самим тим јасно је да СБ УН не осликава реално стање моћи на светској сцени. Кина, Индија и Бразил, иако су велике војне силе, не користе политику војних интервенција као САД и РФ, како би шириле своје сфере утицаја. Њима су примат пре свега економски интереси, без обзира на политички систем одређене државе у којој постоји привредни потенцијал за сарадњу. Њихов прилично суздржан међународни војни ангажман могао би да изгради нове обриси међународног поретка базираног на култури економске доминације. Русија, јачањем регионалне сарадње са Ираном, Кином, земљама Каспијског региона, али и Бразилом, Јужном Африком, полако ствара једну противтежу НАТО алијанси. Не постоје индиције да би ове државе желеле да мењају светски поредак, али превазилажење структуре међународног система у коме доминирају интереси једне групе држава јесте једино решење за остваривање веће безбедности и солидарности на глобалном нивоу.

Велике силе наставиле су да шире свој утицај мешањем у унутрашња питања других држава, што је утемељено на лабавим принципима Повеље УН, а што је довело до јачања националних, религијских и етничких покрета, уместо њиховог слабљења. Као што је глобализација избрисала границе, створила транснационалну економску, културну и политичку мрежу, тако је настало и ширење безбедносних претњи широм света. Јачање Русије довело је до њеног све већег учешћа у сукобима, пре свега у Сирији, а затим и отворене агресије у Украјини. Коришћење најсавременијег наоружања и опреме и претње нуклеарним оружјем, овог пута од највеће нуклеарне светске силе Руске Федерације, озбиљно је уздрмало темеље међународног поретка. Догађаји настали падом Берлинског зида и распадом Варшавског савеза, покренули су лавину промена у погледу интегритета УН, поштовања суверенитета, па и жеље за стварањем нових, по могућству, чисто националних држава. Самоопредељење са жељом за отцепљењем вођено је способношћу групе да се мо-

билише на насиље.²² Користећи слабост УН да регулише међународне односе, сукоби за самоопредељење добијају катастрофалне размере. Социополитичке и безбедносне анализе догађаја, па и међународних потреса изазваних грубом и непринципијелном применом принципа самоопредељења, воде потреби и легислативне и дијалектичке ревизије овог појма, уз заборављену чињеницу да се заштита права мањина, њихов етнички, политички и културолошки опстанак ван матичне државе, врло адекватно решава применом права и принципа аутономије. Историја даје бројне примере аутономије, која је имала различите форме и степене.²³ Чак и УН дефинишу права на аутономију, истичући да државе треба да штите етнички, културолошки, верски, религијски или језички идентитет мањина на својој територији и да усвоје законе којима ће та права и потребе применити и задовољити. Другим речима, када би сваки вид самоопредељења искључио могућност стварање нове државе, већ претпоставио успостављање широке аутономије, уситњавање држава ратом било би правно и формално у великој мери спречено. У преговорима где нема говора о одвајања територије од матичне државе, сами услови за успостављање мира били би фокусирани на политичко, економско и друштвено уређење одређене територије, односно региона.

ЗАКЉУЧАК

Када се погледа геоекономска и геополитичка структура међународног поретка, јасно је да Уједињене нације не представљају реалну слику односа снага у свету. У очекивању мултиполарног светског поретка, Савет безбедности УН и даље остаје бастион биполарне структуре моћи, на чијим темељима је успостављен анархичан међународни систем. Иако постоје бројни покушаји позивања на Повељу УН, јасно је да велике силе користе ову организацију за остваривање својих циљева, а то је ширење интересних сфера и раст моћи у међународним односима. Међународно право више нема утемељење у УН, а чињеница је да га никад није ни имало, због чега је немогуће створити међународни поредак чији би темељи били одржив мир и безбедност. Уколико доносиоци политичких одлука свој положај и опстанак осигуравају подршком одређеној војној опцији, односно сили, нема ни

²² Peter Gourevitch, "The Reemergence of "Peripheral Nationalisms": Some Comparative Speculations on the Spatial Distribution of Political Leadership and Economic Growth", *Comparative Studies in Society and History* 21, no. 3/1979, стр. 305.

²³ JaneWright, "Minority Groups, Autonomy, and Self-Determination", *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 19, No. 4/1999, стр. 606.

говора о промени светског поретка, којим управљају велике силе.

Сталним позивањем на принцип самоопредељења и његово непромењено дефинисање кроз бројне међународне акте, продубљује се проблем сецесионистичких ратова до те мере да се изазивају сукоби великих размера, укључујући нуклеарне претње, као током највећих хладноратовских криза. Суштина није само дубље редефинисање самог појма самоопредељење, већ постављање снажних темеља међународног права, чију окосницу би чинио нов светски поредак у коме не би чланице СБ УН имале пресудни утицај, бар не у тој мери у којој имају данас. Стварање новог концепта Уједињених нација, у којој ће Савет безбедности бити проширен и на друге велике силе (Индија, Бразил, Јужна Африка, Аустралија), сразмерно заступљене са свих континената, заједно са редефинисаним принципима Повеље Уједињених нација, могло би да створи темеље једног сигурнијег међународног поретка.

ЛИТЕРАТУРА

Buchanan Allen, "Self-Determination, Revolution, and Intervention", *Ethics*, Vol. 126, No. 2/2016.

Brunberg Jon, *The Polynational War Memoria*,. Интернет: http://war-memorial.net/wars_all.asp?q=3, 20/4/2022.

Cunningham Kathleen Gallagher, Sawyer Katherine, "Is Self-determination Contagious? A Spatial Analysis of the Spread of Self-Determination Claims", *International Organization*, Vol. 71, No. 3/2017.

Gourevitch Peter, "The Reemergence of 'Peripheral Nationalisms': Some Comparative Speculations on the Spatial Distribution of Political Leadership and Economic Growth", *Comparative Studies in Society and History* 21, no. 3/1979.

Higgins Rosalyn, *The Development of International Law Through the Political Organs of the United Nations*, Oxford University Press, New York 1963.

Jeftić Zoran, Mišev Gordana, Stanojević Petar i Obradović Žarko, „Савремени конфликти и њихове тенденције”, *Vojno delo* 7/2018, Министарство одбране РС.

Marshall Monty & Elzinga-Marshall Gabrielle, *Global Report 2017: Conflict, Governance, and State Fragility*, Center for Systemic Peace, Интернет: <http://www.systemicpeace.org/globalreport.html>, 2/12/2021.

Mearsheimer John, "The False Promise of International Institutions", *International security*, Vol. 19, No. 3/1994/95.

Miršajmer Džon, *Tragedija politike velikih sila*, Удружење за студије САД у Србији и Љогоја штампа, Београд 2009.

Mišev Gordana, „Теоријски дometи и зуčаванја енергетске безбедности као

globalnog izazova u međunarodnim odnosima”, *Sociološki pregled*, Beograd, vol. LIV, no 1/2020.

OSCE Conference On Security And Co-Operation In Europe Final Act, Helsinki 1975: *Declaration on Principles Guiding Relations between Participating States*, Интернет: <https://www.osce.org/files/f/documents/5/c/39501.pdf>, 20/4/2022.

Stojanović Gospava, “Hybrid Wars at 21st Century: Study on Russia-Ukraine Conflict”, In: Boskovic, M., Misev, G., Putnik, N. (Eds.) *Fighting for Empowerment at the Age of Violence*. Igi-Global, NY.

United Nations, *Global Centre for the Responsibility to Protect GCR2P* 2005, Интернет: <https://www.globalr2p.org/about/>, 11/4/2022.

Van Dyke Vernon, “Self-Determination and Minority Rights”, *International Studies Quarterly*, Vol. 13, No. 3/1969.

Vračar Milinko, „Fizionomija rata u postmoderni: studija slučaja sirijskog oružanog sukoba”, *Međunarodni problemi*, 4/2017, Beograd.

Waltz Kenneth, “Structural Realism after the Cold War”, *International Security*, Vol. 25, No. 1/2000, MIT press Cambridge.

Wallerstein Immanuel, *The Essential Wallerstein*, The New Press, New York, 2000.

Weitz Eric D, “Self-Determination: How a German Enlightenment Idea Became the Slogan of National Liberation and a Human Right”, *The American Historical Review*, Vol. 120, No. 2/2015.

Wright Jane, “Minority Groups, Autonomy, and Self-Determination”, *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 19, No. 4/1999.

Gordana Mišev¹
Milica Bošković²

CONTEMPORARY ARMED CONFLICTS AND REDEFINING THE CONCEPT OF SECURITY BASED ON THE PRINCIPLES OF THE UN CHARTER

Abstract

Contemporary armed conflicts involving the so-called great powers, have collapsed the foundations of international law, which is why it is a matter of days when the escalation of the conflicts will cross the boundaries of national states. The number of wars in the world is not decreasing, and internal, mainly secessionist, armed conflicts are taking precedence, while foreign military interventions, primarily NATO interventions, have reached worrying dimensions. The interference of external actors in the internal affairs of a state, the lack of consensus of the permanent members of the United Nations Security Council (UNSC) called into question its legitimacy and the fundamental principles on which it rests. This paper points to the weakness of the principles on which the UN Charter was built, which is why, instead of preventing conflicts, they gave legitimacy to separatist groups to justify violence and armed conflicts in sovereign states by invoking the right to self-determination. On the other hand, through the analysis of numerous unresolved conflicts around the world, the paper will show the necessity of redefining the principles on which the UN Charter rests, as well as the role of the UN Security Council, which is misused to justify economic, political and military interventions in independent states.

Key words: *security, world order, United Nations, NATO, great powers, self-determination*

¹ Ministry of Mining and Energy Republic of Serbia, gmisev77@gmail.com

² Faculty of Diplomacy and Security, Belgrade, boskovicmil@gmail.com

THE PRINCIPLE OF SELF-DETERMINATION AND THE ANARCHICAL STRUCTURE OF THE INTERNATIONAL ORDER

The spread of globalization and economic interdependence showed that ethnic and religious divisions did not disappear, but, on the contrary, fueled a wave of civil wars and secessionist aspirations (SFRY, Chechnya, Georgia, Ukraine, Moldova), the spread of terrorism (Iraq, Syria, Afghanistan), as well as the emergence of new challenges and threats to security (gas crisis due to the conflict in Ukraine, cyber-attacks in Iran)³. According to the Global Report on Conflict, Governance and State Weakness 2017, the number of independent states in the world increased from 22 states in 1800 to 54 in 1900, and that number tripled during the 20th century to 167 states (the Report analyzes only countries with over 500,000 inhabitants)⁴. More precisely, currently the United Nations consists of 193 member states, and there are about a dozen other territories that strive to obtain UN member status, that is, wider international recognition. According to data from the Multi-national War Memorial, 266 armed conflicts broke out since 1900, of which 162 occurred from 1945 to 2018.⁵ During the Cold War, i.e. before the collapse of the Eastern Bloc, internal wars accounted for 59% of conflicts (mainly anti-colonial wars), while after the collapse of socialism and the brief disappearance of bipolarity, that number increased to as much as 88%. The number of secessionist conflicts at the global level is growing, that is, it is higher by 20% in the post-bloc period.⁶

When looking at these statistics, the question arises as to what is the cause of the numerous secessionist wars and what is the foundation of the people's right to self-determination. The right to self-determination in the documents of the United Nations primarily referred to the process of decolonization, but economic, market, and even cultural challenges turned this principle into the right to political and territorial separation of groups (as a rule, minorities in any respect), within sovereign states. Therefore, Weitz points out that there has not been a phrase in the last 100 years, which had such a political resonance, as self-determination.⁷

³ Gordana Mišev, „Teorijski dometi izučavanja energetske bezbednosti kao globalnog izazova u međunarodnim odnosima”, *Sociološki pregled*, Beograd, vol. LIV, no 1/2020, p. 152.

⁴ Monty Marshall & Gabrielle Elzinga-Marshall, *Global Report 2017: Conflict, Governance, and State Fragility*. Center for Systemic Peace, Internet: <http://www.systemicpeace.org/globalreport.html>, 2/12/2021.

⁵ Jon Brunberg, *The Polynational War Memorial*. Internet: http://war-memorial.net/wars_all.asp?q=3, 20/4/2022.

⁶ Zoran Jeftić, Gordana Mišev, Petar Stanojević i Žarko Obradović, „Savremeni konflikti i njihove tendencije”, *Vojno delo* 7/2018, Ministarstvo odbrane RS, pages 27-28

⁷ Eric D. Weitz, “Self-Determination: How a German Enlightenment Idea Became the Slogan of National Liberation and a Human Right”, *The American Historical Review*, Vol. 120, No. 2/2015, p. 462.

The insufficiently precisely defined concept and application of the right to self-determination at the level of the UN and other international organizations (while they still had the supremacy of preserving human rights and sovereignty, over military-political alliances and individual states), led to dissonant political, ethnic, religious, even socioeconomic and security interpretation and application of this term. Higgins points out that the principle of self-determination has developed into international law, although the content and scope of that right is still under debate.⁸ Van Dyke believes that the content of the issue of self-determination is gaining controversy, in terms of defining who can self-determine, under what conditions, and in what way.⁹ When we look at the history of actions that led to self-determination on different grounds, as well as theoretical and legal approaches, it can be seen that the fact of the international entronement of this "principle" entails numerous challenges, perhaps even more than in certain periods in history, it solves the unquestionable problems of cultural, sociological, and even biological survival of a group. Some theorists question what are the correct moral limits of collective self-determination that justify military interventions in countries where the citizens themselves seek to free themselves from authoritarian rules.¹⁰ Such a question must be among the priorities, at least for influential theorists, as well as the question of self-determination, considering that the wave of separatism and military interventions on the territories of sovereign states, which started in the east of Europe, the Middle East and North Africa, has not stopped yet.

What is unquestionable in all security theories is the conceptual definition of state survival and preservation of territorial integrity, as the main goal and primary national interest. However, armed conflicts have a large number of interdependent factors as causes of conflicts. Many of the so-called "justified" wars are actually a struggle for supremacy - military, ideological, political or economic.¹¹ One of the explanations is provided by the neorealist theory created after the Cold War, which most closely depicts the international order as an anarchic one, in which great powers seek to increase their power at the expense of weaker states. Great powers are rarely satisfied with the current distribution of power and always behave in a revisionist way, that is, they want to change the situation in their favor. The

⁸ Rosalyn Higgins, *The Development of International Law Through the Political Organs of the United Nations*. Oxford University Press, New York 1963, p. 103.

⁹ Vernon Van Dyke, "Self-Determination and Minority Rights", *International Studies Quarterly*, Vol. 13, No. 3/1969, pp. 223-253.

¹⁰ Allen Buchanan, "Self-Determination, Revolution, and Intervention", *Ethics*, Vol. 126, No. 2/2016, p. 448.

¹¹ Gospava Stojanović, "Hybrid Wars at 21st Century: Study on Russia-Ukraine Conflict", In: M. Boskovic, G. Misev, N. Putnik. (Eds.), *Fighting for Empowerment at the Age of Violence. Igi-Global*, NY.

desire for power does not disappear until the state achieves its goal, which is global hegemony. This means that the world is doomed to constant competition between the great powers.¹² It is clear from the views of neorealists that international order is created by great powers and that a state of anarchy forces weaker states to bow to a more powerful power in order to ensure their own survival. The focus of the great powers on how to gain or reduce each other's power created an imbalance in the world order. However, the anarchic structure of the international system shows the weakness of the institutional guarantee of international rights and obligations. International law exists and is generally respected most of the time, but strong states obey the laws, or break them when they choose.¹³ Mearsheimer explains it by the fact that international institutions have basically become a reflection of the distribution of power in the world, which the most powerful states in the system create and shape in order to be able to maintain and even increase their power.¹⁴ In other words, international institutions, above all the UN as an organization of all the countries of the world, are subject of abuse by the most powerful countries, in order to achieve their interests, and not to establish a broad international consensus with the aim of preventing conflicts and maintaining peace.

THE CHARTER OF THE UNITED NATIONS AND CRISIS AND CONFLICT RESOLUTION

The UN Charter, on whose principles the world order was established after the Second World War, set certain principles with the intention of preventing the creation of another multinational empire, such as Austria-Hungary or Ottoman, which was considered a threat to global security. In order to preserve the order created on the foundations of negotiations after the Second World War and the victory of the Allies, an unusual consensus was made to define the principles on which the UN rests. Thus, in the First Chapter of the Charter (Article 1), the "right of peoples to self-determination" was proclaimed, which, on the one hand, aimed to prevent the emergence of large multinational states, but already in the next article 2 they would call for "abstaining from the threat of force or the use of force against the territorial integrity or political independence of each state", which is

¹² Džon Miršajmer, *Tragedija politike velikih sila*, Udruženje za studije SAD u Srbiji i Čigoja štampa, Beograd, 2009.

¹³ Kenneth Waltz, "Structural Realism after the Cold War", *International Security*, Vol. 25, No. 1/2000, MIT press Cambridge, pp. 5-41.

¹⁴ John Mearsheimer, "The False Promise of International Institutions", *International security*, Vol. 19, No. 3/1994/95, pp. 5-49.

a de facto guarantee for all, even multinational states (USSR, Czechoslovakia, SFRY) to preserve their integrity. Also, in the same article it is stated that "The Charter does not authorize the United Nations to interfere in matters that are essentially within the internal jurisdiction of each state." In this way, the UN proclaimed the right to self-determination, without the right of UN members to interfere in the internal affairs of a state, and at the same time they have the obligation to respect the territorial integrity of every sovereign state. Respect for territorial integrity, along with the right of peoples to self-determination, which over time has been equated with the term self-secession, is a paradoxical concept of international law. Such conflicting views of the most important international document were unprecedented in history, and resulted in the abuse of the principles of the UN Charter, especially the prohibition of interference in the internal affairs of independent states, which resulted in the impossibility of effectively resolving numerous conflicts around the world. The discrepancy between the defense of sovereignty and territorial integrity of states and the right to self-determination of peoples pointed to the delegitimization of international law embodied in the UN. In this sense, the legal mechanisms of the UN have become ineffective for the preservation of peace and the sovereignty of states.

As the most important document of international law, the UN Charter served to create other international documents. Thus, self-determination is recognized as the right of all peoples in many international documents, including the International Covenant on Civil and Political Rights and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, which entered into force in 1976. Both documents state that all peoples have the right to self-determination. Based on that right, they freely determine their political status and freely realize their economic, social and cultural development. Although there is no explicit definition of self-determination as the right of the people to political and economic separation of part of the territory of an independent state, in practice conflicts are resolved by redrawing borders and forming new, mostly unrecognized states (South Ossetia, Abkhazia, Nagorno-Karabakh, Somaliland, Donetsk, Luhansk, Kosovo, Taiwan). While the right to self-determination is abused, the violation of the provisions of preserving territorial integrity and non-interference in the internal affairs of a state is justified, i.e. left to the arbitrariness of the UN Security Council, which assesses whether there is a breach of peace or aggression, in which case it approves military interventions against independent states (Syria, Libya, Iraq, Afghanistan). As an additional form of delegitimization of the UN, major military powers (the USA and the Russian Federation) intervened without the consent of the Security Council, as in the case of aggression against FR Yugoslavia, Iraq and Ukraine.

The United Nations as a supranational institution has long since lost its le-

legitimacy in international relations, precisely because of its inability to adapt to global changes, which bring with them new security threats. Built on the ruins of two world wars, the UN is late in redefining the most important pillars of international law as a guarantor of peace and security of sovereign states. When it comes to resolving disputes, the UN system is based first on international cooperation and peaceful resolution of crises, then, if it is impossible to reach a compromise, they impose measures in the form of economic and political sanctions and pressure, and only as a last resort do they start military intervention. The decision on measures and actions to establish peace is made by the UN Security Council. According to Article 24 of the Charter, the UN Security Council is primarily responsible for maintaining peace and security in the world. This body assesses whether there is a threat to peace, breach of peace or aggression and makes recommendations or decides what measures will be taken: measures that do not entail the use of armed force (economic sanctions, interruption of traffic and telecommunications connections, interruption of diplomatic relations), or if the former do not produce results, measures involving the use of air, naval or infantry forces. All members of the United Nations undertake to place their armed forces, assistance and facilities, including the right of passage, at the disposal of the UN Security Council. In this way, the use of force in order to preserve peace is legitimized, which contradicts each other, while the most drastic measures are placing the state under the protectorate of the UN Security Council, which is required by Article 73 of the Charter. Members of the United Nations are responsible or assume responsibility for the administration of territories whose peoples have not yet achieved a full measure of self-government. And this principle of post-conflict state building is one of the most disputed articles of the Charter. UN peacekeeping missions are engaged not in multi-year, but also in multi-decade peacekeeping and democracy building operations, without effective results (Kosovo and Metohija, Bosnia and Herzegovina, South Sudan, DR Congo, Liberia, Ivory Coast...).

In any case, none of the measures defined by the UN Charter, from economic sanctions, diplomatic measures, to political intervention, failed to prevent, but, on the contrary, intensified the crisis and accelerated the initiation of an armed conflict. Thus, the economic sanctions aimed at FR Yugoslavia in 1992 led to hyperinflation and endangering economic security, which resulted in student protests and political unrest, while the sanctions in 1998 did not prevent the NATO bombing the following year, so the question of their effectiveness is raised. Diplomatic efforts and political pressures on FR Yugoslavia did not prevent the separatism of Kosovo and Metohija in 2008, nor did they alleviate the tensions that are developing over the regulation of the legal status of this southern Serbian province. Diplomatic negotiations on the basis of which Minsk 1 and Minsk 2 were signed

to resolve the Ukrainian crisis did not prevent the color revolution in Kyiv, political instability, and then the civil war in the territories of Donbass and Lugansk in 2014. The set of economic sanctions against Russia not only did not prevent the annexation of Crimea, but 8 years later it encouraged Russian aggression against Ukraine. President Putin, as well as the representatives of the Provisional Institutions in the Republic of Kosovo, refer to the UN Charter and the principle of self-determination, thus giving legitimacy to conflicts and wars.

Although the principle of self-determination was questioned in professional and scientific circles, it was not abandoned in other international acts either. The final Helsinki Act, adopted in 1975 at the Conference on Security and Cooperation in Europe, held in the midst of the debate on anti-colonial wars, also emphasizes respect for territorial integrity (Article IV), non-interference in the internal affairs of a sovereign state (Article VI) and the right to self-determination (Article VIII)¹⁵. The problem of defining the right to self-determination, which conflicts with the right to preserve territorial integrity, and especially with the principle of non-interference in the internal affairs of a country, resulted in the creation of the Global Network "The Responsibility to Protect (R2P)". The protection of the population from genocide, war crimes, crimes against humanity and ethnic cleansing emerged as a global principle adopted at the UN World Summit in 2005.¹⁶ This document rests on three pillars:¹⁷

PILLAR I: Every state has a responsibility to protect its population from four mass crimes: genocide, war crimes, crimes against humanity and ethnic cleansing.

PILLAR II: The wider international community has a responsibility to encourage and assist individual states in fulfilling that responsibility.

PILLAR III: If a state clearly fails to protect its population, the international community must be ready to take appropriate collective action, in a timely and decisive manner and in accordance with the UN Charter.

Responsibility to Protect – R2P has been invoked in more than 80 UN Security Council resolutions on crises in the Central African Republic, Côte d'Ivoire, Democratic Republic of the Congo, Liberia, Libya, Mali, Somalia, South Sudan, Syria and Yemen, as well as thematic resolutions concerning preventing genocide, preventing armed conflicts and limiting trade in small arms and light

¹⁵ OSCE Conference On Security And Co-Operation In Europe Final Act, Helsinki 1975: *Declaration on Principles Guiding Relations between Participating States*. Internet: <https://www.osce.org/files/f/documents/5/c/39501.pdf>, 20/4/2022.

¹⁶ United Nations, *Global Centre for the Responsibility to Protect GCR2P 2005*. Internet: <https://www.globalr2p.org/about/11/4/2022>.

¹⁷ Ibid.

weapons. Of course, calling smaller, weaker states to UNSC resolutions does not produce the same effect. Resolution 1244 or the Budapest Agreement do not have international significance and the force of a legal remedy, but only those documents that serve to realize the interests of permanent members of the UN Security Council. The third pillar, which does not specify exactly what is meant by the failure of states to realize basic rights and freedoms, including the prevention of genocide and war crimes, gave legitimacy to Article 73 of the UN Charter and opened the door to military, de facto aggressive interventions. On the basis of which legal evidence (and not counter-intelligence and secret information of the security services, whose operational activities are prohibited on foreign territory) does the UN delegate representatives of the International Atomic Energy Agency, the UN Monitoring, Verification and Inspection Commission and the Organization for the Prohibition of Chemical Weapons to conduct investigations in certain countries and why never in countries that are permanent members of the UN Security Council? Bearing in mind that genocide in Kosovo has never been proven, chemical weapons have not been found in Iraq, nor evidence of biological laboratories in Ukraine, the question of the justification of these interventions arises. None of these interventions had the consent of the UN Security Council. Great powers, invoking R2R, intervene militarily, leading to the death of thousands of citizens of certain countries, which has become a legitimate measure.

This formulation of UN goals, which include interference in the internal affairs of a state, led to disagreement not only among the 193 members of the UN Assembly, but also among the members of the UN Security Council themselves, of which 5 (out of a total of 15) are permanent members (USA, RF, Great Britain, China and France) have the right of veto. Therefore, neither in the case of NATO's aggression against FR Yugoslavia in 1999, nor in the case of aggression against Afghanistan in 1998 and 2001, Iraq in 2003, Libya in 2011 and Syria in 2011, no consensus was reached within the UN on the implementation of military intervention, much less on the condemnation of the use of force. , that is, the cessation of aggression. The invasion of Iraq was justified by threats of chemical weapons, in Libya the violation of human rights was cited as justification, in Syria the overthrow of the autocratic government, although it is clear that the rebels, as in the case of Iraq, are members of the terrorist organization ISIL. In the case of Ukraine, it was the 5 permanent members of the UN Security Council that guaranteed its territorial integrity with the Budapest Agreement in 1994. If the permanent members, as the largest military and economic powers, cannot guarantee the territorial integrity and preservation of the borders of independent states, the question arises whether the international order based on the principles of the UN Charter has experienced a total collapse. Ukraine has become collateral damage to the re-

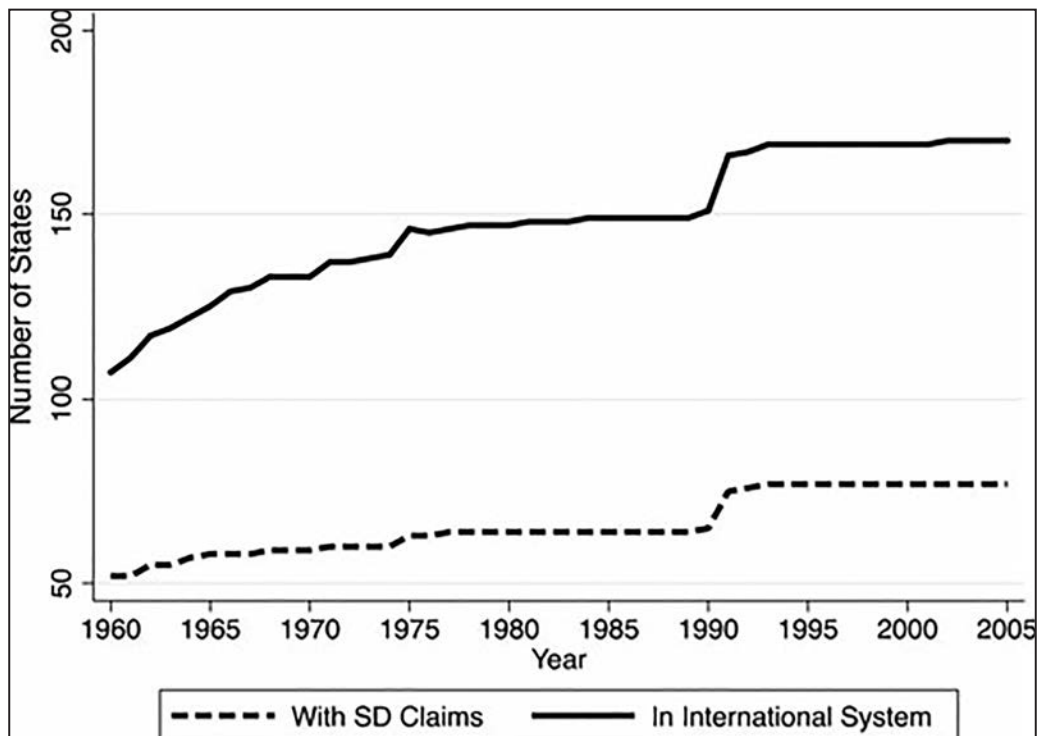
lations of the permanent members of the UN Security Council, primarily the USA, which is supported by France and Great Britain and the Russian Federation, which is more or less openly supported by China. The interference of the permanent members of the UN Security Council in internal affairs, causing political crises, violent changes of power and armed conflicts, showed that the bearers of peace abuse the right of the stronger in order to achieve their interests and extend power to weaker states. It is similar with Syria, Libya, Iraq, Afghanistan and Yemen, countries that are affected by war disasters and cannot build stable institutions and ensure peace. The ineffectiveness of the UN and numerous unresolved conflicts gave the right to the largest military organization, NATO, to participate in internal conflicts and directly intervene around the world without the approval of the UN Security Council, which undermined the foundations of international law defined by the UN Charter. The failures of peacekeeping missions and diplomatic negotiations, which resulted in military interventions without the approval of the UN Security Council, pointed to the weakness of international law created after the Second World War. That trend of great powers interfering in the internal affairs of sovereign states continued with interventions in Somalia (2007), Georgia (2008), Libya (2011), Syria (2014), Ukraine (2014 and 2022) and Yemen (2015). Non-compliance with international acts signed by permanent members of the UN Security Council, such as the Budapest Agreement or Resolution 1244, and relying on the UN Charter, which proclaims the right to self-determination, led to the creation of separatist territories in Serbia, Georgia, Ukraine, Moldova, Azerbaijan, Somalia and the even more extreme emergence of the terrorist Islamic State (ISIL) in the Middle East and North Africa. The fact that these territories are not internationally recognized, nor are they members of the UN, does not diminish the disastrous picture of the international order based on the UN Charter.

Of the 162 conflicts from World War II to 2018 (proven or open), foreign interventions occurred in 129 conflicts, or 80%. As a rule, foreign interventions did not lead to a permanent solution to the conflict, instead, stable countries were turned into crisis areas in which violence escalated from low-intensity conflicts to open wars (Serbia, Georgia, Ukraine...). When looking at the end of the conflict, since the fall of the Berlin Wall, out of a total of 69 conflicts, 30 are still unresolved (Syria, Iraq, Ukraine, Yemen, Nigeria, Chad...), or about 45%.¹⁸ According to Cunningham and Sawyer, from 1960 to 2005, 76 states faced challenges to the right to self-determination. They believe that certain states are more susceptible to these phenomena, namely those that have an undemocratic system, that are federally regulated, ethnically diverse, in which certain groups are clearly geographically located, or in

¹⁸ Zoran Jeftić, Gordana Mišev, Petar Stanojević i Žarko Obradović, „Savremeni konflikti i njihove tendencije”, *Vojno delo* 7/2018, Ministarstvo odbrane RS, pp. 27-28.

which certain groups have almost complete access to natural resources.¹⁹ Graph 1 shows the trend of states dealing with the issue of self-determination and newly created states applying that principle, in the period from 1960 to 2005:

Graph 1. Presentation of the trend in the number of newly created states applying the principle of self-determination and the states that faced this problem

Source: Kathleen Cunningham Gallagher, Katherine Sawyer, "Is Self-determination Contagious? A Spatial Analysis of the Spread of Self-Determination Claims", *International Organization*, Vol. 71, No. 3/2017, p. 586.

It was these two theorists who defined which countries are prone to foreign interference and conflict management by great powers, especially considering the trimodal division of the world into developed (North America, Australia and Western Europe), developing countries (Eastern Europe, South America, South and East Asia) and underdeveloped, i.e. Third World countries (Middle East and Africa). A characteristic of underdeveloped countries is ethnic and religious diversity and autocratic governance, especially in the regions of North Africa and the Mid-

¹⁹ Kathleen Cunningham Gallagher, Katherine Sawyer, "Is Self-determination Contagious? A Spatial Analysis of the Spread of Self-Determination Claims", *International Organization*, Vol. 71, No. 3/2017, p. 586.

dle East, which are considered regions of long-term conflicts. Also, developing countries have not yet reached systems of full democracy and building strong institutions, which is why they are also susceptible to foreign influence and interference. In not a small number of cases, the right to self-determination was sought by groups within countries with authoritarian rule, obscuring the fact that this form of political torture applied to all citizens. Nevertheless, the fact of the existence of non-democratic regimes and the need for, not only political, but also territorial separation of national groups from such states, served as a justification for various (legal, economic, military) interventions by international actors.

A significant number of theoreticians still strongly advocate the propositions of the classical theory, claiming that the essence of war remained the same, that is, political and violent, while only its form changed in accordance with the influences of the environment in which it takes place. Nevertheless, the causes of the crisis have both identity (ethnic and religious) and geopolitical (geostrategic and geoeconomic) dimensions, at the internal, regional and global levels. Actors, who are motivated by strong identity, religious or ethnic motives, are significantly more motivated to fight and ready to make sacrifices compared to those who are motivated by motives in the sphere of material interests. Such actors are characterized by a strongly expressed force of hatred and hostility towards the adversary, and it equally overwhelms the leadership, the military forces and the population.²⁰ Ethno-nations, just like social classes, form, consolidate, disintegrate or separate, and are constantly re-formed.²¹ Armed conflicts are often a combination of these causes, so the geo-economic dimension of the crisis is often intertwined with the national and religious dimension, precisely because of the existence of numerous multinational states. Ethno-nationalism has become a justification for carrying out violence, the consequences of which are civil unrest, the collapse of institutions, anarchy, and on the other hand, a reason for "humanitarian" interventions by military forces. The Cold War, created on the bipolar structure of the international system, not only survives, but is exacerbated by numerous wars on foreign territories with the aim of expanding or preserving spheres of influence by the great powers.

²⁰ Milinko Vračar, „Fizionomija rata u postmoderni: studija slučaja sirijskog oružanog sukoba” *Međunarodni problemi*, 4/2017, Beograd, p. 465.

²¹ Immanuel Wallerstein, *The Essential Wallerstein*, New York: The New Press, 2000, p.317.

REDEFINING THE BASIC PRINCIPLES ON WHICH THE CHARTER OF THE UNITED NATIONS IS BASED

The members of the UN Security Council are also nuclear powers: the United States of America (1945), Russia (1949), the United Kingdom (1952), France (1961) and China (1964). Other nuclear powers are: India (1974), Pakistan (1998) and North Korea (2006), and possibly Israel and South Africa (1979), which have never acknowledged it. Among the top 10 largest military powers, in addition to the USA, the Russian Federation, and China, there are also India and Brazil, BRICS members and major economic powers. It is therefore clear that the UN Security Council does not reflect the real state of power on the world stage. China, India and Brazil, although they are great military powers, do not use the policy of military interventions like the USA and the Russian Federation, in order to expand their spheres of influence. Their priority is primarily economic interests, regardless of the political system of a particular country where there is an economic potential for cooperation. Their rather restrained international military engagement could build new contours of an international order based on a culture of economic dominance. Russia, by strengthening regional cooperation with Iran, China, the countries of the Caspian region, as well as Brazil and South Africa, is slowly creating a counterbalance to the NATO alliance. There are no indications that these states would like to change the world order, but overcoming the structure of the international system dominated by the interests of one group of states is the only solution for achieving greater security and solidarity at the global level.

The great powers continued to expand their influence by interfering in the internal affairs of other countries, which was based on the loose principles of the UN Charter, and which led to the strengthening of national, religious and ethnic movements, instead of their weakening. Just as globalization has erased borders, created a transnational economic, cultural and political network, so has the spread of security threats around the world. The strengthening of Russia led to its increasing participation in conflicts, first of all in Syria, and then to open aggression in Ukraine. The use of state-of-the-art weapons and equipment and the threat of nuclear weapons, this time by the world's largest nuclear power, the Russian Federation, have seriously shaken the foundations of the international order. The events caused by the fall of the Berlin Wall and the disintegration of the Warsaw Pact triggered an avalanche of changes regarding the integrity of the UN, respect for sovereignty, and the desire to create new, if possible, purely national states. Self-determination with

a desire for secession is driven by the group's ability to mobilize for violence.²² Taking advantage of the weakness of the UN to regulate international relations, conflicts for self-determination take on catastrophic proportions. Sociopolitical and security analyzes of events, including international upheavals caused by the crude and unprincipled application of the principle of self-determination, lead to the need for legislative and dialectical revision of this term, along with the forgotten fact that the protection of the rights of minorities, their ethnic, political and cultural survival outside the home state, is very adequately resolved by applying the law and the principle of autonomy. History provides numerous examples of autonomy, which had different forms and degrees.²³ Even the UN defines the rights to autonomy, emphasizing that states should protect the ethnic, cultural, religious, religious or linguistic identity of minorities on their territory and adopt laws to implement and satisfy these rights and needs. In other words, if every form of self-determination excluded the possibility of creating a new state, but assumed the establishment of broad autonomy, the fragmentation of states by war would be legally and formally prevented to a large extent. In negotiations where there is no question of separating the territory from the mother state, the very conditions for establishing peace would be focused on the political, economic and social organization of a certain territory, or region.

CONCLUSION

When looking at the geoeconomic and geopolitical structure of the international order, it is clear that the United Nations does not represent a realistic picture of the balance of power in the world. In anticipation of a multipolar world order, the UN Security Council remains a bastion of a bipolar power structure, on whose foundations an anarchic international system has been established. Although there are numerous attempts to refer to the UN Charter, it is clear that the great powers use this organization to achieve their goals, which is the expansion of spheres of interest and the growth of power in international relations. International law no longer has a foundation in the UN, and the fact is that it never had one, which is why it is impossible to create an international order whose foundations would be sustainable peace and security. If political decision-makers ensure their position and survival by supporting a certain military option, that is, force, there is

²² Peter Gourevitch, "The Reemergence of "Peripheral Nationalisms", Some Comparative Speculations on the Spatial Distribution of Political Leadership and Economic Growth", *Comparative Studies in Society and History* 21, no. 3/1979, p. 305.

²³ JaneWright, "Minority Groups, Autonomy, and Self-Determination", *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 19, No. 4/1999, p. 606.

no question of changing the world order, which is managed by the great powers.

By constantly invoking the principle of self-determination and its unchanged definition through numerous international acts, the problem of secessionist wars is deepened to the point of causing large-scale conflicts, including nuclear threats, as during the biggest Cold War crises. The essence is not only a deeper redefinition of the concept of self-determination, but the laying of strong foundations of international law, the backbone of which would be a new world order in which members of the UN Security Council would not have a decisive influence, at least not to the extent that they have today. The creation of a new concept of the United Nations, in which the Security Council will be expanded to include other great powers (India, Brazil, South Africa, Australia), proportionally represented from all continents, together with the redefined principles of the United Nations Charter, could create the foundations of a more secure international order.

REFERENCE LIST

Buchanan Allen, "Self-Determination, Revolution, and Intervention", *Ethics*, Vol. 126, No. 2/2016.

Brunberg Jon, *The Polynational War Memoria*,. Интернет: http://war-memorial.net/wars_all.asp?q=3, 20/4/2022.

Cunningham Kathleen Gallagher, Sawyer Katherine, "Is Self-determination Contagious? A Spatial Analysis of the Spread of Self-Determination Claims", *International Organization*, Vol. 71, No. 3/2017.

Gourevitch Peter, "The Reemergence of 'Peripheral Nationalisms': Some Comparative Speculations on the Spatial Distribution of Political Leadership and Economic Growth", *Comparative Studies in Society and History* 21, no. 3/1979.

Higgins Rosalyn, *The Development of International Law Through the Political Organs of the United Nations*, Oxford University Press, New York 1963.

Jeftić Zoran, Mišev Gordana, Stanojević Petar i Obradović Žarko, „Savremeni konflikti i njihove tendencije”, *Vojno delo* 7/2018, Ministarstvo odbrane RS.

Marshall Monty & Elzinga-Marshall Gabrielle, *Global Report 2017: Conflict, Governance, and State Fragility*, Center for Systemic Peace, Интернет: <http://www.systemicpeace.org/globalreport.html>, 2/12/2021.

Mearsheimer John, "The False Promise of International Institutions", *International security*, Vol. 19, No. 3/1994/95.

Miršajmer Džon, *Tragedija politike velikih sila*, Udruženje za studije SAD u Srbiji i Čigoja štampa, Beograd 2009.

Mišev Gordana, „Teorijski dometi izučavanja energetske bezbednosti kao globalnog izazova u međunarodnim odnosima”, *Sociološki pregled*, Beograd, vol. LIV, no 1/2020.

OSCE Conference On Security And Co-Operation In Europe Final Act, Helsinki 1975: *Declaration on Principles Guiding Relations between Participating States*, Интернет: <https://www.osce.org/files/f/documents/5/c/39501.pdf>, 20/4/2022.

Stojanović Gospava, “Hybrid Wars at 21st Century: Study on Russia-Ukraine Conflict”, In: Boskovic, M., Misev, G., Putnik, N. (Eds.) *Fighting for Empowerment at the Age of Violence*. Igi-Global, NY.

United Nations, *Global Centre for the Responsibility to Protect GCR2P* 2005, Интернет: <https://www.globalr2p.org/about/>, 11/4/2022.

Van Dyke Vernon, “Self-Determination and Minority Rights”, *International Studies Quarterly*, Vol. 13, No. 3/1969.

Vračar Milinko, „Fizionomija rata u postmoderni: studija slučaja sirijskog oružanog sukoba“, *Međunarodni problemi*, 4/2017, Beograd.

Waltz Kenneth, “Structural Realism after the Cold War”, *International Security*, Vol. 25, No. 1/2000, MIT press Cambridge.

Wallerstein Immanuel, *The Essential Wallerstein*, The New Press, New York, 2000.

Weitz Eric D, “Self-Determination: How a German Enlightenment Idea Became the Slogan of National Liberation and a Human Right”, *The American Historical Review*, Vol. 120, No. 2/2015.

Wright Jane, “Minority Groups, Autonomy, and Self-Determination”, *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 19, No. 4/1999.

Рајко М. Буквић¹

НАЦИОНАЛНИ, ПОЛИТИЧКИ И ЕКОНОМСКИ ФАКТОРИ У СТВАРАЊУ САВРЕМЕНЕ УКРАЈИНЕ

Сажетак

У раду се разматра утицај различитих фактора (националних, политичких, економских) у процесу стварања савремене украјинске државе. Тај процес прати се од Кијевске Русије, као исходишта данашњих источнословенских држава, међу њима и Малорусије, на чијим је основама изграђен модерни украјински идентитет. Указује се на прве манифестације Украјине и украјинског етноса у време подела Речи Посполите и на улогу Пољске у развијању концепције засебне украјинске нације, коју је касније преузела Аустроугарска. Настанак Украјине и украјинске нације, ипак, уследили су тек на почетку 20. века, и у томе највећу заслугу имају бољшевици, који су створили украјинску државу не само на територији Малорусије, већ и на просторима Новорусије, и проширили је током протеклог века великим просторима на западу, као и територијама Русије на североистоку, и Кримом. Пренебрегавајући национални принцип (укључивање у УССР великих простора насељених руским становништвом), као и економске факторе (који су били истакнути приликом формирања Доњецко-Криворошке републике), и прихватањем федерализације државе, они су фактички поставили темеље успешности сепаратистичких тенденција, при томе не само у Украјини. Бирајући пут конфронтације с руским становништвом и са Русијом, Украјина је након стицања независности крајем 1991. постала полигон за развој, не некада просперитетне републике СССР-а, већ антируске државе, фактора нестабилности и сукоба.

Кључне речи: *Малорусија, Украјина, национални идентитет, украјинизација, совјетска Украјина, конфронтација*

¹ Nizhny Novgorod State University of Engineering and Economics (Knyaginina University), r.bukvic@yandex.com

После распада СССР-а, на границама Русије, али и у њеним оквирима, остао је већи број потенцијалних жаришта, која повремено прерастају у краће или дуже сукобе. Поред геополитичких разлога, пре свега супротстављености Русије и САД, односно НАТО-а као продужене руке САД, међу узроцима ових сукоба има и унутрашњих, који су последица многих неадекватно уређених и наслеђених (међу)националних, политичких и других момената, који новонастале државе, али и поједине ентитете у њиховим оквирима, побуђују на међусобна сукобљавања. Као једна од најнеуралгичнијих тачака на целом постсовјетском простору показала се, нарочито у последњој деценији, Украјина, за време СССР једна од највећих и најпросперитетнијих република. Она се након двеју обојених револуција (2004. и 2013–14) и осмогодишњег сукоба на југоистоку земље нашла у ратној конфронтацији с Русијом.

У чланку се анализирају превасходно унутрашњи фактори настанка савремене Украјине, који се показују и као фактори њене постојане и растуће супротстављености великом и моћном суседу. Тиме се, наравно, не негирају тадашњи упливи и утицаји спољних фактора, пре свега Пољске и Аустрије, односно Аустроугарске. При томе, не акцентују се посебно проблеми настанка украјинске нације и украјинског идентитета, ни у оквирима примордијалистичких, ни конструктивистичких приступа и теорија, нити пак инструменталистичких, које се могу посматрати као један од могућих облика и примордијализма и конструктивизма.² С друге стране, појам нације је новина, како то показује Хобсбаум³, и очигледно га је потребно опрезно употребљавати када се говори о етногенези пре модерног доба. Наравно, сами проблеми украјинске нације и украјинског националног идентитета дубоко се прожимају с темом рада (настанак савремене украјинске државе), тако да одређени моменти који се односе на украјински национални идентитет у нашем излагању нису могли бити избегнути.

² О овим теоријама вид. у: Сергей Георгиевич Кара-Мурза, *Демонтаж народа*, Алгоритм, Москва, 2008. Такође, Андрей Григорьевич Здравомыслов и Артур Аркадьевич Цуциев, *Этничность и этническое насилие: противостояние теоретических парадигм*, *Социологический журнал*, № 3, 2003, стр. 20–50.

³ Erik Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam od 1870. Program, mit, stvarnost*, Filip Višnjić, Beograd, 1996. Видети главу прву (стр. 21–54).

1. НА ИСХОДИШТУ САВРЕМЕНИХ ИСТОЧНОСЛОВЕНСКИХ ДРЖАВА: КИЈЕВСКА РУСИЈА ИЛИ ДРЕВНА РУСИЈА (РУСКА ДРЖАВА)

Према званичној историјској науци, како у самој Русији и тзв. руском свету, тако и на Западу, историја савремених источноевропских народа почиње доласком на кијевски престо Владимира I 978. године и оснивањем Кијевске Русије⁴. Њено средиште, односно средиште Староруске државе или Старе (Древне) Русије, у раној и развијеној фази средњег века, био је данашњи простор Украјине (тачније, један њен део, уз делове данашње Русије и Белорусије, вид. сл. 1)⁵. Процес стварања Кијевске Русије завршен је 882, када кнез Олег у Кијеву обједињује два моћна словенска центра, а Кијев постаје седиште државе источних Словена – Кијевске Русије.⁶ Док о Кијевској Русији као државној творевини углавном постоји сагласност, о њеном пореклу, односно настанку, сагласности нема. Наведени украјински извор наводи да постоји више теорија: норманска (Г. Бајер, Г. Милер, Ј. Шлецер, А. Шахматов, М. Погодин, Д. Дорошенко и др.), антинорманска (М. Ломоносов, В. Кључевски, Н. Костомаров, М. Грушевски, Б. Рибак, П. Толочко и др.), бугарска (на основу збирке старих бугарских летописа «Историја Цагфара», поеме Шамси Башту «Легенда о донку Шана», IX век), хазарска (Г. Еверс, О. Прицак). Арапски извори наводе три центра стварања државе источних Словена: Кујавија (око Кијева), Славија (око Новгорода) и Артанија (у Приазовју). Све је то било и још увек је предмет неутихлих спорова. Главни спор водио се, ипак, око норманске теорије⁷, у суштини на линији Милер – Ломоносов, који су тим поводом имали и лични сукоб.

⁴ У тој, званичној историји, Кијевска Русија се третира као „средњовековна источнословенска држава у Источној Европи, настала у IX веку као резултат уједињења низа источнословенских и финско-угарских племена под влашћу кнежева династије Рјуриковича” (по Википедији).

⁵ Видети, на пример: А. Д. Стоукс, „Кијевска Русија”, у *Историја Русије* (прир. Димитрије Оболенски и Роберт Оти), Сію, Београд, 2003, стр. 61. Ова књига, објављена изворно у Кембрицу 1976, истиче се као један од примера западног виђења руске историје, посебно периода Кијевске Русије. У овакве шеме уклапа се и званична украјинска наука. Упоредити, рецимо: *Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів* (ред. Микола Іванович Бушин та Олександр Іванович Гуржій), Український літопис, Черкаси, 2016, стр. 44. и даље.

⁶ *Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів* (ред. Микола Іванович Бушин та Олександр Іванович Гуржій), Український літопис, Черкаси, 2016, стр. 44–45.

⁷ Норманска теорија више пута је проглашавана за застарелу, превазиђену, оповргнуту. За њено детаљно разматрање видети: Сергей Лесной, *Откуда ты, Русь? Крах норманнской теории*, Алгоритм, Москва, 2007.

Кијевска Русија је на врхунцу за владавине Владимира I (око 980–1015) и Јарослава Мудрог (1019–1054). По Јарослављевом завештању, руске градове (Кијев, Черњигов, Перејаслављ, Владимир-Волински, Смоленск) поделили су његови синови, чиме је почео распад јединствене државе. Упркос договору, којим су се синови смењивали на положају великог кнеза Кијева, међусобне размирице и борба за власт нису уклоњени, чак ни договором на сабору кнежева у Љубечу 1097. Све је то слабило земљу и чинило је подложном нападима суседа, пре свега Половаца. Опадање Кијевске Русије привремено је заустављено у време владавине Владимира II Мономаха (1113–1125), а његово обнављање јединства земље сматра се и већим успехом од достигнућа Владимира I и Јарослава Мудрог.⁸ После њега Кијевска држава се дефинитивно поделила, градови постају засебне, обласне кнежевине и расцепкана Русија успева да се одупире нападима суседних племена (Половци, Мађари, Пољаци, Литванци) још око сто година. Монголско-татарско освајање (1237. године)⁹ означава крај те епохе и Кијевске Русије.

О томе како је написана данас прихваћена званична верзија руске историје драгоцене информације даје Кључевски. Он пише да се у 16. веку о Кијевској Русији није знало ништа, да у тадашњој Москви (17. век) за писање историје још није било спремних ни умова ни докумената, да су се документи појавили (написани?) после [после цара Алексеја Михајловича, 1629–1676]¹⁰. Заиста, назив Киевская Русь увео је у научну праксу тек 1837. ректор Кијевског Императорског универзитета Михаил А. Максимович, и он је испрва прихваћен у строго географском смислу за означавање Кијевског кнежевства, да би од половине 19. века стекао хронолошко значење почетног периода руске државности, који се завршио монголском најездом. Најзад, у совјетској историјској науци учврстио се као синоним назива *Древняя Русь* и *Империя Рюриковичей*, од којих је последњи користио К. Маркс, а што је све после распада СССР-а ишло на руку украјинским националистима. Њихов родоначелник Грушевски чак је овом називу претпостављао име *Киевская держава*, избацујући из њега Русију.¹¹

⁸ А. Д. Стоукс, „Кијевска Русија”, у *Историја Русије* (прир. Димитрије Оболенски и Роберт Оти), Слио, Београд, 2003, стр. 86.

⁹ Као и норманска теорија, и теорија о монголско-татарским освајањима се често и аргументовано оспорава. Вид., на пример: Юрий Александрович Елхов, *А было ли на Руси татаро-монгольское иго*, Астрель - Олимп, Москва, 2008. Наравно, разматрање ове теме не припада нашем истраживању.

¹⁰ Василий Осипович Ключевский, *Неопубликованные произведения*, Наука, Москва, 1983, стр. 188–190.

¹¹ Евгений Юрьевич Спицын, *Древняя и Средневековая Русь IX–XVII вв. Полный курс истории России для учителей, преподавателей и студентов. Книга 1*, Концептуал, Москва, 2021, стр. 31.

Да би се разумео овај комплекс питања и теорија (варјашко питање, норманска теорија, Кијевска Русија, Татарско-монголско освајање) потребно је нагласити да је прву, и важећу, верзију руске историје написао Герхард Фридрих Милер (1705–1783), а остали утемељивачи руске историје – Карамзин, Соловјов, Кључевски, само су га заправо препричавали.¹² Иако је Милер проучавао старе летописе (ради тога је путовао у Сибир), историја коју је он написао заснива се, заправо, на само једном историјском документу – Повести минулих лета, односно Радзивиловском летопису, као њеном основном списку. Судбина тог списка (Радзивиловски, или Кенигсбергски летопис), „најстаријег од свих који су доспели до наших дана”, описана је у већем броју доступних дела¹³, где се он показује у највећој мери као сумњив историјски извор, а како су Носовски и Фоменко доказали, и са значајним фалсификатима, од којих се један односи управо на уметнути лист с норманском теоријом. У време када је овај документ „пронађен” (или заправо написан)¹⁴, он је имао задатак да послужи одређеној политичкој или идеолошкој сврси, да оправда претензије (Руске империје!) на Малорусију¹⁵, а слично томе данас се он покушава користити у политичке, односно идеолошке сврхе, овог пута супротстављене стране, при чему ништа не мења у суштини чињеница да такви покушаји изгледају, бар на први поглед, незграпно, чак и карикатурално.¹⁶ Заправо, свима који су изненађени, требало би поставити другачије питање: зашто би то некога требало да изненађује, када је у питању у данашњој Украјини већ општеприхваћена истина, која се не доводи у питање, или

¹² Кључевски као први, и неуспешни покушај писања руске историје, наводи Ђака Кудрјавцева из половине 17. века, да би затим прескочио Татишчева, који иначе важи за првог руског историчара. Његову обимну књигу (*Исторія Россійская*), наиме, објавио је управо Милер, и то много година после ауторове смрти, при томе не по оригиналу, који је изгубљен, већ по једном од преписа, лошег, с много грешака, који је циркулисао око 40 година, и у коме је, по сопственом признању, Милер начинио многе исправке.

¹³ Вид., рецимо: Алексей Анатољевич Кунгуров, *Киевской Руси не было, или что скрывают историки*, Эксмо - Алгоритм, Москва, 2010, стр. 200. и даље, или: Глеб Владимирович Носовский и Анатолий Тимофеевич Фоменко, *Новая хронология Руси*, Том I, Римис, Москва, 2004, стр. 42. и даље.

¹⁴ Опште је познато да је Радзивиловски рукопис (= Кенигсбергски) копија с неког изгубљеног оригинала, начињена по наређењу Петра I пригодом његове посете Кенигсбергу 1711, а у рукама Русије нашао се поново након Седмогодишњег рата 1758.

¹⁵ Алексей Анатољевич Кунгуров, *Киевской Руси не было, или что скрывают историки*, Эксмо - Алгоритм, Москва, 2010, стр. 410.

¹⁶ Украјински председник Зеленски честитао је 28. јула 2019. грађанима Украјине Дан крштења „Кијевске Русије – Украјине”. (Види: Существовала ли «Киевская Русь-Украина»? https://vashmnenie.ru/blog/43268077741/Suschestvovala-li-«Kievskaya-Rus-Ukrayina»?mid=85387FACB4A04F9C1117721378EFA29&utm_campaign=transit&utm_source=main&utm_medium=page_0&domain=mirtesen.ru&paid=1&pad=1).

ће то ускоро постати.¹⁷ Сходно тим ставовима, управо у оквирима Кијевске Русије почело је формирање и украјинског језика и украјинског етноса¹⁸.

Слика 1. Кијевска Русија

Извор: А. Д. Стоукс, „Кијевска Русија”, у *Историја Русије* (прир. Димитрије Оболенски и Роберт Оти), Београд: Слио, 2003, стр. 62.

¹⁷ Аутор ове идеје, наравно, није Зеленски, већ, како се често наводи, украјински историчар Грушевски. Док је сходно Милеру и његовим настављачима општеприхваћено да је Кијевска Русија постојбина трију народа – украјинског, руског и белоруског, према Грушевском «Київська Русь є першою формою української державности» (Кијевска Русија била је први облик украјинске државности, *Исторія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів* (ред. Микола Іванович Бушин та Олександр Іванович Гуржій), Украјинський літопис, Черкаси, 2016, стр. 46). Заправо, Грушевски је историју Украјине директно извео из племена Анта. (Вид.: Святослав. Князев, «Человек, который выдумал Украину и ее историю», Свободная пресса, 23 апреля 2017, <https://svpressa.ru/post/article/170964/>.)

¹⁸ Вид., на пример: Наталија Яковенко, *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.*, Київ: Генеза, 1997, стр. 60. и даље.

Према званичном наративу, 1237. почиње период монголско-татарског јарма. Већ наредне године Јарослав, брат великог кнеза Јурија, прешао је из Кијева у Владимир, да би га Бату-кан 1243. признао за владара. У монголским походима Кијев је два пута опустошен (1240. и 1299), а митрополит Максим преселио је 1300. из Кијева у Владимир седиште митрополије.¹⁹ Владимир је, међутим, само номинално званични управни центар великог кнеза; било је то време успона Московске кнежевине, која је прерасла у национално средиште у току борби за политичку превласт с другим градовима. Насупрот успону Москве, било је даље опадање Кијева – освојио га је 1361. велики литвански кнез Олгерд, или Алгирдас, а убрзо затим и остале делове некадашње Кијевске државе.²⁰

Куликовска битка 1380. је прекретница; она доводи до јачања Московске кнежевине и поставља темеље уједињењу руских земаља. И док је Москва у наредних стотинак година окупљала околне кнежевине, западни делови некадашње Кијевске Русије изложени су Пољској и Литванији. Већ од 1360-их под Литвом су велики делови Кијевске Русије, тј. данашње украјинске државе: Черњигово-Сиверштина, Кијевштина, Перејаславштина, Подолштина, већи део Волињи. Северозапад Украјине (Галиција), као и део Волињи у почетку се одупирао, али су га потом уграбили Пољаци. Олгердову политику 1390-их наставља велики литвански кнез Витовт (Vytautas), који до краја треће деценије 15. века присаједињује Литви територије између Дњепра, Крима и Дњестра.²¹

Практично, након присаједињења 1387. читав простор Галиције следећих векова је остао под утицајем Пољске, односно Пољско-Литванске католичке државе, основане унијом у Виљни 1385, касније (јануара 1569) потврђене новом унијом у Лублину, којом је створена Реч Посполита. Почетком 15. века завршен је процес покорвања Западне Русије од стране Литванског кнежевства, али су покорене области (Подолска, Волинска, Кијевска, Северска, Смоленска, Полоцка и друге земље) значајно превазилазиле, и по пространству и по броју становника, Литванско кнежевство, тако да су руски језик, руско право и руски обичаји, заједно с православљем, почели да се

¹⁹ Према: Евгений Евсигнеевич Голубинский. *История русской церкви. Томъ 2 часть 1*, Императорское Общество Исторіи и Древностей Россійскихъ, Москва, 1900, стр. 95.

²⁰ Николај Андрејев, „Русија у доба апанажног система и Московске кнежевине”, у *Историја Русије* (прир. Димитрије Оболенски и Роберт Оти), Слио, Београд, 2003, стр. 92. и даље.

²¹ *Исторія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів* (ред. Микола Іванович Бушин та Олександр Іванович Гуржій), Український літопис, Черкаси, 2016, стр. 70. и даље.

шире у Литванији.²² Овај руски утицај почела је да истискује Пољска након уједињења с Литванијом, али Пољска није била толико успешна кад је реч о црквеном утицају. Додуше, велики кнез литвански и краљ пољски Јагајло /Владислав II Јагелон/ (Jogaila /Władysław II Jagiełło/), уз помоћ Пољака преобратио је део Литваније у католичанство; међутим Пољска је наишла на велики отпор православног руско-литванског становништва. Тај отпор је значајно умањен када последњи од Јагелона, Сигисмунд II Август (Žygimantas Augustas) 1563. поништава одлуку Городељског сејма из 1413. која лишава православце права да заузимају државне и друштвене дужности.

Лублинском унијом савез двеју држава признат је за неразрушив, добивши и дефинитивно уређење – претворен је у изборну, републиканску монархију, која се називала Реч Посполита (Rzeczpospolita, пољски назив за републику). По одлукама Лублинског сејма, неки делови Западне Русије који су били под Кнежевством припали су Круни, тј. Пољској (Подљашје, односно западни део Гродњенске губерније, Волињ, Подолија и Украјина, односно губернија Кијевска и Полтавска с делом Черњиговске).²³

Лублинска унија не следи политику последњег Јагелона у области вере и религије. Наиме, у другој половини 16. века, у Литванији су се појавили језуити и вероисповедна толерантност Сигисмунда Августа смењена је језуитском пропагандом и нетрпељивошћу. Један од главних задатака језуитског реда, основаног 1534, било је учвршћење Фирентинске уније из 1439, која није успела да продре у масе верника: у Византији су је прихватили само цар и његова свита. Покушаји да се православној цркви у Русији наметну обавезе Фирентинске уније нису били успешни, и 1448. у руској православној цркви за митрополита целе Русије изабран је епископ Јоан; руска црква се одрекла потчињености византијском цару и постала је независна (добила је аутокефалност)²⁴, а готово столеће и по касније (1589), њен челник добија титулу патријарха Московског и целе Русије, заузевши тиме у општеправославној табели рангова почасно пето место – непосредно иза патријарха константинопољског, александријског, антиохијског и јерусалимског.²⁵

²² Василий Осипович Ключевский, *Краткое пособие по русской истории*, Айрис-пресс, Москва, 2007, стр. 133. Према Херберштајну (Sigismund von Herberstein), аустријском дипломату у Русији, у књизи из 16. века, у Вилнусу је било знатно више руских храмова него цркава римске вероисповести (Сигизмунд Герберштейн, *Записки о Московіи барона Герберштейна*, Типографія В. Безобразова и комп., С-Петербургъ, 1866, стр. 160.)

²³ Василий Осипович Ключевский, *Краткое пособие по русской истории*, Айрис-пресс, Москва, 2007, стр. 137–139.

²⁴ Vladimir Biljnjа, *Rusini u Vojvodini*, Dnevnik, Novi Sad, 1987, стр. 10.

²⁵ Николай Михайлович Никольский, *История русской церкви*, четвёртое издание, Издательство политической литературы, Москва, 1988, стр. 79.

2. МАЛУРУСИЈА ИЗМЕЂУ ПОЉСКЕ И РУСИЈЕ: ПОЈАВА УКРАЈИНЕ И УКРАЈИНСКОГ ЕТНОСА

У вековима након Лублинске уније, данашња деснообална Украјина налазила се између Пољске и Русије, што је период уобичајено означаван као народно-ослободилачки процес постепеног ослобађања, а који је симпатисала и на моменте и помагала Русија. У 1654. источни део Малорусије ослобађа се под вођством Богдана Хмељницког и улази у састав Русије. Руско-пољски рат, који је започео те године, и водио се на територији савремених Белорусије и Украјине, завршен је тзв. Вечним миром 1686, којим је један део територија Пољска вратила Русији²⁶, а заузврат Русија је ступила у антиосмански савез. Током 18. века и читав преостали простор, сем Галиције, постепено се укључује у састав Руског царства. Био је то период Екатерине II, током којег је у два наврата (1772.²⁷ и 1793²⁸) извршена подела Речи Посполите, која је тако претрпела значајне територијалне губитке. После неуспелог устанка Тадеуша Кошћушка (Tadeusz Kościuszko) 1794, подигнутог управо против ових подела, уследила је нова, трећа подела Речи Посполите 1795. Као њен резултат, Русија је добила литванске и пољске земље источно од Буга и линије Немиров-Гродно, Пруске територије насељене етничким Пољацима, западно од река Пилица, Висла, Буг и Неман заједно с Варшавом, као и земље у Западној Литванији (Мала Литва). Под власт Аустрије прешли су Краков и део Мале Пољске између Пилице, Висле и Буга, део Подљашја и Мазовије.

²⁶ По условима мира, Руском царству припали су Левобережна Гетманштина (део савремене левобережне Украјине), Кијев, Запорожје, Смоленск и Чернигово-Северска земља са Черниговом и Стародубом. Речи Посполитој предате су неке приграничне територије (рејони Невеља, Себежа, Велижа и Посожја), док су Северна Кијевштина, Волињ и Галичина остали у саставу Речи Посполите. Јужна Кијевштина и Брацлавштина, од градића Стајок до реке Тјасмин, с градовима Ржишчев, Трахтемиров, Канев, Черкаси, Чигирин и други, тј. земље силно опустошене у годинама рата, постале су неутрална територија између Руског царства и Речи Посполите. (Кирилл Александрович Кочегаров, *Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 годах. Заключение договора о Вечном мире*, Индрик, Москва, 2008, стр. 365. и даље).

²⁷ Према уговору из Петрограда од 25. јула 1772. извршена је прва подела Речи Посполите. Аустрији су припали Галиција с околним (скоро цела Црвена Русија с Галичем, Лавовом, Белцом, делом Подолије и Волиније с Тарнопољем, јужни део Мале Пољске на десној обали горње Висле, са вјеличким и бохнијским сољаницима, што је све сачинило Краљевину Галицију), као и Жипс који је реинкорпориран угарској круни. Пруска је добила Западну Пруску (Поморје), а Русија источни део данашње Белорусије до Минска, односно Двине, Прута и Дњепра (губерније Витебска и Могилјовска) и део летонских земаља, које су раније улазиле у Ливонију. (Албер Сорел, *Источно питање у XVIII веку. Деоба Пољске и Кајнаришки мир*, Парна радикална штампарија, Београд, 1899, стр. 353–354).

²⁸ Другом поделом 1793. Пруска је добила Гдањск, Торун, Познањ (део земаља око река Варта и Висла), Русија Централну Белорусију с Минском и Новорусију (део територије савремене Украјине).

Трећа подела Речи Посполите враћа у састав руске државе највећи део територија које су припале Пољској, односно Литванији током претходних столећа. Али, она има и једну узгредну последицу, која се показала са знатно далекосежнијим утицајем. До тада, наиме, назив Украјина, у смислу државе, односно етноса, није био у употреби. Коришћени су називи Рус (Русија, односно Русија) и Мала Русија (Малоросија). При томе, како истиче А. Стороженко, у више пута објављеном раду²⁹, назив Мала Русија (и одговарајући – Велика Русија) није имао везе с величином територије коју је она заузимала. То су наслеђени класични називи, а придев „мала” у одговарајућем имену означавао је исконско пребивалиште, или прадомовину неког народа или неколицине сродних племена. Дакле, нека врста првобитног народног и државног језгра. Класични географи називали су великима земље које је колонизовало становништво мале земље (познати примери: Мала Азија, Велика Грчка, Мала и Велика Британија). Сходно томе, када је дошло до слабљења и дробљења Кијевске Русије, патријарх и император Византије почели су да називају Малом Русијом од искона им познату Кијевску, Придњепровску Русију, а Великом Русијом – Русију Залеску, земљу коју су становници Русије заузели, и која је стицајем околности сада била одвојена од Мале Русије. Разлика између Мале и Велике Русије, дакле, није имала етничке примесе, и остала је као топографска и у наредним вековима.

Наведено тумачење чини се неспорним, њега прихватају чак и такви заступници украјинске особености и независности које В. Шуљгин назива мањацима раскола³⁰, као што је А. Чигирин. Према Чигирину, константинопољски патријарх, а по његовом примеру и византијски императори, почели су, после преласка кијевског митрополита у Владимир, а потом у Москву (1326) да називају митрополију Кијевску Малом Русијом, што је на грчком означавало главна Русија, а митрополију Московску Великом Русијом, тј. на грчком колонијом Русије, или новом Русијом.³¹ До овог момента мишљење две стране је сагласно, али се надаље извлаче другачији, управо супротни закључци.

Насупрот томе, термином украјина (крајина, окрајина) увек је означаван само један мањи део територије, наиме, пригранична област у оквиру неке веће територијалне целине. Уз већи број примера којим илуструје ово значење речи украјина (из летописа, државних докумената, уметничких дела), Стороженко наводи и један изузетак – француског инжењера де Боплана

²⁹ Андрей Владимирович Стороженко, «Малая Россия или Украина?», *Малая Русь: сборник*, (сост. В. Шульгин), Паевое товарищество, Киев, 1918, Вып. перв.

³⁰ Василий Витальевич Шульгин, *Украинствующие и мы*, Издательство Russia Minor, Белград, 1939.

³¹ А. Чигиринь, *Украинский вопрос*, Париж, 1937, стр. 7.

(Guillaume Le Vasseur de Beauplan), који је седамнаест година, од почетка 1630-их до 1648, провео у пољско-литванској служби у јужноруским степима. Без довољног разумевања језичких финеса, он је у књизи *Опис Украјине*, објављеној 1651. три војводства, Кијевско, Брацлавско и Подољско, која су, као и друге области, означавана као украјине, спојио у једну земљу – L'Ukraine.³² Истине ради, треба навести још један рад, који је претходио Боплановој књизи, али није оставио дубљег трага. Реч је о књизи немачког војног инжењера А. И. Ригелмана³³, који је служио у Малорусији и на Слободској Украјини, и који је након оставке живео у Черњигову. Он је први проширио назив Украјинци са черњиговских козака на целу Малорусију.

Можда би пример из Бопланове књиге, настао очито по неспоразуму, био и заборављен у неким другим временима и на неком другом месту, али у Пољској у 17. веку, у жеку сукоба с Русијом, који се за Пољску одвијао неповољно, он је наишао на плодно тле. Испочетка, једино је коришћена прилика да се у оквирима Пољске затре само име Мала Русија и замени именом Украјина. Постепено, ово име се чврсто везало за Кијевско војводство, које је после 1686. добило административни центар у Житомиру, али је и даље имало само топографско значење. Али, после подела Пољске, пољски интелектуалци почели су да говоре о засебној украјинској националности. Први је то учинио, како се сматра, гроф Јан Потоцки, у књизи објављеној 1796³⁴, дакле непосредно по трећој подели Речи Посполите. Постојање украјинског народа он преноси у древна времена и у Украјинце убраја летописне Пољане, Дрвљане, Тиверце и Северјане. Потоцки је овиме слао и јасну политичку поруку: пошто Украјинци, као засебан народ, немају ничег заједничког с Русима, онда немају оправдања ни руске претензије на земље западно од Дњепра.

Корак даље, како се истиче – без икаквих историјских доказа, начинио је Тадеуш Чацки у чланку О називу „Украјина” и настанку козаштва, из 1801³⁵, предложивши нову теорију, према којој су се преци украјинског на-

³² Бопланова књига (Description des contrées du Royaume de Pologne, contenues depuis les confins de la Moscovie, jusques aux limites de la Transilvanie. Par le Sieur de Beauplan) преведена је и објављена на руском 1832. (Гильомъ ле Вассеръ де Бопланъ. *Описание Украины, или Областей Королевства Польскаго, лежащихъ между предѣлами Московіи и Трансильваніи*, Типографія Карла Крайя, Санктпетербургъ, 1832), а затим у више издања на руском и украјинском језику (први пут 1981).

³³ Александръ Ивановичъ Ригельманъ, *Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи и ея народѣ и козакахъ вообщѣ 1785–86 года*, Университетская типографія, Москва, 1847.

³⁴ Jan Potocki, *Fragments historiques et géographiques sur la Scythiae, la Sarmatie et les slaves*, A. Brunsvic, Paris, 1796.

³⁵ Tadeusz Czacki, „O nazwisku Ukrainy i początki kozaków”, *Nowy Pamiętnik Warszawski*, Tom IV, 1801, стр. 32.

рода, номади из посебне хорде Укра, варварских Словена, доселили на територију данашње Украјине из предела иза Волге у првим вековима нове ере. Ипак, у истом тексту и Чацки истиче да је име Украјина ново, и да не прелази даље у прошлост од последњих година 15. века. По Александру Јагелончику (Aleksander Jagiellończyk), великом кнезу литовском од 1492. и краљу пољском од 1501, она се називала *pusta kraina* (пуста земља, пустош), затим Украина, док је краљ Стефан Батори (Stefan Batory), краљ пољски и велики кнез литовски од 1576, пограничне земље с Турском називао Украјина.

На први поглед делује невероватно, али и Потоцки и Чацки добили су важна постављења од стране руског Императора. Александар I је 1803, под јаким утицајем пољске шљахте, прогласио аутономију пољске просвете, која се проширила на земље где је живео велики део Руса, а Чацког је поставио за школског инспектора Волинске, Подољске и Кијевске губерније. Масон-окултист Потоцки постао је научни руководилац политичко-дипломатске мисије грофа Головкина у Пекингу, коју је 1805. организовала Санкт-Петербуршка академија наука. И не само то, Александар није променио став према Пољацима ни након Наполеонових похода, када су се ови ставили на страну Наполеона.

Та субверзивна делатност у малоруским губернијама преклапала се с одговарајућом делатношћу у самој Пољској. У првим деценијама 19. века настала је у Пољској особита „украјинска” школа пољских научника и песника, с низом изузетно талентованих представника: К. Свиђински, М. Грабовски, Е. Руликовски, А. Маљчевски, С. Гошћињски, Б. Залески и други. Они су развијали идеје постављене Потоцким и Чацким, и припремили идејну основу, на којој се уздигло здање савременог украјинства.³⁶

Током 19. века одвијали су се упоредо различити процеси. С једне стране, уследио је културно-идентитетски препород Малоруса Руског царства, под утицајем интелектуалаца. Међу њима, најзначајнији је био познати песник Тарас Шевченко (1814–1861), који се данас у Украјини поштује као највећи украјински песник, први класик украјинске литературе, главни чувар украјинског народног говора, песник који је прославио украјинску мову (језик), једном речју, као симбол Украјине.³⁷ Он је, међутим, у најмању руку противречна фигура, припадао је Малорусима, који су сматрали да су део руског националног бића, као његов (све еманципованији) културни део и да је Руска империја њихова домовина; сам је одабрао да живи у престо-

³⁶ Андрей Владимирович Стороженко, «Малая Россия или Украина?», *Малая Русь: сборник*, (сост. В. Шульгин), Паевое товарищество, Киев, 1918, Вып. перв.

³⁷ Вид., на пример: Сергей Беляков, Тарас Шевченко как украинский националист, *Вопросы национализма*, №2(18), 2014, стр. 93–114.

ници итд.³⁸ С друге стране, ван Руског царства, од украјинских земаља остала је Галиција, која је потпала након тзв. деоба Пољске под Хабсбуршку монархију. Идентитет Малоруса Галиције био је под утицајем сложених историјских околности. Они су били ван руске заједничке државе још од средњег века и развијали су се под снажним утицајем Пољске, а у нововековном периоду Хабсбуршке монархије. Као православни хришћани углавном су примили верску унију.³⁹ Међутим, општа ситуација у Галицији није била једноставна. Најпре, ни у најтежим временима, када је Кијев сведен на обичан срески град, Галицка Русија се није одрекла православља и општеруског православног јединства. Она је постала завичај знаменитих православних братстава, као бедема православља и руске културе у условима пољско-литванске окупације. Православна братства одиграла су огромну улогу у отпору покушајима Ватикана, затим Брестске уније, да се обрачуна с православљем и покатоличи, односно поунијати Западну Русију.⁴⁰ Живећи на крајњем западу, у Закарпатју, Русини, који су практично све време били у Хабсбуршкој монархији (највише под доминацијом Мађара), задржали су сверуску одредницу, за разлику од значајног дела становништва Галиције. Средином 19. века, када је 1848. дошло до учешћа Русије у гушењу мађарске побуне у Аустрији, означила је буђење руске националне свести у Западној Русији.

Као реакција Ватикана и Аустроугарске, уследила је противруска сепаратистичка пропаганда, започета 1860-их у Галицији, испочетка неуспешна, да би од 1880-их и папе Лава XIII била допуњена озбиљним акцијама на стварању „украјинског Пијемонта” у Галицији. „Украјинизација” је наставила посао који су започели пољски језуити у првој половини тог века, освајајући најпре унијатско свештенство. Велику улогу у томе одиграо је избор личности коју је Лав XIII требало да припреми за предвиђени „патријаршијски престо”. За то место одабир је пао на Романа (Андреја) Шептицког.⁴¹ Унијатско свештенство које је окупио Шептички формирало је

³⁸ Шевченко је, тако, дневник водио на руском, већина његових прозних дела такође је на руском, иако је написао много ружних речи о кацапима. Он под Украјином није подразумевао Волинију, Крим, Одесу, Харков, Николајев... Никада није користио етноним украјински народ, није заступао никакве сепаратистичке ставове, па и није могао бити осуђен због њих, како се често истиче. Повод за осуду (не затвор, већ служење војске у прогонству, с правом да заслужи чин официра!) била је сатирична poema *Сон*, у којој је вређао не само цара, већ и царицу, и позивао да се сва царска породица утопи у крви. А после ослобођења прелази да живи у Петербург, не у Малорусију.

³⁹ Дуготрајан процес унијаћења Русина завршен је тек 1734. (Vladimir Biljnja, *Rusini u Vojvodini*, Dnevnik, Novi Sad, 1987, стр 13).

⁴⁰ Види: Василий Романович Ваврик, *Геноцид карпато-руских «москвофилов» – намеренно замолчанная трагедия XX века*, Консервативный клуб, Москва, 2007, стр. 10. и даље.

⁴¹ О Роману Шептицком вид.: Vladimir Biljnja, *Rusini u Vojvodini*, Dnevnik, Novi Sad, 1987, стр. 14. и даље.

Украјинску народно-демократску партију, а упоредо се формирају Научно друштво им. Т. Шевченка, новине «Діло» и «Руслан». Нашавши се на челу „украјинског покрета” Шептички је позвао из Русије предводника украјинског масонства Грушевског, који почиње рад на обимној историји Украјине-Русије⁴². Он је своје идеје, засноване на екстремно примордијалистичким погледима пољског етнографа Ф. Духинског, према којима је порекло Великоруса несловенско, угро-финско, претварао у фантастичне митове. Они су, ипак, имали успеха, јер су се овој кампањи придружили кругови либерално-демократске интелигенције у Петербургу, где је међу историчарима у Империјској Академији наука владао неписани закон по коме су „самостијници” имали право на лаж; њихово разобличавање сматрано је „реакционарним”, а они који би то чинили ризиковали су да постану „научници-жандарми” или „генерали од историје”, као што је то објаснио Н. И. Уљанов.⁴³

У 1890. Аустро-Украјинци закључују с аустријским властима пакт верности Ватикану и Аустрији и савезу с Пољацима.⁴⁴ У мазепинској пропаганди овај пакт се назива „Велики прелом”. Он је фактички означио почетак „лова” на православне и русофиле, који је доживео врхунац на почетку Првог светског рата.⁴⁵ На прелазу векова Аустријанци су, уз помоћ украјинствујућих, извршили један од првих геноцида 20. века.⁴⁶ Аустријски логори Талерхоф и Терезин остали су симболи страдања карпато-руског народа.

⁴² Михайло Сергійович Грушевський, *Історія України-Руси*, десет томова објављено у периоду 1898–1936 у Лавову и Кијеву.

⁴³ Николай Иванович Уљанов, *Происхождение украинского сепаратизма*, Нью Јорк, 1966, глава «Формалний націоналізм», стр. 236. Поменутог звања „уостојен” је, рецимо, познати слависта, професор Кијевског универзитета, Украјинац Т. Д. Флорински, за кога Уљанов каже је животом платио своја убеђења – почетком револуције убили су га, или большевици, или „самостијници” (Исто, стр. 275.), а заправо је настрадао у пролеће 1919. у Кијеву с другим члановима *Кијевског клуба руских националиста* (Тимур Валерјевич Кальченко и Антон Александрович Чемакин, «Красный террор и ликвидация Киевского клуба русских националистов (весна-лето 1919 г.): факты и версии», *Русин*, № 1 (51), 2018.).

⁴⁴ Оедоръ Оедоровичъ Аристовъ, *Карпато-руські писатели. Изследование по неизданнымъ источникамъ*. Том 1, Изданіе Галицко-Русского Общества в Петроградѣ, Москва, 1916, стр. 26.

⁴⁵ Видети: Василий Романович Ваврик, *Геноцид карпато-руских «москвофилов» – намеренно замолчанная трагедия XX века*, Консервативный клуб, Москва, 2007; Василий Витальевич Шульгин, *Украинствующие и мы*, Издательство Russia Minor, Белград, 1939.

⁴⁶ „Депутат аустријског парламента, Пољак г. Дашински (руски депутати били су осуђени на смртну казну) рекао је на једној од седница да је у подножју самих Карпата стрељано и обешено око 60.000 невиних жртава.” (Временник, Научно-Литературные записки Львовскаго Ставропигиона на 1935 г, стр. 68. и 69. Цитирано у: Василий Витальевич Шульгин, *Украинствующие и мы*, Издательство Russia Minor, Белград, 1939).

3. РЕВОЛУЦИЈЕ 1917. И „УКРАЈИНСКА РЕВОЛУЦИЈА 1917–1921”

У Малорусији (не рачунајући Галицију и Закарпатје који су у саставу Хабсбуршке монархије) током периода Руског царства источни и јужни део је практично припадао језгру не само руског националног идентитета, већ је колонизацијама у периоду Катарине Велике, структура становништва била добрим делом, или претежно великоруска. Заправо, становништво се насељавало у степама југа, које су дотле биле у саставу Отоманске империје (углавном Кримског каната, који је у протекторатском односу с Отоманском империјом), претежно из осталих области централне Русије (тзв. Великоруси, у односу на Малорусе). Реално, све до произвољног одређивања унутрашњих граница Совјетске државе, Новорусија и није рачуната у Малорусију (Украјину), нити је њено становништво сматрано Малорусима. У историјском смислу, то су земље северног Црноморског региона које су се граничиле с Црним и Азовским морима и у епохи средњег века улазиле у састав Староруске државе, а затим се ослобађале током руско-турских ратова 18. века од турске и татарске превласти. Слободне територије почели су да насељавају одбеглим кметовима, руским официрима, војницима и морнарима, црноморским козацима и козацима с Буга, који су обнављали традиције Запорошке Сечи након њеног укидања. Овамо су се, бежећи од османског угњетавања, иза Прута досељавали и житељи Балкана: Молдавци, Бугари, Гагаузи, Срби, такође и Јермени, Јевреји, Немци, представници многих других народа. За време Јекатерине II 1764. први пут је створена Новоруска губернија с центром у Кременчугу. А најпотпунији развој и проширење Новорусије почиње уз подршку кнеза Потјомкина (Потемкина). Он је припојио региону прво Запорошку територију и пренео центар Новорусије у Јекатеринослав, затим је допунио њен састав Кримом 1783. А по миру у Јашију 1789, Новорусија се проширила од Јужног Буга до Дњестра.⁴⁷

Резултати борбе за стварање украјинске нације и одвајање од руске културе и државе, и поред свих напора током 19. века, нису били нарочито задо-

⁴⁷ Вид. опширније у: Николај Вадимович Бабилунга, „Придњестровље као део Новорусије: искуство државне изградње”, у *Конфликтне зоне на постсовјетском простору и регионална безбедност* (ур. Драган Петровић), Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2021, стр. 155–182.

вољавајући, барем с аспекта тзв. свидомита⁴⁸. Због тога се у оквирима струја које су тежиле одвајању од Русије, поред оних који су инсистирали на посебном етниту, појављују и другачија ставови и покрети. Тако врло утицајни Липински (В'ячеслав Казимирович Липинський), већ у време постојања СССР-а и УССР-а, током 1920-их истиче као пресудан моменат не етнички, већ политички. У књизи објављеној у Бечу 1926. он истиче „основна разлика Украјине од Москве није ни језик, ни племе, ни вера а ни апетит сељака на земљу панску – једном речју, не критеријуми културно-национални и не паролe социјалне – већ друго, створено вековима, политичко уређење, други (класократски а не охлократски...) метод организације државне власти, други узајамни односи врхова и низова, државе и друштва – оних, који владају, ка онима, којима владају. И само опирајући се на ту разлику политичку, само под политичким, а не културно-националним или социјалним паролама, могуће је од Москве оделити Кијев и могуће је у одвојеној Држави Украјинској претворити малоруско племе у Украјинску Нацију”⁴⁹. Липински не инсистира на етнокултурним разликама у односу на Москву, сматрајући да оне немају такав непомирљив карактер који би омогућио да се оне искористе у политичке циљеве, за оснивање државе.⁵⁰

Историја, ипак, полази другим током, иако је резултат на крају исти. Стварањем Украјинске социјалистичке републике у оквиру СССР, украјинског књижевног језика⁵¹ (на бази источноукрајинске варијанте полтавског наречја), и званичног одређења постојања националне одреднице, ударен је темељ стварања украјинског идентитета, који наглашеније и од малоруског културног препорода (друга половина 19. и почетак 20. века) инсистира на грађењу за-

⁴⁸ Потцењивачки, општеприхваћени назив за украјинске националисте, настао као сложенница од свидомий (на укр. свідомий) – свестан и *содомит*. Први део сложеннице није споран, док се други повезује или са содомијом, или са украјинским свідомі мити – „свесни митови”. Приписује се савременом руском писцу Глебу Леонидовичу Боброву. Користи се превасходно за означавање оних који верују у древне „укре”, верују да су они потомци (по другој верзији преци) Атланата, који су се преселили с Венере. Верују да су у Кијевској Русији говорили „украјинском мовом”, да је енглески језик настао од „украјинског” (па и остали језици такође), да су древни „укри” научили Египћане да граде пирамиде, да су ископали Црно море, итд. За украјинске свидоме посебно је важно стално истицати да су „кацапи” (проклеті москаљи) украли од њих назив земље и језика.

⁴⁹ Вячеслав Казимирович Липинський, *Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму*, Buchdruckerei Carl Herrmann, Wien, 1926, стр. XXV.

⁵⁰ Исто, стр. 537.

⁵¹ Украјински језик, његово оделјивање од руског, као и насилно наметање у оквирима социјалистичке Украјине један је од важних фактора стварања украјинског идентитета, али и актуелних геополитичких и других дешавања у савременој Украјини. Шире разматрање проблема дао је аутор у: Рајко М. Буквић, «От политики к лингвистике и обратно: языковая проблема на Украине», у: *Говор мржње и култура памћења* (прир. Зоран Милошевић и Милош Кнежевић), Институт за политичке студије, Београд, 2020, стр. 315–346.

себног идентитета према руском. Процес стварања Украјинске ССР био је сложен, и преплетен с борбом украјинских националиста за независност.

3.1. Украјинска Народна Република

Непосредно након Фебруарске револуције, у марту 1917, лидери илегалне партије украјинских присталица за независност и либерала из Удружења украјинских напредњака (Михајло Сергијович Грушевски, Јевген Харлампіјович Чикаленко, Сергеј Александрович Јефремов, и Дмитро Иванович Дорошенко), заједно с украјинским социјалдемократима предвођеним Владимиром Кириловичем Виниченком, основали су у Кијеву Централну Раду Украјинске Народне Републике и најавили стварање Украјинске Народне Републике (УНР).⁵² За првог председника Раде изабран је у одсуству М. Грушевски, истакнути идеолог украјинског национализма, којег савремена украјинска историографија сматра првим председником самосталне Украјине. Из илегалности су изашле, или се појавиле као новоосноване, многе политичке партије и организације (Украјинска партија социјалистареволюционара, Украјинска социјал-демократска партија, Украјинска народна партија, Украјинска демократско-радикална партија итд.). Оснивани су и совјети радничких и војничких депутата, локални друштвени центри – комитети и раде и друге организације.

На иницијативу Централне Раде, 6. (19) априла 1917. одржан је Свеукрајински национални конгрес, који је изабрао нови сазив Раде од 118 чланова и потврдио избор М. Грушевског, у међувремену пристиглог у Кијев. Састав Раде врло брзо се ширио пријемом чланова из (нових) партија, радничких, војних и сељачких организација, а после пријема представника националних мањина у августу 1917. достигао је бројку од 639 чланова. Између сесија Велике Раде, деловао је Комитет Централне Раде, назван Мала Рада.

Национални покрет захватио је и армију, и 5-8. (18-21) маја 1917. одржан је I Свеукрајински армијски конгрес, који је захтевао проглашење национално-територијалне аутономије и формирање украјинизованих јединица, које су ускоро почеле да се формирају од војника Украјинаца из позадине и Украјинаца на фронту.

⁵² Датум оснивања Централне Раде није познат, Грушевски и Виниченко наводе разне датуме, као и Павло Христјук (Павло Оникійович Христјук). Вид.: Валерій Федорович Солдатенко, *Українська революція. Історичний нарис*, Либідь, Київ, 1999, стр. 135. Солдатенко наводи и да је било мишљења да су одмах оформљене две Раде – аутономистичка и индепендистичка, али да таква мишљења немају чврсто документарно упориште.

Време од устоличења Централне Раде до Октобарске револуције протекло је у напорима украјинских националиста да (насилно) украјинизују Малорусију и Новорусију, што наилази на снажан отпор руског становништва. Свакодневно су у новинама *Русская мысль* објављивани спискови људи који су потписивали протест против украјинизације Југозападног краја. Међу њима било је доста Руса, али такође и оних чија су се презимена завршавала на -енко, -чук, и сл. (дакле, Малоруса, или Украјинаца); неки од њих протестовали су због нетрпељивости према свему украјинском, а неки против насилног наметања украјинства⁵³. Аутор ових мемоара је супруга другог украјинског премијера В. А. Голубовича (30. јануар – 29. април 1918). Уз то, идеји Централне Раде о национално-територијалној аутономији супротставила се Привремена влада. Без договора с њом, и упркос забрани, Централна Рада сазвала је II Свеукрајински армијски конгрес, на ком је 10. (23) јуна 1917, истог дана када га је усвојио Комитет, прочитан Први Универзал⁵⁴ којим је проглашена украјинска аутономија. После шест дана оформљен је Генерални секретаријат, као највиши орган власти УНР.

Односи с Привременом владом у Петрограду кретали су се од супротстављености до међусобних договора, али је после гушења јулског устанка влада Керенског већ почетком августа потчинила Генерални секретаријат, а територију под његовом контролом ограничила на Кијевску, Волинску, Подолску, Полтавску и делом Черњиговску губерније, не удовољавајући претензијама Раде на (ново)руске Харковску, Јекатеринославску, Херсонску и северни део Тавричке губерније. Околности су се драматично промениле свргавањем Привремене владе 25. октобра (7. новембра) 1917. У Кијеву је формиран бољшевички револуционарни одбор и започеле су борбе између присталица нове, совјетске власти и снага лојалних Привременој влади. Бољшевички преврат у Кијеву није успео и већ 29. октобра (11. новембра) Виниченко је саопштио да Генерални секретаријат узима власт у своје руке, а Централна Рада оформила је мировну комисију која је успела да издејствује прекид непријатељстава. На тај начин стварна власт у Кијеву прешла је у руке Централне Раде, која се ослањала на украјинизовану армију – гајдамаке, како су се називали у част старих устаника. Централна Рада усвојила је 7. (20) новембра 1917. трећи Универзал, којим је прогласила образовање Украјинске Народне Републике (УНР) као

⁵³ Татьяна Михайловна Кардиналовская, *Жизнь тому назад. Воспоминания*, ДЕАН + АДИА-М, Санкт-Петербург, 1996, стр. 62.

⁵⁴ Универзали Централне Раде УНР, политичко-правни акти програмског карактера Централне Раде, највишег законодавног органа УНР. У периоду од 10. (23) јуна 1917. до 9. (22) јануара 1918. донета су четири Универзала, који су одредили етапе настанка и развоја украјинске државности (од проглашења формалне аутономије у оквирима јединствене руске државе до једностраног проглашења самосталности, односно независности).

аутономије у саставу Русије. Генерални секретаријат је проглашен за владу Украјине у њеним етничким границама, предвиђајући улазак у УНР свих наведених губернија, укључивши новоруске и Таврическу (без Крима).

Уместо обећаних социјалних реформи, националисти су 17. (30) новембра 1917. приступили разоружавању неукрајинских војних јединица, што је изазвало отпор у Харкову, где је 4. (17) децембра војничка секција Совјета радничких депутата одбила захтев о разоружању. Харков се на тај начин промовисао у центар совјетске Украјине, и већ 5. (18) децембра у њему је почео рад III Обласни конгрес Совјета Доњецког и Криворошког басенâ, што је значило непотчињавање УНР-у.⁵⁵ Харков су 10. (23) децембра освојили Красноармејци на челу с Антонов-Овсејенком.

Током бурног децембра 1917, и у условима оштре супротстављености, формиране су две републике: Украјинска совјетска република (називана такође Украјинска народна република, или Украјинска радничко-сељачка република), која је признавала большевичку власт у Петрограду, и УНР у Кијеву, која је признавала Централну Раду. На тај начин, две власти (у Кијеву и Петрограду) нису признавале једна другу, али ни једна од њих није одрицала право Украјине на самосталност, у оквирима Руске државе. У условима повремених ратних сукоба, сазивања и избора за уставотворну скупштину и припреме преговора у Бресту, као и настојања и инсистирања Немачке на склапању мира с двома независним државама, украјински националисти донели су 9. (22) јануара 1918. Четврти универзал, којим су прогласили независну УНР. Тиме су, као и растеривањем Уставотворне скупштине у Петрограду, заоштрене борбе двеју сукобљених страна, у којима су очиту превагу имали Красноармејци. Истовремено, и део украјинских региона није признавао власт Централне Раде, па су тако основане совјетске републике: 17. (30) јануара 1918. Одеска, а 30. јануара (12. фебруара) Доњецко-Криворошка.

Када су большевици заузели Кијев 26. јануара (8. фебруара) 1918, Централна Рада се повукла најпре у Житомир, а потом у Сарни, да би сутрадан потписала споразум с државама Четворног савеза (Немачка, Аустроугарска, Бугарска и Османска империја), чиме је стекла међународно признање. На позив Централне Раде, немачка војска кренула је на територију УНР и убрзо, 1. марта⁵⁶, освојила Кијев. Два дана после тога био је потписан „срамни” Брестски (Брест-Литовски) мир између Немачке и совјетске Русије, којим се Русија уз огромне територијалне и популационе губитке⁵⁷, из-

⁵⁵ Александр Владленович Шубин, «Первый универсал», *Историк*, 2017, № 6 (30), стр. 65.

⁵⁶ Декретом од 24. јануара 1918. Русија је прешла на грегоријански календар, тако што је после 31. јануара наступио 13. фебруар. Сходно томе, од 14. фебруара датуми се наводе само по новом календару.

међу осталог, одрицала права на Украјину. Краткотрајна бољшевичка власт у Кијеву била је обележена, поред осталог, масовним терором, у коме је по подацима украјинског Црвеног крста из 1918. страдало око 5.000 људи, пре-тежно официра, али и „буржуја”, студената...⁵⁸

3.2. Совјетске републике у Доњецко-Криворожју и Одеси 1918.

Почетак 1918. обележиле су у Малорусији и Новорусији неизвесне борбе и у оквиру њих оснивање и других република (Доњецко-Криворошка, Одеска, Терска, Таврида, Донска). Посебно место има Доњецко-Криворошка Совјетска Република (ДКСР), као остварење идеје обједињавања Доњецког угљеног басена и Криворошког рудног рејона, поникле још у време императорске Русије. Реализација је отпочела 13. марта 1917. стварањем Привременог комитета Доњецког басена, да би ускоро дошло до уједињења двају совјета, Доњецко-Криворошког и Харковског, на чијем челу су се налазили Л. Б. Голубовски и А. Ф. Сергејев (Артјом). Обједињени извршни комитет Доњецког комитета одбацио је средином новембра трећи Универзал, а затим је децембра на III Обласном конгресу Совјетâ дошло до његове бољшевизације.

На IV Обласном конгресу Совјетâ радничких депутата Доњецког и Криворошког басенâ, 30. јануара (12. фебруара) 1918. у Харкову, проглашена је Доњецко-Криворошка Совјетска Република и формиран њен Извршни комитет. Конгрес је одбацио предлог бољшевика и скривеног украјинског националисте Н. А. Скрипника да објави своје територије аутономном облашћу јужноруске Украјинске републике и одлучио да уђе у РСФСР. Јужни Обласни совјет народне привреде приступио је убрзо економским и социјалним реформама, у оквиру којих су национализовани металуршки заводи, рудници и ликвидирана акционарска друштва. Ипак, руководство бољшевичке партије (Свердлов, Лењин) заузело је негативан став према ДКСР⁵⁹, а у марту 1918, након Брестског мира, бољшевичка влада је прешла у Харков, где је на II Свеукрајинском конгресу Совјетâ УНСР проглашена Украјинска Совјетска Република, на челу с Г. Л. Пјатаковим. Убрзо започети преговори Пјатакова и

⁵⁷ По условима Брестског мира Русија је изгубила територију од 789.000 квадратних километара, на којој је живело 56 милиона људи, што је представљало трећину становништва Руске империје.

⁵⁸ Платон Львович Стефанович, «Первые жертвы большевистского массового террора (Киев - январь 1918 года)», у *1918 год на Украине* (сост. Сергей Владимирович Волков), Центрполиграф, Москва, 2001, стр. 22–26.

⁵⁹ Евгений Юрьевич Спицын, *Россия — Советский Союз 1917–1945 гг. Полный курс истории России для учителей, преподавателей и студентов*. Книга 3, Концептуал, Москва, 2021, стр. 74.

Артјома о уједињењу двеју совјетских република били су неуспешни и почетком априла 1918. СНК ДКСР издаје декрет у ком обзнањује границе ДКСР, које обухватају Харковску и Јекатеринославску губернију, део срезова Херсонске и Тавричке губерније и граничне срезове Области Војске Донске. Тако у ДКСР улази практично сва лебообална савремена Украјина: области Доњецка, Луганска, Дњепропетровска, и Запорошка, делом Харковска, Сумска, Херсонска и Николајевска, као и Ростовска област РФ (вид. сл. 2). За главни град проглашен је Харков.

Слика 2. Републике Југа Русије почетком 1918.

Извор: Владимир Владимирович Корнилов, *Донецко-Криворожская республика, Расстрелянная мечта*, Фолио, Харьков, 2011, стр. 192.

Ускоро се, међутим, ситуација драматично заострила. У Брест-Литовску је 10. фебруара потписан сепаратни мир између Кијевске УНР и Централних држава и на молбу Владе УНР, немачко-аустројске војске ступиле су на територију Малорусије и почеле окупацију Новорусије. Новоформирана добровољачка Црвена армија Донбаса није могла да се одупре, и након пада Харкова почетком априла влада ДКСР повукла се у Луганск, а затим је евакуисана иза Дона. Већ у мају, територија ДКСР била је у целини окупирана и ДКСР је фактички престала да постоји. У августу, Русија и Немачка потписале су допунски споразум којим је Донбас проглашен за привремено

окупирану немачку територију, али су после капитулације у новембру Централне државе почеле повлачење својих армија, тако да су се органи власти ДКСР почетком децембра вратили у Харков, а већ у јануару 1919. у Харкову је проглашено стварање Украјинске Совјетске Социјалистичке Републике. У таквим условима, фебруара 1919, Савет Одбране РСФСР донео је одлуку о ликвидацији ДКСР и укључивању њене територије у УССР.

После непуних сто година, борци против Кијевске хунте образовали су Доњецку Народну Републику и прогласили је наследницом ДКСР. Тиме је ова краткотрајна творевина из времена револуције и грађанског рата поново оживела, будући да је готово читав век била својеврсна „бела мрља” у историји Донбаса и Новорусије. Њен значај, међутим, знатно је већи и превазилази уобичајене краткотрајне појаве у сличним револуционарним превирањима. Као основни момент треба истаћи да је ДКСР показала да је уз две познате концепције уређења СССР постојала и трећа, која је истицала не етнички, већ економски принцип као примарни. У тадашњем следу догађаја ова концепција била је скрајнута⁶⁰. Ипак, она је бар делом реализована по распаду СССР-а, у Руској Федерацији.

Међу већим бројем република осниваним у том времену, за нашу тему од значаја је Одеска совјетска република. Након Октобарског преврата, у Одеси је власт припала Совјету војничких депутата, од Румунског фронта, Црноморске флоте и Одесе (Румчерод), чије је председништво крајем децембра 1917. прогласило Одесу за слободан град. У граду су, међутим, биле бројне војничке јединице које су прешле под контролу УНР, тако да је сукоб био питање времена. Средином јануара почео је устанак Румчерода, и после три дана јединице гајдамака и јункера биле су потиснуте из града. Дана 18. јануара ЦИК Румчерода изабрао је Совјет народних комесара Одеске Совјетске Републике (ОСР), који је признао врховну власт СНК РСФСР на челу с Лењином. Формално, у састав ОСР био је укључен не само део Херсонске, већ и Бесарабијска губернија, али су већ сутрадан у Бесарабију продрле војске УНР, а затим и суседне Румуније. Тако се власт ОСР стварно простирала само на деловима ових двеју губернија (вид. сл. 2). Румуни су ускоро освојили јужну Бесарабију, и њихов притисак није заустављен ни након што им је Румчерод објавио рат. Краткотрајни успех Јужне групе војски РККА приморао је румунског премијера Аверескуа на преговоре и потписивање Протокола ликвидације руско-румунског конфликта, 12. марта 1918. у Јашију. Међутим, под притиском Берлина и Беча, румунска страна је после неколико

⁶⁰ У питању је познати спор о федерализацији и аутономизацији из 1922, који је завршен победом Лењинове концепције федерализације СССР, на супрот концепцији аутономизације, коју су заступали Чичерин и Стаљин.

дана анулирала овај протокол и заједно с аустријским војскама почела наступање на свим фронтима. Већ сутрадан, уједињена аустро-румунска армија заузела је Одесу, чиме је фактички престала да постоји ОСР.

3.3. Марионетски режим Павла Скоропадског и грађански рат

Почетак 1918. обележили су успеси аустро-немачке војске, која је заузела не само територију УНР, већ и Ростов на Дону, а затим 28. априла растерала Централну раду и установила марионетски режим Павла Скоропадског. Нови украјински хетман, потомак рода старог малоруског господског сталежа, цео живот је служио у царској (руској) армији, доспевши до чина генерал-поручника и команданта војног корпуса, и што је најинтересантније – уопште није знао „украјински језик”.⁶¹ Иако су очекиване, репресија од стране нове власти практично није било: ухапшени су премијер Голубович и министри Жуковски и Ткаченко, док је Петљура, по речима Скоропадског, ухапшен непријатном грешком чиновника 30. априла и већ 1. маја је пуштен.

Немачка окупација није била дугог века – у новембру је завршен Велики рат и почиње повлачење немачких трупа из Украјине, где је положај марионетског режима уздрман. Да би задржао власт, хетман се обраћа представницима антибољшевичких сила, обећавајући федерацију с будућом небољшевичком Русијом. Општа атмосфера у земљи се променила, утихнуле су шовинистичке страсти и пароле. Не успевши да се договори с националистима, Скоропадски распушта владу и у нови кабинет доводи људе руске оријентације. Тиме се у истим националистичким круговима легитимише као „најгори непријатељ”. Његов положај се погоршава када, под притиском немачке команде, мора 11. новембра да пусти из затвора Симона Петљуру, који је одмах повео борбу за власт, иако су као „масонска браћа” били заправо у добрим односима, упркос томе што је Петљура био присталица Антанте⁶².

Уместо Скоропадског, у први план избија Директоријум УНР, који су створиле националне партије на челу с Владимиром Виниченком и Симоном Петљуром. Док је хетман покушавао да лавира између самосталне Украјине и јединствене Русије, позивајући најзад у прогласу од 1. (14) новембра 1918. Украјину да прва иступи у делу стварања сверуске федерације, с коначним циљем обнове Велике Русије, „самостијници” су се окренули против њега. Већ после два дана Кијев је био излепљен објавом Украјинског националног

⁶¹ Евгениј Спицин, „Украјина у XX веку: шта је истина?”, у *Украјинско питање данас* (прир. Зоран Милошевић), Центар академске речи, Шабац, 2015, стр. 47.

⁶² Виктор Анатољевич Савченко, *Симон Петљура*, Фолио, Харљков, 2006, стр. 187, 189.

савеза, створеног у јулу, о оснивању Директоријума УНР и о обарању Скоропадског. Иако се све завршило хапшењима чланова Савеза, било је очигледно да је између хетмана и националиста дошло до отворене борбе. Наредни дани прошли су у унутрашњим превирањима и ишчекивањима наступа Петљуре и његових људи. Присталице УНР, гајдамаци, заузели су 14. децембра 1918. Кијев, а Скоропадски је побегао у Берлин.⁶³ Непосредно пред пад Кијева појавиле су се фотографије 33 официра који су бранили Кијев, а зверски су их мучили и убили петљуровци; другог дана по Петљурином освајању власти доведено је у Кијев још 163 официра исте судбине.⁶⁴ У Источној Галицији оснива се Западна Украјинска Народна Република (ЗУНР), чиме почиње оружана борба украјинских и пољских снага. ЗУНР 22. јануара 1919. објављује о уласку у УНР, с правима аутономије.

У јануару 1919. са севера поново наступа Црвена армија, и ускоро узима Харков. Ту је 10. марта проглашена Украјинска Совјетска Социјалистичка Република и основан Совјет народних комесара УСССР, под вођством Христијана Раковског. Руководство УСССР иступа с идејом војних снага совјетских република, тако да се може сматрати да је оно иницијатор стварања јединствене државе на простору бивше Руске империје. У марту, под контролом црвених, у савезу с Махном и другим устаничким лидерима, налазе се цела Источна, Централна и Јужна Украјина, док армија Директоријума и даље пружа отпор на Западу. Ситуација се компликује сељачким устанцима против бољшевика (неретко под совјетским паролама), који избијају и у наредним годинама⁶⁵, као и премештањем рата црвених и белих (армија Дењикина) на ове просторе. Према фелдмаршалу Фон Ајххорну, главнокомандујућем групе армија „Кијев”, који је руководио окупацијом Белорусије, Украјине и југа Русије, више од два милиона сељака у Украјини иступило је против аустро-немачког терора, док је у устанцима у периоду мај-септембар 1918. учествовало више од сто хиљада људи.

У фебруару 1919. Петљура је преузео сву власт и установио војну диктатуру, али су се његове снаге све теже супротстављале и 17. марта 1919. јединице под командом Антонов-Овсејенка освојиле су Кијев, пробивши центар републиканске одбране и кренуле даље на запад. Покушаји контранапада Петљуриних снага у наредним данима нису имали успеха, и бољшевици су учвр-

⁶³ Детаљније о паду режима Скоропадског у: Александр Сергеевич Пученков, «Киев в конце 1918 г.: падение режима гетмана П. П. Скоропадского», *Новейшая история России*, № 2, 2011.

⁶⁴ Мария Антоновна Нестерович-Берг, «В Киеве в конце 1918 года», у *1918 год на Украине* (сост. Сергей Владимирович Волков), Центрполиграф, Москва, 2001, стр. 160 и даље.

⁶⁵ Вид.: Пётр Фёдорович Алёшкин и Юрий Альбертович Васильев, *Крестьянские восстания в России в 1918-1922 гг. От махновщины до антоновщины*, Вече, Москва, 2012.

стили своју власт у Кијеву. Уследила је једна од трагичних епизода грађанског рата, с далекосежним последицама и по сам Кијев, али и целу Украјину и будуће руско-украјинске односе. Већ у мају, наиме, большевици су похапсили бивше и актуелне чланове Кијевског клуба руских националиста (ККРН), непартијске, умерено десничарске организације која је постојала и дејствовала у периоду 1908–1917.⁶⁶ ККРН је окупљао истакнуте интелектуалце Кијева, различитих професија – научници, духовници, официри и др, уједињених идејом очувања руске националне идеје. Марта 1917. ККРН је подржао нову власт и преименовао се у Клуб прогресивних руских националиста, а у јануару 1918. на изборима за украјинску уставотворну скупштину освојио је у Кијеву највише гласова, као непартијски блок руских бирача. Крајем те и почетком наредне године, већина чланова клуба побегла је из Кијева по доласку на власт петљуроваца. Остали су само бивши чланови, који су из разних разлога напустили клуб. Сматра се да је ухапшено 60 чланова клуба, а да је стрељано најмање 53, мада тачни бројеви нису утврђени. У време хапшења и стрељања, клуб фактички и није постојао. Наравно, стрељања, чак и без суда, или на основу импровизованог суђења (као у овом случају), не тако ретко и масовна, нису нешто неуобичајено у условима грађанског рата. Овај трагичан случај ипак има посебан значај, пре свега на нивоу симболике – њиме је заправо уништен руски Кијев. И када је после неколико година започела тотална большевичка украјинизација, више није било никога ко би се могао супротставити. Временом, око догађаја су расле легенде и митови, прави мотиви и иницијатори нису откривени, а у оптицају је било више теорија, међу којима су најпопуларније „јеврејска”, као наводна освета за познато дело Бејлиса, и „украјинска”, повезана с украјинским левим есерима, будућим боротбистима⁶⁷

Налазећи се између црвених, белих, као и пољских снага, Директоријум је био принуђен да се често сели, а 2. децембра 1919. склопио је с Пољском декларацију којом је као границу Пољске и Украјине признао реку Збруч. После три дана Петљура је, изгубивши контролу над преосталим територијама, прешао у Варшаву. УНР се затим прикључио војном походу Пољске под вођством Јузефа Пилсудског (Józef Klemens Piłsudski), који је крунисан 7. маја 1920, када

⁶⁶ Види: Тимур Валерјевич Калъченко и Антон Александрович Чемакин, «Красный террор и ликвидация Киевского клуба русских националистов (весна-лето 1919 г.): факты и версии», *Русин*, № 1 (51), 2018.

⁶⁷ Левоесерска, затим комунистичка партија у Украјини, створена на основи левога крила Украјинске партије социјалиста-револуционара (УПСР), које се одвојило од ње маја 1918. и узело назив Украјинска партија социјалиста-револуционара (боротбиста) – УПСР(б). Од марта до августа 1919. носила име Украјинска партија социјалиста-револуционара (комуниста) — УПСР(к). Од 6. августа 1919, после уједињења с левом групом Украјинске социјал-демократске радничке партије („независних”), почела да се назива Украјинска комунистичка партија (боротбиста).

су пољске трупе освојиле Кијев. Црвена армија је, међутим, у контранаступу у августу 1920. стигла до Варшаве, али је ту доживела пораз. Била је то једна од трагичних и срамотних епизода у руско-пољским односима, која је и данас предмет великих међусобних спорова.⁶⁸ Рат је формално закључен миром у Риги 18. марта 1921, и по њему, територије Украјине и Белорусије подељене су између совјетских република (будућег СССР-а) и Пољске. Унутрашњи односи између совјетских република коначно су разрешени 30. децембра 1922. формирањем Савеза Совјетских Социјалистичких Република (СССР).

4. УКРАЈИНСКА СОВЈЕТСКА СОЦИЈАЛИСТИЧКА РЕПУБЛИКА

На конференцији делегација конгреса Совјета РСФСР, УССР, БССР и ЗСФСР⁶⁹ 29. децембра 1922. потписан је Договор о образовању СССР, утврђен 30. децембра 1922. на I Свесавезном конгресу Совјета. Украјинска Совјетска Социјалистичка Република (УССР) један је од оснивача СССР-а, а после Другог светског рата, 1945. и Организације Уједињених народа. Болшевичка идеологија никада није доводила у питање украјинску националност, сматрала је да су новоформирани Украјинци, као засебна нација, блиски и поникли из руског националног бића, и да су посредно и даље у оквиру шире посматране „руске цивилизације”. Границе УССР формиране су постепено, у периоду између светских ратова, а дефинитивно су закључене 1954, прикључењем Крима (сл. 3). Све до септембра 1939, када је СССР припојио део Галиције, и лета 1940, када је од Румуније добијена северна Буковина и Бесарабија, унијатско становништво Галичника је било ван СССР (и у оквиру њега УССР). Већ током Другог светског рата видело се да Галиција заузима другу позицију у односу на већину Украјинаца, према СССР и руској етничности.

⁶⁸ Као резултат овог рата у пољским концентрационим логорима нашло се преко 100.000 црвеноармејаца, од којих је у наредним годинама више десетина хиљада умрло. Ова трагедија, позната као Анти-Катињ, карактерише се великим неслагањем о броју заробљених и умрлих, али и сагласношћу пољске стране да је смртност у логорима била, чак и по њеним бројкама, око три пута већа од „нормалне” за логорске услове. (Вид. детаљније у: Рајко Буквић, „Концентрациони логори – поглед на стражаре”, *Crimen*, br. 1, 2019, str. 10.)

⁶⁹ Руска федеративна, Украјинска, Белоруска и Закавказска федеративна совјетске социјалистичке републике. Закавску федерацију чинили су Азербејџан, Јерменија и Грузија. Постојала је до 1936, када су од три чланице федерације оформљене посебне републике у саставу СССР-а.

Слика 3. Територијалне промене Украјинске републике у совјетском периоду

Извор: Федір Дмитрович Заставний, Украјина. Природа, населення, економика, Видавничтво «Апріорі», Львів, 2011, карта 3.9. између стр. 32–33.

Из Другог светског рата УССР излази значајно територијално увећана, укључивањем Галиције и Закарпатја, северне Буковине и бесарабског приморја, све до ушћа Дунава. Показује се тако да су и тада од ратних догађања непосредне користи имале нације у теорији означене као хибридно-идентитетске⁷⁰, и које се у таквим условима, по правилу, сврставају у таборе својих покровитеља. Међутим, територијална експанзија Украјине не зауставља се на том: Хрушчов 1954. декретом додељује Крим Украјини. Затим се у току готово пола века учвршћује украјински идентитет, који захваљујући и Галицији и унијатима добија додатне идентитетске елементе ван руског. Заправо, тешко је говорити о украјинском националном идентитету у целини, јер постоје у реалности различите зоне. Југоисток је проруски, централне области имају украјински идентитет, али, углавном и свест о ранијој, и чак садашњој припадности сверуском

⁷⁰ Душан Пророковић, „Употреба хибридних идентитета у геополитичке сврхе: Босна 1914 – Украјина 2014.,” у *Украјинско питање данас* (прир. Зоран Милошевић), Центар академске речи, Шабац, 2015, стр. 120–138.

свету („Российский мир”), док западна Украјина има наглашенији украјински идентитет, а Галиција чак и елементе антируског (изузев Закарпатја и Русина). Под Кравчуком, по добијању независности и у раним 1990-им, Украјину обељавају огромне промене положаја, али не пресудно и измене односа снага и идентитетског карактера по описаним линијама. То је констатовао и Хантингтон у поглављу о Украјини у класичном делу *Сукоб цивилизација*.⁷¹

5. УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Савремена Украјина настала је у превирањима током револуција 1917. и потоњег грађанског рата. Она је, с једне стране, резултат дугогодишњих тежњи украјинских националиста за одељивањем од Русије и стварањем сопствене државе, а с друге стране резултат утицаја које су током векова на становништво Малорусије и западних делова данашње Украјине вршиле Пољска и Аустро-Угарска. Након проглашавања већег броја државних творевина на прелазу из друге у трећу деценију 20. века, процес стварања украјинске државе завршен је крајем 1922. формирањем Украјинске Совјетске Социјалистичке Републике и потврђивањем њеног статуса као чланице СССР. Територија коју је обухватила УССР била је, међутим, знатно већа од првобитних претензија украјинских националиста и укључивала је поред Малорусије целу Новорусију, да би у међуратном периоду била проширена великим територијама на западу, као и мањим на североистоку, и најзад 1954. прикључењем Крима. Тиме су большевици заокружили своје схватање украјинства, које код њих никад није било довођено у питање, и ради чијег остварења се нису устручавали ни од насилне украјинизације током 1920-их, као што су тада уосталом силом спроводили „коренизацију” и у другим деловима СССР-а. Дакле, и у време када је насилна украјинизација, наводно, обустављена, Украјина је и територијално само просперирала, док су неки од њених истакнутих носилаца били репресирани, међу осталима и Грушевски (због сарадње с аустријском обавештајном службом).

Међутим, и поред украјинизације, а затим, наводно, насилне русификације која ју је сменила, као и свих територијалних „добитака”, након Другог светског рата, перспективе украјинства нису биле сјајне. О томе сведочи главни документ стратегије хладног рата против СССР, Директиве Савета националне безбедности САД од 18. августа 1948.⁷² У њему се констатује да

⁷¹ Семјуел Хантингтон, *Сукоб цивилизација*, Службени лист Југославије, Београд, 1998.

⁷² Према: Сергей Георгиевич Кара-Мурза, *Демонтаж народа*, Алгоритм, Москва, 2008, стр. 339. и даље.

тада још нема могућности да се тако ефективно мобилише етнонационализам којим би се остварио раскид Украјине и руског језгра СССР. Наведимо пар констатација из овог документа. Украјинци нису у време Руске империје манифестовали никакве карактеристике „нације”, способне да успешно и одговорно носи бреме независности. Она није јасно одређен етнички или географски појам. Нема јасне разделне линије Русије и Украјине. Реалне основе „украјинизма” су одлике специфичног сеоског дијалекта и мала разлика у обичајима и фолклору између рејона. На крају, истиче се да је место Украјине у породици традиционалне Руске империје, као неодвојивог дела.

Али, не само то. И у постсовјетском периоду, када је већ увелико био у току наредни талас украјинизације, уз помоћ масовне пропаганде и подршке споља, процес је ишао споро и тешко. Тако је Леонид Кучма, други председник Украјине (1994–2005), уочи „наранџасте” револуције 2004. године, писао: „Политиколози и социолози Украјине сагласни су у томе да су процеси консолидације украјинске нације још далеко од завршетка. Ми нисмо до краја схватили ко смо ми. Једна од важних компонената украјинске самоидентификације управо се и састоји у формули „Украјина није Русија”.⁷³ Нема сумње да се у томе крије један од главних циљева „револуције” 2004, која је, наравно, уз то продубила раскол између украјинског и руског становништва.

Ипак, пренебрегавање националног принципа у стварању украјинске државе (укључивање у УССР великих простора насељених руским становништвом), као и економских фактора (судбина Доњецко-Криворошке републике, која је управо на том принципу створена), као и федерализација државе, фактички су поставили темеље успешности сепаратистичких тенденција у постсовјетском периоду, при томе не само у Украјини, већ и у другим совјетским републикама, образованим по сличном узору. У време перестројке, и стратегија САД према Украјини се променила; сада се подржавао курс ка раскидању тих „неодељивих“ делова СССР-а. А сепаратистичке (антисовјетске) тежње, подржаване и споља и изнутра, реализоване су Беловешким споразумом руског, украјинског и белоруског представника крајем 1991, којим је СССР престао да постоји. У условима сталних геополитичких напетости, тиме су створене претпоставке даљег ширења НАТО-а на исток и продубљивања националистичких тенденција, не само према Русији, већ и новостворених држава међусобно.

⁷³ Леонід Данилович Кучма, *Україна – не Росія*, Время, Москва, 2004, стр 23.

Слика 4. Административна карта савремене Украјине (пре 2014.)

Извор: Украјина: административна карта, https://yandex.ru/images/search?pos=14&img_url=http%3A%2F%2Fnaurok.com.ua%2Fuploads%2Ffiles%2F196725%2F251050%2F270486_images%2F5.jpg&text=Україна%20административна%20карта&lr=10522&rpt=simage&source=serp

Уместо усклађивања односа са сопственим становништвом које није прихватило украјински идентитет, и пре свега с моћним суседом, Украјина је изабрала заоштравање и продубљивање и једних и других односа. Да ли је могло бити другачије, и зашто је Украјина ступила на овај пут? Анализу етнонационалистичког украјинског пројекта после 1991. дао је Кара-Мурза.⁷⁴ Он констатује да су се изузетно ефикасним показале технологије мобилизације етничности створене на основу представа конструктивизма. С друге стране, процеси консолидације, односно стварања украјинске нације, спроводе се сходно примордијалистичкој концепцији етногенезе, што карактерише, наравно, не само Украјину. Националистичка доктрина свих „норанцастих” вођа схвата етничност као нешто дато и природно, рођено „тлом и крвљу”. Све у свему, Украјина је, на основу сопствених противречности, и уз не мали уплив Запада, постала полигон за развој не некада просперитетне републике СССР-а, већ антируске државе, фактора нестабилности и сукоба. При томе, коришћење традиционалних наклоности украјинских националиста према нацистима и утицај

⁷⁴ Сергей Георгиевич Кара-Мурза, *Демонтаж народа*, Алгоритм, Москва, 2008, стр. 340. и даље.

бројне томе идеолошки сродне дијаспоре на северу америчког континента, постало је погодно и добродошло оруђе за остваривање геополитичких циљева Запада, који, како је историја већ више пута показала, не преза од коришћења најопскурнијих и најпрљавијих метода ради остваривања својих геополитичких интереса⁷⁵, где се туђе становништво користи као „потрошни материјал”⁷⁶.

Настанак бројних крајње десничарских организација, с отворено нацистичким обележјима,⁷⁷ њихово укључивање у регуларне војне и друге структуре украјинске државе, као и њихови злочини (Мајдан, Одеса, осмогодишње бомбардовање и убијање цивилног становништва Донбаса), уз елементе истакнуте у овом тексту, свакако указују на потребу декомунизације и денацификације украјинског друштва. Да ли их је требало спровести на начин којем сведочимо од почетка ове године, питање је за чији је одговор потребно друго, знатно детаљније разматрање. Исто као што је отворено питање какав ће утицај имати актуелни (ратни) сукоб у Украјини на конституисање украјинске нације и будуће украјинске државе. Такође, посебну анализу заслужује разматрање улоге религије у развоју украјинског идентитета, и посебно у актуелним догађањима, а чему у овом тексту није могла бити посвећена одговарајућа пажња.

ЛИТЕРАТУРА

Алешкин Пётр Фёдорович и Васильев Юрий Альбертович, *Крестьянские восстания в России в 1918-1922 гг. От махновщины до антоновщины*, Вече, Москва, 2012.

Андрејев Николај, *Русија у доба апанажног система и Московске кнежевине*, у: Историја Русије (прир. Димитрије Оболенски и Роберт Оти), Слио, Београд, 2003, стр. 92–138.

Аристовъ Фёдоръ Фёдоровичъ, *Карпато-русские писатели. Исследование по неизданнымъ источникамъ*, Томъ 1, Издание Галицко-Русского Общества в Петроградѣ, Москва, 1916.

⁷⁵ Вид. Драган Петровић и Рајко Буквић, *Украјинска криза 2013–2019.*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2019, стр. 138–158.

⁷⁶ Жак Бод, „Украјинско становништво се користи као топовско месо за борбу против Русије”, *Између сна и јаве*, 21. април 2022. Интернет: <https://izmedjusnajave.rs/украјинско-становништво-се-користи-к/>

⁷⁷ Међу њима се истичу Десни сектор, Тризуб, Азов, Патриот Украјине. Вид.: Зоран Милошевић, „Ко је дошао на власт у Кијеву?”, у *Украјинско питање данас* (прир. Зоран Милошевић), Центар академске речи, Шабац, 2015, стр. 34–44.

Бабилунга Николај Вадимович, „Придњестровље као део Новорусије: искуство државне изградње”, у: *Конфликтне зоне на постсовјетском простору и регионална безбедност* (ур. Драган Петровић), Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2021, стр. 155–182.

Беляков Сергей, Тарас Шевченко как украинский националист, *Вопросы национализма*, № 2 (18), 2014, стр. 93–114.

Бопланъ Гильомъ ле Вассёръ де, *Описаніе Украйны, или Областей Королевства Польскаго, лежащихъ между предѣлами Московіи и Трансильваніи*, Типографія Карла Крайя, Санктпетербургъ, 1832.

Буквич Райко М., «От политики к лингвистике и обратно: языковая проблема на Украине», у: *Говор мржње и култура памћења* (прир. Зоран Милошевић и Милош Кнежевић), Институт за политичке студије, Београд, 2020, стр. 315–346.

Ваврик Василий Романович, *Геноцид карпато-русских «москвофилов» – намеренно замолчанная трагедия XX века*, Консервативный клуб, Москва, 2007.

Герберштейнъ Сигизмундъ, *Записки о Московіи барона Герберштейна*,: Типографія В. Безобразова и комп., С-Петербургъ, 1866.

Голубинскій Евгений Евсигнеевичъ, *Исторія русской церкви*. Томъ 2 часть 1, Императорское Общество Исторіи и Древностей Россійскихъ, Москва, 1900.

Елхов Юрий Александрович, *А было ли на Руси татаро-монгольское иго*, Астрель - Олимп, Москва, 2008.

Заставний Федір Дмитрович, *Україна. Природа, населення, економіка*, Видавництво «Апріорі», Львів, 2011.

Здравомыслов Андрей Григорьевич и Цуциев Артур Аркадьевич, Этничность и этническое насилие: противостояние теоретических парадигм, *Социологический журнал*, № 3, 2003, с. 20–50.

Исторія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів (ред. Микола Іванович Бушин та Гуржій Олександр Іванович), Український літопис, Черкаси, 2016.

Кальченко Тимур Валерьевич и Чемакин Антон Александрович, «Красный террор и ликвидация Киевского клуба русских националистов (весна-лето 1919 г.): факты и версии», *Русин*, № 1 (51), 2018, с. 198–218.

Кара-Мурза Сергей Георгиевич, *Демонтаж народа*, Алгоритм, Москва, 2008.

Кардиналовская Татьяна Михайловна, *Жизнь тому назад. Воспоминания*, ДЕАН + АДИА-М, Санкт-Петербург, 1996.

Ключевский Василий Осипович, *Краткое пособие по русской истории*, Айрис-пресс, Москва, 2007.

Ключевский Василий Осипович, *Неопубликованные произведения*, Наука, Москва, 1983.

Корнилов Владимир Владимирович, *Донецко-Криворожская республика. Расстрелянная мечта*, Фолио, Харьков, 2011.

Кочегаров Кирилл Александрович, *Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 годах. Заключение договора о Вечном мире*, Индрик, Москва, 2008.

Кунгуров Алексей Анатольевич, *Киевской Руси не было, или что скрывают историки*, Эксмо - Алгоритм, Москва, 2010.

Кучма Леонід Данилович, *Україна – не Росія*, Время, Москва, 2004.

Лесной Сергей, *Откуда ты, Русь? Крах норманнской теории*, Алгоритм, Москва, 2007.

Липинський Вячеслав Казимирович, *Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму*, Buchdruckerei Carl Herrmann, Wien, 1926.

Милошевић Зоран, „Ко је дошао на власт у Кијеву?“, у *Украјинско питање данас* (прир. Зоран Милошевић), Центар академске речи, Шабац, 2015, стр. 34–44.

Нестерович-Берг Мария Антоновна, «В Киеве в конце 1918 года», у *1918 год на Украине* (сост. Сергей Владимирович Волков), Центрполиграф, Москва, 2001, стр. 157–168.

Никольский Николай Михайлович, *История русской церкви*, четвёртое издание, Издательство политической литературы, Москва, 1988.

Носовский Глеб Владимирович и Фоменко Анатолий Тимофеевич, *Новая хронология Руси*. Том I, Римис, Москва, 2004.

Петровић Драган и Буквић Рајко, *Украјинска криза 2013–2019.*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2019.

Пророковић Душан, „Употреба хибридних идентитета у геополитичке сврхе: Босна 1914 – Украјина 2014.“, у *Украјинско питање данас* (прир. Зоран Милошевић), Центар академске речи, Шабац, 2015, стр. 120–138.

Пученков Александр Сергеевич, «Киев в конце 1918 г.: падение режима гетмана П. П. Скоропадского», *Новейшая история России*, № 2, 2011, стр. 57–72.

Ригельманъ Александръ Ивановичъ, *Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи и ея народѣ и козакахъ вообще 1785–86 года*, Университетская типографія, Москва, 1847.

Савченко Виктор Анатольевич, *Симон Петлюра*, Фолио, Харьков, 2006.

Солдатенко Валерій Федорович, *Українська революція*. Історичний нарис, Либідь, Київ, 1999.

Сорел Албер, *Источно питање у XVIII веку. Деоба Пољске и Кајнардиски мир*, Парна радикална штампарија, Београд, 1899.

Спицин Евгениј, „Украјина у XX веку: шта је истина?“, у: *Украјинско питање данас* (прир. Зоран Милошевић), Центар академске речи, Шабац, 2015, стр. 45–60.

Спицын Евгений Юрьевич, *Древняя и Средневековая Русь IX–XVII вв. Полный курс истории России для учителей, преподавателей и студентов*. Книга 1, Концептуал, Москва 2021.

Спицын Евгений Юрьевич, *Россия — Советский Союз 1917–1945 гг. Полный курс истории России для учителей, преподавателей и студентов*. Книга 3, Концептуал, Москва, 2021.

Стефанович Платон Львович, «Первые жертвы большевистского массового террора (Киев - январь 1918 года)», у: *1918 год на Украине* (сост. Сергей Владимирович Волков), Центрполиграф, Москва, 2001, стр. 22–26.

Стороженко Андрей Владимирович, «Малая Россия или Украина?», *Малая Русь: сборник* (сост. В. Шульгин), Паевое товарищество, Киев, 1918, Вып. перв., С. 8–19.

Стоукс А. Д., „Кијевска Русија“, у *Историја Русије* (прир. Димитрије Оболенски и Роберт Оти), Слио, Београд, 2003, стр. 61–91.

Ульянов Николай Иванович, *Происхождение украинского сепаратизма*, Нью Йорк, 1966.

Хантингтон Семјуел, *Сукоб цивилизација*, Службени лист Југославије, Београд, 1998.

Шубин Александр Владленович, «Первый универсал», *Историк*, № 6 (30), 2017, стр. 62–69.

Шульгин Василий Витальевич, *Украинствующие и мы*, Издательство Russia Minor, Белград, 1939.

Яковенко Наталія, *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.*, Генеза, Київ, 1997.

Biljnja Vladimir, *Rusini u Vojvodini*, Dnevnik, Novi Sad, 1987.

Bukvić Rajko, „Koncentracioni logori – pogled na stražare“, *Crimen*, br. 1, 2019, str. 3–18.

Czacki Tadeusz, „O nazwisku Ukrainy i początki kozaków“, *Nowy Pamiętnik Warszawski*, Tom IV, 1801, 32–40.

Hobsbaum Erik, *Nacije i nacionalizam od 1870. Program, mit, stvarnost*, Filip Višnjić, Beograd, 1996.

Potocki Jean, *Fragments historiques et géographiques sur la Scythiae, la Sarmatie et les slaves*, A. Brunsvic, Paris, 1796.

Извори са интернета

Бод Жак, „Украјинско становништво се користи као топовско месо за борбу против Русије”, *Између сна и јаве*, 21. април 2022. Интернет: <https://iz-medjusnaijave.rs/украјинско-становништво-се-користи-к/> (Приступ: 24/4/2022.)

Князев Святослав, «Человек, который выдумал Украину и ее историю», Свободная пресса, 23 апреля 2017, <https://svpressa.ru/post/article/170964/> (Приступ: 7/8/2019.)

Существовала ли «Киевская Русь-Украина»? https://vashmnenie.ru/blog/43268077741/Suschestvovala-li-«Kievskaya-Rus-Ukrayina»?mid=85387FACB4A04F9C11177721378EFA29&utm_campaign=transit&utm_source=main&utm_medium=page_0&domain=mirtesen.ru&paid=1&pad=1 (Приступ: 30/7/2019.)

Україна: административная карта https://yandex.ru/images/search?pos=14&img_url=http%3A%2F%2Fnaurok.com.ua%2Fuploads%2Ffiles%2F196725%2F251050%2F270486_images%2F5.jpg&text=Україна%20административная%20карта&lr=10522&rpt=simage&source=serp (Приступ: 29/10/2022.)

Rajko M. Bukvić¹

NATIONAL, POLITICAL AND ECONOMIC FACTORS IN THE CREATION OF MODERN UKRAINE

Abstract

The paper discusses the influence of various factors (national, political, economic) in the process of creating the modern Ukrainian state. This process is traced from Kievan Rus, as the origin of today's East Slavic states, including Malorussia, on the basis of which the modern Ukrainian identity was built. It points to the first manifestations of Ukraine and the Ukrainian ethnos at the time of the partition of the Polish-Lithuanian Commonwealth and to the role of Poland in developing the concept of a separate Ukrainian nation, which was later taken over by Austria-Hungary. The emergence of Ukraine and the Ukrainian nation, however, followed only at the beginning of the 20th century, and the greatest credit goes to the Bolsheviks, who created the Ukrainian state not only on the territory of Malorussia, but also on the territory of Novorussia and expanded it over the past century to large areas in the west as well as the territories of Russia in the northeast and Crimea. By neglecting the national principle (the inclusion of large areas inhabited by the Russian population in the USSR), as well as economic factors (which were highlighted during the formation of the Donetsk - Krivoy Rog Soviet Republic), and by accepting the federalization of the state, they actually laid the foundations for the success of separatist tendencies, not only in Ukraine. By choosing the path of confrontation with the Russian population and with Russia, after gaining independence in 1991, Ukraine became a testing ground for the development of not the once prosperous republic of the USSR, but an anti-Russian state, a factor of instability and conflict.

Keywords: *Malorussia, Ukraine, national identity, Ukrainization, Soviet Ukraine, confrontation.*

¹ Nizhny Novgorod State University of Engineering and Economics (Knyaginino University), Russia, r.bukvic@yandex.com

After the collapse of the USSR, a large number of potential hotspots remained on the borders of Russia, but also within its borders, which occasionally develop into shorter or longer conflicts. In addition to geopolitical reasons, primarily the confrontation between Russia and the USA, i.e. NATO as an extended arm of the USA, among the causes of these conflicts there are also internal ones, which are the result of many inadequately arranged and inherited (inter)national, political and other components, which provoke the newly created states, but also individual entities within their frameworks, to mutual conflicts. Ukraine, during the USSR one of the largest and most prosperous republics, turned out to be one of the most critical points in the entire post-Soviet space, especially in the last decade. After two color revolutions (2004 and 2013–14) and an eight-year conflict in the southeast of the country, it found itself in a war confrontation with Russia.

The article analyzes primarily the internal factors of the emergence of modern Ukraine, which are also shown to be factors of its constant and growing opposition to a large and powerful neighbor. This, of course, does not negate the influences and interests of external factors at the time, primarily Poland and Austria, as well as Austria-Hungary. At the same time, the problems of the creation of the Ukrainian nation and Ukrainian identity are not particularly emphasized, neither within the framework of primordialist, nor constructivist approaches and theories, nor even instrumentalist, which can be seen as one of the possible forms of both primordialism and constructivism.² On the other hand, the concept of nation is a novelty, as shown by Hobsbaum³, and it is obviously necessary to use it cautiously when talking about ethnogenesis before the modern era. Of course, the very problems of the Ukrainian nation and Ukrainian national identity are deeply intertwined with the topic of the paper (the emergence of the modern Ukrainian state), so certain components related to the Ukrainian national identity in our presentation could not be avoided.

² On these theories, see in: Сергей Георгиевич Кара-Мурза, *Демонтаж народа*, Алгоритм, Москва, 2008. Also, Андрей Григорьевич Здравомыслов и Артур Аркадьевич Цуциев, Этничность и этническое насилие: противостояние теоретических парадигм, *Социологический журнал*, № 3, 2003, pp. 20–50.

³ Erik Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam od 1870. Program, mit, stvarnost*, Filip Višnjić, Beograd, 1996. See the first chapter (pp. 21–54).

1. AT THE POINT OF ORIGIN OF MODERN EAST SLAVIC STATES: KIEVAN RUS OR ANCIENT RUSSIA (RUSSIAN STATE)

According to official historical science, both in Russia itself and in the so-called Russian world, as well as in the West, the history of modern Eastern European nations begins with the arrival of Vladimir I to the throne of Kiev in 978 and the founding of Kievan Rus.⁴ Its center, that is, the center of the Old Russian state or Old (Ancient) Russia, in the early and developed phase of the Middle Ages, was today's territory of Ukraine (more precisely, a part of it, along with parts of today's Russia and Belarus, see Fig. 1)⁵. The process of creating Kievan Rus ended in 882, when Prince Oleg united two powerful Slavic centers in Kiev, and Kiev became the seat of the state of the Eastern Slavs - Kievan Rus.⁶ While there is mostly agreement about Kievan Rus as a state creation, there is no agreement about its emergence, i.e. its origin. The cited Ukrainian source states that there are several theories: Norman (G. Bayer, G. Müller, L. Schlözer, A. Shakhmatov, M. Pogodin, D. Doroshenko, etc.), anti-Norman (M. Lomonosov, V. Klyuchevsky, N. Kostomarov, M. Hrushevsky, B. Rybakov, P. Tolochko and others), Bulgarian (based on the collection of old Bulgarian chronicles "History of Jagfar", poem by Shamsi Bashtu "The Tale of Shan 's Daughter" from 9th century), Khazar (G. von Ewers, O. Pritsak). Arab sources mention three centers of the creation of the state of the Eastern Slavs: Kuyavia (around Kiev), Slavia (around Novgorod) and Arthania (in Pryazovia). All this was and still is the subject of unceasing disputes. The main dispute was, however, about the Norman theory⁷, essentially on the line of Müller - Lomonosov, who had a personal conflict on that occasion.

⁴ In that, official history, Kievan Rus is treated as a "medieval East Slavic state in Eastern Europe, created in the 9th century as a result of the unification of a number of East Slavic and Finno-Hungarian tribes under the rule of the princes of the Rurikovich dynasty" (according to Wikipedia).

⁵ See, for example: А. Д. Стоукс, „Кијевска Русија”, in *Историја Русије* (edit. Димитрије Оболенски and Роберт Оти), Клио, Београд, 2003, p. 61. This book, originally published in Cambridge in 1976, stands out as one of the examples of the Western view of Russian history, especially the period of Kievan Rus. Official Ukrainian science also fits into such schemes. Compare, say: *Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів* (ред. Микола Іванович Бушин та Олександр Іванович Гуржій), Український літопис, Черкаси, 2016, p. 44. et seq.

⁶ *Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів* (ред. Микола Іванович Бушин та Олександр Іванович Гуржій), Український літопис, Черкаси, 2016, pp. 44–45.

⁷ The Norman theory has been repeatedly declared outdated, outmoded, and refuted. For more detailed study see: Сергей Лесной, *Откуда ты, Русь? Крах норманнской теории*, Алгоритм, Москва, 2007.

Kievan Rus was at its peak during the reigns of Vladimir I (app. 980–1015) and Yaroslav I the Wise (1019–1054). According to Yaroslav's will, the Russian cities (Kiev, Chernigov, Pereiaslav, Vladimir-Volyn, Smolensk) were divided by his sons; thus began the disintegration of the unified state. Despite the agreement, by which the sons took turns in the position of the Grand Prince of Kiev, mutual disputes and the struggle for power were not removed, not even by the agreement of the council of princes in Liubech in 1097. All this weakened the country and made it vulnerable to attacks by its neighbors, primarily the Polovtsians. The decline of Kievan Rus was temporarily halted during the reign of Vladimir II Monomakh (1113–1125), and his restoration of the country's unity is considered a greater success than the achievements of Vladimir I and Yaroslav I the Wise.⁸ After him, the Kiev state was definitely divided, the cities became separate, regional principalities, and the fragmented Russia managed to resist the attacks of the neighboring tribes (Polovtsians, Hungarians, Poles, Lithuanians) for another hundred years. The Mongol-Tatar conquest (in 1237)⁹ marks the end of that era and Kievan Rus.

Klyuchevsky provides valuable information about how the official version of Russian history accepted today was written. He writes that in the 16th century, nothing was known about Kievan Rus, that in Moscow at that time (17th century) neither minds nor documents were ready to write history, that the documents appeared (were written?) later [after Tsar Aleksey Mikhailovich, 1629–1676].¹⁰ Indeed, the name Киевская Русь was introduced into scientific practice only in 1837 by the rector of the Kiev Imperial University Mikhail A. Maksimovich, and at first it was accepted in a strictly geographical sense to denote the Principality of Kiev, so that from the middle of the 19th century it acquired the chronological meaning of the initial period of Russian statehood, which ended with the Mongol invasion. Finally, in Soviet historical science, it became a synonym of the names Древняя Русь and Империя Рюриковичей, the last of which was used by K. Marx, and all that suited the Ukrainian nationalists after the collapse of the USSR. Their progenitor Hrushevsky even assumed the name Киевская держава to this name, removing Russia from it.¹¹

⁸ А. Д. Стоукс, „Кијевска Русија”, in *Историја Русије* (edit. Димитрије Оболенски and Роберт Оти), Слио, Београд, 2003, p. 86.

⁹ Like the Norman theory, the theory of the Mongol-Tatar conquests is often contested with arguments. See, for example: Юрий Александрович Елхов, *А было ли на Руси татаро-монгольское иго*, Астрель - Олимп, Москва, 2008. Of course, consideration of this topic does not belong to our research.

¹⁰ Василий Осипович Ключевский, *Неопубликованные произведения*, Наука, Москва, 1983, pp. 188, 190, 189-190.

¹¹ Евгений Юрьевич Спицын, *Древняя и Средневековая Русь IX–XVII вв. Полный курс истории России для учителей, преподавателей и студентов*. Книга 1, Концептуал, Москва, 2021, p. 31.

In order to understand this complex of questions and theories (the Varangian issue, the Norman theory, Kievan Rus, the Tatar-Mongol conquest), it is necessary to emphasize that the first, and valid, version of Russian history was written by Gerhard Friedrich Müller (1705–1783), and the other founders of Russian history - Karamzin, Solovyov, Klyuchevsky - only actually recounted it.¹² Although Müller studied old chronicles (for this he traveled to Siberia), the history he wrote is based, in fact, on only one historical document - the History of Past Years, i.e. the Radziwiłł Chronicle, as its fundamental list. The fate of that list (Radziwiłł Chronicle or Königsberg Chronicle), "the oldest of all that have reached our days", is described in a larger number of available papers¹³, where it is presented to the greatest extent as a dubious historical source, and as Nosovsky and Fomenko proved, with significant forgeries, one of which refers precisely to the inserted sheet with the Norman theory. At the time when this document was "found" (or actually written)¹⁴, it had the task of serving a certain political or ideological purpose, to justify the claims (of the Russian Empire!) on Malorussia¹⁵, and similarly today it is being tried to be used for political, i.e. ideological purposes, this time by opposing parties, while the fact that such attempts look, at least at first glance, clumsy, even caricature¹⁶, does not change anything in essence. In fact, everyone who is surprised should be asked a different question: why should it surprise anyone, when it is already a generally accepted truth in today's Ukraine, which is not questioned, or will

¹² Klyuchevsky cites the student Kudryavtsev from the middle of the 17th century as the first and unsuccessful attempt to write Russian history, and then skips over Tatishchev, who is otherwise considered the first Russian historian. His voluminous book (*История Российская*), namely, was published by Müller, many years after the author's death, not according to the original, which was lost, but according to one of the copies, a bad one, with many errors, which circulated around 40 years, and in which, by his own admission, Müller made many corrections.

¹³ See, say: Алексей Анатольевич Кунгуров, *Киевской Руси не было, или что скрывают историки*, Эксмо - Алгоритм, Москва, 2010, p. 200. et seq, or: Глеб Владимирович Носовский и Анатолий Тимофеевич Фоменко, *Новая хронология Руси*. Том I, Римис, Москва, 2004, p. 42. et seq.

¹⁴ It is generally known that the Radziwiłł Chronicle (= Königsberg Chronicle) is a copy of a lost original, made on the orders of Peter I on the occasion of his visit to Königsberg in 1711, and found itself in the hands of Russia again after the Seven Years' War in 1758.

¹⁵ Алексей Анатольевич Кунгуров, *Киевской Руси не было, или что скрывают историки*, Эксмо - Алгоритм, Москва, 2010, p. 410.

¹⁶ On July 28, 2019, Ukrainian President Zelensky congratulated the citizens of Ukraine on the Day of Baptism of "Kievan Rus - Ukraine". (See.: *Существовала ли «Киевская Русь-Украина»?*, https://vashmnenie.ru/blog/43268077741/Suschestvovala-li-«Kievskaya-Rus-Ukrayina»?mid=85387FACB4A04F9C11177721378EFA29&utm_campaign=transit&utm_source=main&utm_medium=page_0&domain=mirtesen.ru&paid=1&pad=1).

soon become so.¹⁷ According to those views, it was within the framework of Kievan Rus that the formation of the Ukrainian language and the Ukrainian ethnos began.¹⁸

Figure 1. Kievan Rus

Source: А. Д. Стоукс, „Кијевска Русија”, in *Историја Русије*, (ed: Димитрије Оболенски, Роберт Оти), Београд: Слио, 2003, p. 62.

¹⁷ The author of this idea, of course, is not Zelensky, but, as is often stated, the Ukrainian historian Hrushevsky. While, according to Müller and his successors, it is generally accepted that Kievan Rus is the homeland of three peoples - Ukrainian, Russian and Belarusian, according to Grushevsky: «Київська Русь є першою формою української державності» (Kievan Rus was the first form of Ukrainian statehood), *Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів* (ред. Микола Іванович Бушин та Олександр Іванович Гуржій), Український літопис, Черкаси, 2016, p. 46). In fact, Grushevsky derived the history of Ukraine directly from the Antae tribe (See: Святослав. Князев, «Человек, который выдумал Украину и ее историю», Свободная пресса, 23 апреля 2017, <https://svpressa.ru/post/article/170964/>.)

¹⁸ See, for example: Наталя Яковенко, *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.*, Київ: Генеза, 1997, p. 60. et seq.

According to the official narrative, the period of Mongol-Tatar yoke began in 1237. The very next year, Yaroslav, the brother of Grand Prince Yuri, moved from Kiev to Vladimir, so that Batu Khan recognized him as the ruler in 1243. In the Mongol campaigns, Kiev was devastated twice (1240 and 1299), and in 1300 Metropolitan Bishop Maximus moved the metropolitan seat from Kiev to Vladimir.¹⁹ Vladimir, however, was only nominally the official administrative center of the Grand Prince; it was the time of the rise of the Moscow principality, which grew into a national center during the struggle for political supremacy with other cities. In contrast to the rise of Moscow, there was a further decline of Kiev - it was conquered in 1361 by the great Lithuanian prince Olgerd, or Algirdas, and soon after, the other parts of the former state of Kiev were conquered too.²⁰

The Battle of Kulikovo in 1380 was a turning point, it led to the strengthening of the Principality of Moscow and laid the foundations for the unification of the Russian lands. And while Moscow gathered the surrounding principalities in the next hundred years, the western parts of the former Kievan Rus were exposed to Poland and Lithuania. Since the 1360s, large parts of Kievan Rus have been under Lithuania, i.e. today's Ukrainian states: Chernigov-Siver region, Kiev region, Pereiaslav region, Podolia region, most of Volhynia. Northwestern Ukraine (Galicia), as well as part of Volhynia, initially resisted, but was then captured by the Poles. Olgerd's policy in the 1390s was continued by the great Lithuanian prince Vytautas, who by the end of the third decade of the 15th century annexed the territories between the Dnipro, Crimea and Dniester to Lithuania.²¹

Practically, after the annexation in 1387, the entire area of Galicia for the following centuries remained under the influence of Poland, that is, the Polish-Lithuanian Catholic state, founded by the union in Vilnius in 1385; later (January 1569) confirmed by the new Union of Lublin, which created the Polish-Lithuanian Commonwealth. At the beginning of the 15th century, the process of the conquest of Western Russia by the Duchy of Lithuania was completed, but the conquered areas (Podolia, Volhynia, Kiev, Severia, Smolensk, Polotsk Oblast and other territories) significantly exceeded, both in terms of area and number of inhabitants, the Duchy of Lithuania, so that the Russian language, Russian law and Russian customs, to-

¹⁹ According to: Евгений Евсигнеевич Голубинский, *История русской церкви*, Томъ 2 часть 1, Императорское Общество Истории и Древностей Российскихъ, Москва, 1900, p. 95.

²⁰ Николај Андрејев, „Русија у доба апанажног система и Московске кнежевине”, in *Историја Русије* (edit. Димитрије Оболенски and Роберт Оти), Слио, Београд, 2003, p. 92. et seq.

²¹ *Исторія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів* (ред. Микола Іванович Бушин та Олександр Іванович Гуржій), Український літопис, Черкаси 2016, p. 70. et seq.

gether with Orthodoxy, began to spread in Lithuania.²² This Russian influence began to be displaced by Poland after the unification with Lithuania, but Poland was not so successful when it came to church influence. Admittedly, the Grand Duke of Lithuania and King of Poland Jogaila (Władysław II Jagiełło), with the help of the Poles, converted part of Lithuania to Catholicism; however, Poland encountered great resistance from the Orthodox Russian-Lithuanian population. That resistance was significantly reduced when the last of the Jagiellonians, Žygimantas Augustas, in 1563 annulled the decision of the Gorodelsky union from 1413, which deprived the Orthodox of the right to hold state and social offices.

By the Union of Lublin, the union of the two states was recognized as indestructible, and got a definitive organization - it was transformed into an electoral, republican monarchy, which was called the Rzeczpospolita (the Polish name for the republic). According to the decisions of the Lublin Sejm, some parts of Western Russia that were under the Principality belonged to the Crown, i.e. Poland (Podlachia, i.e. the western part of the Grodno Governorate, Volhynia, Podolia and Ukraine, i.e. the Kiev and Poltava Governorates with part of the Chernigov).²³

The Union of Lublin does not follow the policy of the last Jagiellonian in the area of belief and religion. Namely, in the second half of the 16th century, the Jesuits appeared in Lithuania and the religious tolerance of Žygimantas Augustas was replaced by Jesuit propaganda and intolerance. One of the main tasks of the Jesuit order, founded in 1534, was the consolidation of the Union of Florence of 1439, which failed to penetrate the masses of believers: in Byzantine Empire, it was accepted only by the emperor and his entourage. Attempts to impose the obligations of the Union of Florence on the Orthodox Church in Russia were not successful, and in 1448 the Russian Orthodox Church elected Bishop John as the Metropolitan of All Russia; the Russian church renounced its subordination to the Byzantine emperor and became independent (it obtained autocephaly)²⁴, and almost a century and a half later (1589) its leader was awarded the title of Patriarch of Moscow and All Russia, thus occupying an honorable fifth place in the general Orthodox table of ranks - right behind the Patriarchs of Constantinople, Alexandria, Antioch and Jerusalem.²⁵

²² Василий Осипович Ключевский, *Краткое пособие по русской истории*, Айрис-пресс, Москва, 2007, p. 133. According to Herberstein (Sigismund von Herberstein), an Austrian diplomat in Russia, in a book from the 16th century, there were significantly more Russian temples in Vilnius than churches of the Roman religion. (Сигизмундъ Герберштейнъ, *Записки о Московіи барона Герберштейна*, Типографія В. Безобразова и комп., С-Петербургъ, 1866, p. 160.)

²³ Василий Осипович Ключевский, *Краткое пособие по русской истории*, Айрис-пресс, Москва, 2007, pp. 137–139.

²⁴ Vladimir Biljnja, *Rusini u Vojvodini*, Dnevnik, Novi Sad, 1987, p. 10.

²⁵ Николай Михайлович Никольский, *История русской церкви*, четвёртое издание, Издательство политической литературы, Москва, 1988, p. 79.

2. MALORUSSIA BETWEEN POLAND AND RUSSIA: THE EMERGENCE OF UKRAINE AND UKRAINIAN ETHNOS

In the centuries after the Union of Lublin, today's right-bank Ukraine was located between Poland and Russia, a period usually marked as a national liberation process of gradual liberation, which Russia sympathized with and helped at times. In 1654, the eastern part of Malorussia was liberated under the leadership of Bohdan Khmelnytsky and became part of Russia. The Russo-Polish war, which began that year and was fought on the territory of modern Belarus and Ukraine, ended with the so-called Eternal Peace of 1686, by which Poland returned a part of its territory to Russia²⁶, and in return Russia joined the anti-Ottoman alliance. During the 18th century, the entire remaining area, except for Galicia, was gradually included in the composition of the Russian Empire. It was the period of Catherine II, during which on two occasions (1772²⁷ and 1793²⁸) the Polish-Lithuanian Commonwealth was divided, and thus suffered significant territorial losses. After the failed uprising of Tadeusz Kościuszko in 1794, which was raised precisely against these divisions, a new, third division of the Polish-Lithuanian Commonwealth followed in 1795. As a result, Russia obtained Lithuanian and Polish lands east of the Bug and the Nemirov-Grodno line, Prussian territories inhabited by ethnic Poles, west of the Pilica, Wisla, Bug and Neman rivers together with Warsaw, as well as the lands in Western Lithuania (Lithuania Minor). Kraków and part of Lesser Poland between Pilica, Wisla and Bug, part of Podlachia and Mazovia came under Austrian rule.

The third division of the Polish-Lithuanian Commonwealth returns to the composition of the Russian state the largest part of the territories that belonged to Poland and Lithuania during the previous centuries. But it also has one side effect, which has proven to have a much more far-reaching impact. Until then, namely,

²⁶ According to the peace treaty stipulations, the left-bank Hetmanate (a part of the present-day left-bank Ukraine), Kiev, Zaporizhzhia, Smolensk and the Chernigov-Seversk land with Chernigov and Starodub were ceded to the Russian tsardom. Some border areas (regions of Nevel, Sebezh, Velizh and Posozhye) went to Rzeczpospolita (the Polish-Lithuanian Commonwealth), whereas the North Kiev region, Volhynia and Galicia remained in Rzeczpospolita. The South Kiev and Braslaw regions, from the town of Stayok till the Tiasmyn river with the cities of Rzhyshev, Trakhtemyrov, Kanev, Cherkasy, Chigirin etc., i.e., lands heavily devastated during the war years, became a neutral territory between the Russian tsardom and Rzeczpospolita. (Кирилл Александрович Кочегаров, *Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 годах. Заключение договора о Вечном мире*, Индрик, Москва, 2008, p. 365. et seq.

²⁷ Албер Сорел, *Источно питање у XVIII веку. Деоба Пољске и Кајнарџиски мир*, Парна радикална штампарија, Београд, 1899, pp. 353–354.

²⁸ In the second division in 1793, Prussia obtained Gdańsk, Toruń, Poznań (part of the lands around the Warta and Wisla rivers), Russia obtained Central Belarus with Minsk, and Novorussia (part of the territory of modern Ukraine).

the name Ukraine, in the sense of the state, as well as the ethnos, was not in use. The names Rus (Russia, i.e. Rossiya) and Little Russia (Malorussia) were used. At the same time, as pointed out by A. Storozhenko, in his paper published several times²⁹, the name Little Russia (and correspondingly - Great Russia) had nothing to do with the size of the territory it occupied. These are inherited classic names, and the adjective "little" in the corresponding name denoted the primordial residence, or ancestral homeland of a people or several related tribes. So, it was about a kind of original national and state nucleus. Classical geographers called "large" those countries that were colonized by the population of small countries (known examples: Asia Minor, Great Greece, Little and Great Britain). Accordingly, when the weakening and crushing of Kievan Rus took place, the Patriarch and Emperor of Byzantium began to use the term Little Russia for Kievan Rus, Prydniprovskaya Russia, known to them from time immemorial, and the term Great Russia for Zaleskaya Rus, the land that the inhabitants of Russia occupied, and which due to circumstances was then separated from Little Russia (Malorussia). The difference between Little and Great Russia, therefore, had no ethnic connotation, and remained topographical in the following centuries.

The above interpretation seems indisputable, it is accepted even by such representatives of Ukrainian distinctiveness and independence who are called schism maniacs³⁰ by V. Shulgin, such as A. Chigirin. According to Chigirin, the patriarch of Constantinople, and following his example, the Byzantine emperors, began, after the transfer of the Metropolitan of Kiev to Vladimir, and then to Moscow (1326), to call the Metropolis of Kiev Little Russia, which in Greek meant the main Russia, and the Metropolis of Moscow - Great Russia, i.e. in Greek the colony of Russia, or new Russia.³¹ Up to this moment, the opinion of the two sides is in agreement, but further on, different, exactly opposite conclusions are drawn.

In contrast, the term ukraine has always denoted only one small part of the territory, namely, a border area within a larger territorial entity. Along with a large number of examples illustrating this meaning of the word ukraine (from annals, state documents, works of art), Storozhenko cites one exception - the French engineer Guillaume Le Vasseur de Beauplan, who spent seventeen years, from the beginning of the 1630s to 1648, in the Polish-Lithuanian service in the southern Russian steppes. Without a sufficient understanding of linguistic finesse, in the book *Description of Ukraine*, published in 1651, he combined three voivode-

²⁹ Андрей Владимирович Стороженко, «Малая Россия или Украина?», *Малая Русь: сборник*, (сост. В. Шульгин), Паевое товарищество, Киев, 1918, Вып. перв.

³⁰ Василий Витальевич Шульгин, *Украинствующие и мы*, Издательство Russia Minor, Белград, 1939.

³¹ А. Чигиринь, *Украинский вопрос*, Париж, 1937, р. 7.

ships, Kiev, Braclaw and Podolia, which, like other areas, were designated as Ukraines, into one country - L'Ukraine.³² For the sake of truth, one more work should be cited, which preceded Beauplan's book, but did not leave a deeper mark. It is about the book of the German military engineer A. I. Rigelman³³, who served in Malorussia and Sloboda Ukraine, and who lived in Chernigov after his resignation. He was the first to extend the name Ukrainians from Chernigov Cossacks to the whole of Malorussia.

Perhaps the example from Beauplan's book, created obviously by a misunderstanding, would have been forgotten in some other times and in some other place, but in Poland in the 17th century, in the midst of the conflict with Russia, which was developing unfavorably for Poland, it encountered fertile soil. In the beginning, the opportunity was only used to erase the name Malorussia within the framework of Poland and replace it with the name Ukraine. Gradually, this name became firmly attached to the Kiev Voivodeship, which after 1686 had an administrative center in Zhytomyr, but it still had only a topographical meaning. However, after the partition of Poland, Polish intellectuals started talking about a separate Ukrainian nationality. Count Jan Potocki was the first to do it, as it is believed, in a book published in 1796³⁴, that is, immediately after the third division of the Polish-Lithuanian Commonwealth. He traces the existence of the Ukrainian people back to ancient times and among the Ukrainians he includes the Polans, Drevlyans, Teverians and Severians from the annals. With this, Potocki sent a clear political message: since the Ukrainians, as a separate people, have nothing in common with the Russians, then Russian claims to the lands west of the Dniipro River have no justification either.

A step further, as it is pointed out - without any historical evidence, was made by Tadeusz Czacki in the article On the name "Ukraine" and the origin of Cossacks, from 1801³⁵, proposing a new theory, according to which the ancestors of the Ukrainian people, nomads from a special horde of Ukrani (Ukrians), barbarian Slavs, moved to the territory of today's Ukraine from the region beyond

³² Beauplan's book (*Description des contrées du Royaume de Pologne, contenues depuis les confins de la Moscovie, jusques aux limites de la Transilvanie. Par le Sieur de Beauplan*) was translated and published in Russian in 1832 (Гильомъ ле Вассеръ де Бопланъ. Описание Украйны, или Областей Королевства Польскаго, лежащихъ между предѣлами Московіи и Трансильваніи, Типографія Карла Крайя, Санктпетербургъ, 1832), and then in several editions in Russian and Ukrainian (first time in 1981).

³³ Александръ Ивановичъ Ригельманъ, *Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи и ея народѣ и козакахъ вообще 1785–86 года*, Университетская типографія, Москва, 1847.

³⁴ Jan Potocki, *Fragments historiques et géographiques sur la Scythiae, la Sarmatie et les slaves*, A. Brunsvic, Paris, 1796.

³⁵ Tadeusz Czacki, „O nazwisku Ukrainy i początki kozaków”, *Nowy Pamiętnik Warszawski*, Vol IV, 1801, p. 32

the Volga River in the first centuries AD. Nevertheless, in the same text, Czacki points out that the name Ukraine is new, and that it does not go back further than the last years of the 15th century. According to Aleksander Jagiellończyk, Grand Duke of Lithuania from 1492 and King of Poland from 1501, it was called *pusta kraina* (desolate land, wasteland), then Ukraine, while King Stefan Batory, King of Poland and Grand Duke of Lithuania from 1576, called Ukraine the border countries with Turkey.

At first glance it seems incredible, but both Potocki and Czacki were given important appointments by the Russian Emperor. In 1803, under the strong influence of the Polish nobles, Alexander I proclaimed the autonomy of Polish education, which was extended to the countries where a large part of Russians lived, and he appointed Czacki as the school inspector of the Volyn, Podolia and Kiev Governorates. Mason-occultist Potocki became the scientific head of the political-diplomatic mission of Count Golovkin in Peking, which was organized in 1805 by the St. Petersburg Academy of Sciences. And not only that, Alexander did not change his attitude towards the Poles even after Napoleon's campaigns, when they sided with Napoleon.

That subversive activity in the Malorussian provinces overlapped with corresponding activity in Poland itself. In the first decades of the 19th century, a special "Ukrainian" school of Polish scientists and poets emerged in Poland, with a number of extremely talented representatives: K. Świdziński, M. Grabowski, E. Rulikowski, A. Malczewski, S. Goszczyński, B. Zaleski and others. They developed the ideas set forth by Potocki and Czacki, and prepared the conceptual basis on which the edifice of modern Ukrainianness was built.³⁶

During the 19th century, different processes took place simultaneously. On the one hand, there was a cultural and identity revival of the Malorussians of the Russian Empire, under the influence of intellectuals. Among them, the most important was the famous poet Taras Shevchenko (1814–1861), who today is respected in Ukraine as the greatest Ukrainian poet, the first classic of Ukrainian literature, the main guardian of the Ukrainian vernacular language, the poet who made the Ukrainian *mova* (language) famous, in one word as a symbol of Ukraine.³⁷ However, he is a contradictory figure to say the least; he belonged to the Malorussians, who considered themselves part of the Russian national being, as its (increasingly emancipated) cultural part and thought that the Russian Empire

³⁶ Андрей Владимирович Стороженко, «Малая Россия или Украина?», *Малая Русь: сборник*, (сост. В. Шульгин), Паевое товарищество, Киев, 1918, Вып. перв.

³⁷ See, for example: Сергей Беляков, Тарас Шевченко как украинский националист, *Вопросы национализма*, №2(18), 2014, pp. 93–114.

was their homeland, chose to live in the capital, etc.³⁸ On the other hand, outside the Russian Empire, of the Ukrainian lands, Galicia remained, which fell after the so-called division of Poland under the Habsburg Monarchy. The identity of the Malorussians of Galicia was influenced by complex historical circumstances. They were outside the Russian common state since the Middle Ages and developed under the strong influence of Poland, and in the modern period, of the Habsburg Monarchy. As Orthodox Christians, they mostly accepted the religious union.³⁹ However, the general situation in Galicia was not simple. First of all, even in the most difficult times, when Kiev was reduced to an ordinary county town, Galician Russia did not renounce Orthodoxy and all-Russian Orthodox unity. It became the homeland of famous Orthodox brotherhoods, as a bastion of Orthodoxy and Russian culture in the conditions of the Polish-Lithuanian occupation. The Orthodox brotherhoods played a huge role in resisting the attempts of the Vatican, then the Union of Brest, to deal with Orthodoxy and convert to Catholicism, that is, uniate, Western Russia.⁴⁰ Living in the far west, in Zakarpattia Oblast, the Ruthenians, who were practically all the time in the Habsburg Monarchy (mostly under the domination of the Hungarians), retained their all-Russian identity, unlike a significant part of the population of Galicia. The middle of the 19th century, when in 1848 Russia participated in the suppression of the Hungarian rebellion in Austria, marked the awakening of Russian national consciousness in Western Russia.

As a reaction of the Vatican and Austria-Hungary, there followed an anti-Russian separatist propaganda, started in the 1860s in Galicia, initially unsuccessful, but from the 1880s and with Pope Leo XIII, it was supplemented by serious actions in order to create a "Ukrainian Piedmont" in Galicia. "Ukrainization" continued the work begun by the Polish Jesuits in the first half of that century, first conquering the Uniate clergy. An important role in this was played by the choice of the person that Leo XIII was supposed to prepare for the foreseen "patriarchal throne". Roman A. Szeptycki was selected for that position.⁴¹ The Uniate clergy

³⁸ Thus, Shevchenko kept his diary in Russian, most of his prose works are also in Russian, although he wrote many ugly words about kacaps. By Ukraine, he did not mean Volhynia, Crimea, Odessa, Kharkov, Nikolaev... He never used the ethnonym Ukrainian people, he did not advocate any separatist views, and he could not be condemned for them, as is often pointed out. The reason for the condemnation (not prison, but serving the army in exile, with the right to deserve the rank of an officer!) was the satirical poem *Son*, in which he insulted not only the emperor, but also the empress, and called for the entire imperial family to be drowned in blood. And after the liberation, he moved to live in Petersburg, not in Malorussia.

³⁹ The long process in which the Ruthenians were united was completed only in 1734. (Vladimir Biljnja, *Rusini u Vojvodini*, Dnevnik, Novi Sad, 1987, p. 13).

⁴⁰ See: Василий Романович Ваврик, *Геноцид карпато-русских «москвофилов» – намеренно замолчанная трагедия XX века*, Консервативный клуб, Москва, 2007, p. 10. et seq.

⁴¹ On R. Szeptycki see: Vladimir Biljnja, *Rusini u Vojvodini*, op. cit., p. 14. et seq.

gathered by Szeptycki formed the Ukrainian People's Democratic Party, and at the same time the Scientific Society named after T. Shevchenko, newspapers "Діло" and "Руслан" were formed. Finding himself at the head of the "Ukrainian movement", Szeptycki invited from Russia the leader of Ukrainian freemasonry, Hrushevsky, who began work on the extensive history of Ukraine-Russia.⁴² He developed his ideas, based on the extreme primordialist views of the Polish ethnographer F. Duchіński, according to whom the origin of Great Russians was non-Slavic, Finno-Ugric, and he turned them into fantastic myths. They were, however, successful, because this campaign was joined by the circles of the liberal-democratic intelligentsia in Petersburg, where an unwritten law reigned among historians in the Imperial Academy of Sciences; the law according to which "самостийники" had the right to lie; their debunking was considered "reactionary", and those who would do so risked becoming "scientists-gendarmes" or "generals of history", as explained by N. I. Ulyanov.⁴³

In 1890, the Austro-Ukrainians concluded with the Austrian authorities a pact of loyalty to the Vatican and Austria and an alliance with the Poles.⁴⁴ In Maze-pist propaganda, this pact is called "The Great Break". It actually marked the beginning of the "hunt" for Orthodox and Russophiles, which reached its peak at the beginning of the First World War.⁴⁵ At the turn of the century, the Austrians, with the help of the Ukrainians, committed one of the first genocides of the 20th century.⁴⁶ The Austrian Thalerhof and Terezin camps remain symbols of the suffering of the Carpatho-Russian people.

⁴² Михайло Сергійович Грушевський, *Історія України-Руси*, ten volumes published in the period 1898–1936 in Lviv and Kiev.

⁴³ Николай Иванович Ульянов, Происхождение украинского сепаратизма, Нью Йорк, 1966, глава «Формальный национализм», p. 236. For example, a well-known Slavist was "worthy" of the mentioned title, professor of Kiev University, Ukrainian T. D. Florinski, for whom Ulyanov says he paid for his convictions with his life - at the beginning of the revolution he was killed, either by the Bolsheviks, or by the "самостийники" (Ibid., p. 275), but he actually died in the spring of 1919 in Kiev with other members of the Kiev Club of Russian nationalists (Тимур Валерьевич Кальченко и Антон Александрович Чемакин, «Красный террор и ликвидация Киевского клуба русских националистов (весна-лето 1919 г.): факты и версии», Русин, № 1 (51), 2018.).

⁴⁴ Оедоръ Оедоровичъ Аристовъ, *Карпато-русскіе писатели. Исследование по неизданнымъ источникамъ*. Том 1, Изданіе Галицко-Русского Общества в Петроградѣ, Москва, 1916, p. 26.

⁴⁵ See: Василий Романович Ваврик, *Геноцид карпато-русских «москвофилов» – намеренно замолчанная трагедия XX века*, Консервативный клуб, Москва, 2007; Василий Витальевич Шульгин, *Украинствующие и мы*, Издательство Russia Minor, Белград, 1939.

⁴⁶ "Deputy of the Austrian Parliament, Polish Mr. Dashinsky (the Russian deputies were sentenced to death) said at one of the sessions that at the foot of the Carpathians Mountains, about 60,000 innocent victims were shot and hanged." (Временник, Научно-Литературные записки Львовскаго Ставропигиона на 1935, p. 68. and 69. Quoted in: Василий Витальевич Шульгин, *Украинствующие и мы*, Издательство Russia Minor, Белград, 1939).

3. REVOLUTIONS OF 1917 AND "UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917-1921"

In Malorussia (excluding Galicia and Zakarpattia Oblast, which were part of the Habsburg Monarchy), during the period of the Russian Empire, the eastern and southern parts practically belonged to the core of not only the Russian national identity, but due to colonization in the period of Catherine the Great, the structure of the population was largely, or predominantly, Great Russian. In fact, the population settled in the steppes of the south, which until then were part of the Ottoman Empire (mainly the Crimean Khanate, which is in a protectorate relationship with the Ottoman Empire), mainly from other areas of central Russia (the so-called Great Russians, as opposed to the Malorussians). Realistically, until the arbitrary determination of the internal borders of the Soviet state, Novorussia was not included in Malorussia (Ukraine), nor was its population considered Malorussians. In the historical sense, these are the countries of the northern Black Sea region that bordered the Black and Azov seas and in the Middle Ages were part of the Old Russian state, and were then freed from Turkish and Tatar domination during the Russo-Turkish wars of the 18th century. The free territories began to be populated by escaped serfs, Russian officers, soldiers and sailors, Black Sea Cossacks and Cossacks from the Bug, who renewed the traditions of the Zaporozhian Sich after its abolition. The inhabitants of the Balkans also immigrated here, fleeing from Ottoman oppression, beyond Prut: Moldavians, Bulgarians, Gagauz people, Serbs, also Armenians, Jews, Germans, and representatives of many other nations. During the reign of Catherine II, in 1764, the Novorussian Governorate was created for the first time with its center in Kremenchuk. The most complete development and expansion of Novorussia begins with the support of Prince Potemkin. He first annexed the Zaporozhian territory to the region and transferred the center of Novorussia to Yekaterinoslav, then added Crimea to its composition in 1783. After the peace in Iasi in 1789, Novorussia was expanded from South Bug to the Dniester.⁴⁷

The results of the struggle for the creation of the Ukrainian nation and separation from the Russian culture and state, despite all the efforts during the 19th century, were not particularly satisfactory, at least from the aspect of the so-called

⁴⁷ See more in: Николај Вадимович Бабиљунга, „Придњестровље као део Новорусије: искуство државне изградње”, in *Конфликтне зоне на постсовјетском простору и регионална безбедност* (edit. Драган Петровић), Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2021, pp. 155–182.

svidomits.⁴⁸ That is why, in addition to those who insisted on a separate ethnicity, different attitudes and movements were appearing within the currents that sought to separate from Russia. Thus, the very influential Vyacheslav Kazymyrovych Lypynsky, already at the time of the existence of the USSR and the Ukrainian SSR, during the 1920s points out as a crucial moment not ethnical, but political one. In a book published in Vienna in 1926, he points out that "the basic difference between Ukraine and Moscow is neither language, nor tribe, nor religion, nor the appetite of the peasants for the land- in a word, not cultural-national criteria and not social slogans - but something else, created over centuries, political organization, other (classocratic and not ochlocratic...) method of organization of state power, other mutual relations of top and bottom, state and society - those who rule, towards those who are ruled. And only by resisting that political difference, only under political and not cultural-national or social slogans, it is possible to separate Kiev from Moscow and it is possible to turn the Malorussian tribe into the Ukrainian Nation in a separate Ukrainian State".⁴⁹ Lypynsky does not insist on ethno-cultural differences compared to Moscow, considering that they do not have such an irreconcilable character that would allow them to be used for political purposes, for the establishment of a state.⁵⁰

History, however, takes a different course, although the end result is the same. With the creation of the Ukrainian Socialist Republic within the USSR, the Ukrainian literary language⁵¹ (based on the Eastern Ukrainian variant of the Poltava dialect), and the official determination of the existence of a national designation, the foundation of the creation of the Ukrainian identity was laid, which even more emphatically than the Malorussian cultural revival (the second half of the 19th and

⁴⁸ A derogatory, generally accepted name for Ukrainian nationalists, created as a compound of *свидомый* (in Ukrainian *свідомий*) – conscious and sodomite. The first part of the compound is not disputed, while the second is connected either with sodomy, or with the Ukrainian *свідомі міти* - "conscious myths". It is attributed to the contemporary Russian writer Gleb Leonidovich Bobrov. It is used primarily to refer to those who believe in the ancient "Ukrani (Ukrians)", who believe that they are descendants (according to another version, ancestors) of the Atlanteans, who moved from Venus. They believe that in Kievan Rus they spoke "Ukrainian Mova", that the English language originated from "Ukrainian" (and other languages as well), that the ancient "Ukrani (Ukrians)" taught the Egyptians to build the pyramids, that they dug the Black Sea, etc. For Ukrainian *svidomits*, it is especially important to constantly point out that the "kacaps" (damned Muscovites) stole the name of the country and language from them.

⁴⁹ Вячеслав Казимирович Липинський, *Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму*, Buchdruckerei Carl Herrmann, Wien, 1926, p. XXV.

⁵⁰ *Ibid*, p. 537.

⁵¹ The Ukrainian language, its separation from Russian, as well as its violent imposition within the framework of socialist Ukraine is one of the important factors in the creation of Ukrainian identity, as well as current geopolitical and other events in modern Ukraine. A broader consideration of the problem was given by the author in: Райко М. Буквич, «От политики к лингвистике и обратно: языковая проблема на Украине», in: *Говор мржње и култура памћења* (edit. Зоран Милошевић and Милош Кнежевић), Институт за политичке студије, Београд, 2020, pp. 315–346.

the beginning of the 20th century) insists on building a separate identity from the Russian. The process of creating the Ukrainian SSR was complex, and intertwined with the struggle of Ukrainian nationalists for independence.

3.1. Ukrainian People's Republic

Immediately after the February Revolution, in March 1917, the leaders of the illegal party of Ukrainian supporters of independence and liberals from the Society of Ukrainian Progressives (Mykhailo Serhiiiovych Hrushevsky, Yevhen K. Chykalenko, Serhii A. Yefremov, and Dmytro I. Doroshenko), together with the Ukrainian Social Democrats led by Vladimir Kirillovich Vinichenko, founded the Central Rada of the Ukrainian People's Republic in Kiev and announced the creation of the Ukrainian People's Republic (UNR).⁵² M. Hrushevsky was elected (*in absentia*) the first president of the Rada, a prominent ideologue of Ukrainian nationalism, whom contemporary Ukrainian historiography considers the first president of independent Ukraine. Many political parties and organizations emerged from illegality, or appeared as newly founded ones (Ukrainian Socialist-Revolutionary Party, Ukrainian Social-Democratic Party, Ukrainian People's Party, Ukrainian Democratic-Radical Party, etc.). Soviets of workers' and soldiers' deputies, local social centers – committees and radas and other organizations were also established.

On the initiative of the Central Rada, on April 6 (19), 1917, the All-Ukrainian National Congress was held, which elected a new convocation of the Rada of 118 members and confirmed the election of M. Hrushevsky, who had arrived in Kiev in the meantime. The composition of the Rada expanded very quickly by admitting members from (new) parties, labor, military and peasant organizations, and after the admission of representatives of national minorities in August 1917, it reached the number of 639 members. Between the sessions of the Great Rada, the Committee of the Central Rada, called the Small Rada, operated.

The national movement also affected the army, and in the period 5-8 (18-21) May 1917, the First All-Ukrainian Army Congress was held, which demanded the declaration of national-territorial autonomy and the formation of Ukrainized units, which soon began to be formed from Ukrainian soldiers from the rear and Ukrainians at the front.

⁵² The date of establishment of the Central Rada is unknown, Hrushevsky and Vinichenko give different dates, as does Pavlo Khrystiuk (Павло Онікійович Христюк). See: Валерій Федорович Солдатенко, *Українська революція. Історичний нарис*, Либідь, Київ, 1999, p. 135. Sol-datenko also states that there were opinions that two Radas were immediately formed - autonomist and independist, but such opinions do not have a solid documentary basis.

The time from the enthronement of the Central Rada to the October Revolution was spent in the efforts of Ukrainian nationalists to (forcibly) Ukrainize Malorussia and Novorussia, which met with strong resistance from the Russian population. Lists of people who signed the protest against the Ukrainization of the Southwestern region were published daily in the newspaper *Русская мысль*. Among them there were a lot of Russians, but also those whose surnames ended in -enko, -chuk, etc. (so, Malorussians, or Ukrainians); some of them protested because of intolerance towards everything Ukrainian, and some against the violent imposition of Ukrainianness.⁵³ The author of these memoirs is the wife of the second Ukrainian Prime Minister V. A. Holubovych (January 30 – April 29, 1918). In addition, the idea of the Central Rada on national-territorial autonomy was opposed by the Provisional Government. Without agreement with it, and despite the ban, the Central Rada convened the Second All-Ukrainian Army Congress, where on June 10 (23), 1917, on the same day when it was adopted by the Committee, the First Universal was read,⁵⁴ declaring Ukrainian autonomy. After six days, the General Secretariat was established as the highest authority of UNR.

Relations with the Provisional Government in Petrograd ranged from opposition to mutual agreements, but after the suppression of the July uprising, Kerensky's government subordinated the General Secretariat already at the beginning of August, and limited the territory under its control to Kiev, Volyn, Podolia, Poltava and part of Chernigov governorates, not complying with Rada's pretensions to (Novo)Russian Kharkov, Yekaterinoslav, Kherson and the northern part of the Taurida Governorate. Circumstances changed dramatically with the overthrow of the Provisional Government on October 25 (November 7) 1917. A Bolshevik Revkom was formed in Kiev and fighting began between supporters of the new, Soviet government and forces loyal to the Provisional Government. The Bolshevik coup in Kiev failed and already on October 29 (November 11) Vinichenko announced that the General Secretariat was taking power into its own hands, and the Central Rada formed a peace commission that succeeded in bringing about a cessation of hostilities. In that way, the real power in Kiev passed into the hands of the Central Rada, which relied on the Ukrainianized army - haidamakas, as they were called in honor of the old insurgents. On November 7 (20), 1917, the Central Rada adopted the third Universal, by which it declared the formation of the Ukrainian People's Republic (UNR) as an autonomy within Russia. The General

⁵³ Татьяна Михайловна Кардиналовская, *Жизнь тому назад. Воспоминания*, ДЕАН + АДИА-М, Санкт-Петербург, 1996, p. 62.

⁵⁴ Universals of the Central Rada of the UNR, political and legal acts of the program nature of the Central Rada, the highest legislative body of the UNR. In the period from 10 (23) June 1917 to 9 (22) January 1918, four Universals were adopted, which determined the stages of the emergence and development of Ukrainian statehood (from the declaration of formal autonomy within the framework of a single Russian state to the unilateral declaration of independence).

Secretariat was declared the government of Ukraine within its ethnic borders, foreseeing the entry into the UNR of all the mentioned governorates, including Novorussian ones and the Taurida (without Crimea).

Instead of the promised social reforms, on November 17 (30) 1917, the nationalists started disarming non-Ukrainian military units, which caused resistance in Kharkov, where on December 4 (17) the military section of the Soviet of Workers' Deputies rejected the demand for disarmament. In this way, Kharkov promoted itself to the center of Soviet Ukraine, and already on December 5 (18) the work of the Third Regional Congress of the Soviets of the Donetsk and Krivoy Rog Basin began there, which meant disobedience to the UNR.⁵⁵ On December 10 (23), Kharkov was conquered by the Red Army led by Antonov-Ovseenko.

During the turbulent December 1917, and in conditions of sharp opposition, two republics were formed: the Ukrainian Soviet Republic (also called the Ukrainian People's Republic, or the Ukrainian Workers' and Peasants' Republic), which recognized the Bolshevik rule in Petrograd, and the UNR in Kiev, which recognized Central Rada. In this way, the two authorities (in Kiev and St. Petersburg) did not recognize each other, but neither of them renounced Ukraine's right to independence, within the framework of the Russian state. In the conditions of occasional war conflicts, convening and elections for a constitutional assembly and preparations for negotiations in Brest, as well as Germany's efforts and insistence on concluding peace with two independent states, Ukrainian nationalists passed on January 9 (22), 1918, the Fourth Universal, by which they declared independent UNR. This, as well as the dissolution of the Constituent Assembly in Saint Petersburg, intensified the fighting between the two conflicting parties, in which the Red Army had a clear advantage. At the same time, part of the Ukrainian regions did not recognize the authority of the Central Rada, so Soviet Republics were founded: Odessa on January 17 (30), 1918, and Donetsk-Krivoy Rog on January 30 (February 12).

When the Bolsheviks occupied Kiev on January 26 (February 8) 1918, the Central Rada retreated first to Zhytomyr, and then to Sarny, in order to sign an agreement with the states of the Quadruple Alliance (Germany, Austria-Hungary, Bulgaria and the Ottoman Empire) the next day, by which it earned international recognition. At the invitation of the Central Rada, the German army marched into the territory of the UNR and soon, on March 1⁵⁶, conquered Kiev. Two days after that, the "shameful" peace of Brest (Brest-Litovsk) was signed between Germany and Soviet Russia, by which Russia renounced its rights to Ukraine, among other things, along

⁵⁵ Александр Владленович Шубин, «Первый универсал», *Историк*, 2017, № 6 (30), p. 65.

⁵⁶ By decree of January 24, 1918, Russia switched to the Gregorian calendar, so that February 13 came after January 31. Accordingly, from February 14, dates are listed only according to the new calendar.

with huge territorial and population losses.⁵⁷ The short-lived Bolshevik rule in Kiev was marked, among other things, by mass terror, in which, according to the data of the Ukrainian Red Cross from 1918, about 5,000 people died, mostly officers, but also "bourgeois", students...⁵⁸

3.2. Soviet Republics in Donetsk-Krivoy Rog and Odessa in 1918.

The beginning of 1918 was marked by uncertain battles in Malorussia and Novorussia, and within them the establishment of other republics (Donetsk-Krivoy Rog, Odessa, Terek, Taurida, Don). The Donetsk-Krivoy Rog Soviet Republic (DKSR) has a special place, as the realization of the idea of uniting the Donetsk coal basin and the Krivoy Rog mining region, which arose during the time of imperial Russia. Implementation began on March 13, 1917, with the creation of the Provisional Committee of the Donetsk Basin, which soon led to the unification of the two Soviets, Donetsk-Krivoy Rog and Kharkov, headed by L. B. Golubovsky and A. F. Sergeev (Artyom). The United Executive Committee of the Donetsk Committee rejected the Third Universal in mid-November, and then in December at the Third Regional Congress of Soviets it was bolshevized.

On January 30 (February 12) 1918 in Kharkov, at the IV Regional Congress of Soviets of Workers' Deputies of the Donetsk and Krivoy Rog Basin, the Donetsk-Krivoy Rog Soviet Republic was proclaimed and its Executive Committee was formed. Congress rejected the proposal of bolshevik and hidden Ukrainian nationalist N. A. Skrypnyk to announce its territories as an autonomous region of the South Russian Ukrainian Republic and decided to enter the RSFSR. The Southern Regional Council of People's Economy soon began economic and social reforms, within which metallurgical institutes and mines were nationalized and liquidated joint-stock companies. Nevertheless, the leadership of the Bolshevik party (Sverdlov, Lenin) took a negative attitude towards the DKSR⁵⁹, and in March 1918, after the Peace of Brest, the Bolshevik government moved to Kharkov, where the Ukrainian Soviet Republic was proclaimed, headed by G. L. Pyatakov, at the Second All-Ukrainian Congress of Soviets of the UNSR. The soon-started negotiations between Pyatakov and Artyom on the unification of the two Soviet republics were unsuccessful, and at the beginning

⁵⁷ According to the terms of the Peace of Brest, Russia lost a territory of 789,000 square kilometers, where 56 million people lived, which represented a third of the population of the Russian Empire.

⁵⁸ Платон Львович Стефанович, «Первые жертвы большевистского массового террора (Киев - январь 1918 года)», in *1918 год на Украине* (сост. Сергей Владимирович Волков), Центрполиграф, Москва, 2001, pp. 22–26.

⁵⁹ Евгений Юрьевич Спицын, *Россия - Советский Союз 1917-1945 гг. Полный курс истории России для учителей, преподавателей и студентов*. Книга 3, Концептуал, Москва, 2021, p. 74.

of April 1918, the SNK DKSR issued a decree announcing the borders of the DKSR, which included the Kharkov and Yekaterinoslav Governorates, part of the Kherson and Taurida Governorates, and the border regions of the Province of the Don Cossack Host. Thus, the DKSR includes practically all of the left-coast modern Ukraine: the regions of Donetsk, Lugansk, Dnipropetrovsk, and Zaporizhia, part of Kharkov, Sumy, Kherson, and Nikolaev region, as well as the Rostov region of the RF (see Fig. 2). Kharkov was declared the capital.

Figure 2. Republics of South Russia at the beginning of 1918.

Source: В. В. Корнилов, *Донецко-Криворожская республика. Расстрелянная мечта*, Фолио, Харьков, 2011, p. 192.

Soon, however, the situation escalated dramatically. On February 10, a separate peace was signed in Brest-Litovsk between the Kiev UNR and the Central States, and at the request of the UNR Government, the German-Austrian armies entered the territory of Malorussia and began the occupation of Novorussia. The newly formed volunteer Red Army of Donbas could not resist, and after the fall of Kharkov in early April, the government of the DKSR retreated to Lugansk and was then evacuated beyond the Don. Already in May, the territory of the DKSR was completely occupied and the DKSR effectively ceased to exist. In August, Russia and Germany signed a supplementary agreement declaring the Donbas as temporarily occupied German territory, but after the capitulation in November, the Central States began

withdrawing their armies, so that the authorities of the DKSR returned to Kharkov in early December, and already in January 1919, the creation of the Ukrainian Soviet Socialist Republic was proclaimed in Kharkov. In such conditions, in February 1919, the Defense Council of the RSFSR made a decision on the liquidation of the DKSR and the inclusion of its territory in the Ukrainian SSR.

After less than a hundred years, the fighters against the Kiev junta formed the Donetsk People's Republic and declared it the successor of the DKSR. Thus, this short-lived creation from the time of the revolution and civil war came to life again, since it was a kind of "white spot" in the history of Donbas and Novorussia for almost a century. Its importance, however, is significantly greater and goes beyond the usual short-term occurrences in similar revolutionary upheavals. As a basic point, it should be emphasized that the DKSR showed that in addition to the two well-known conceptions of the organization of the USSR, there was also a third one, which emphasized not the ethnic, but the economic principle as the primary one. In the sequence of events at that time, this concept was overturned.⁶⁰ However, it was at least partially realized after the collapse of the USSR, in the Russian Federation.

Among the large number of republics founded at that time, the Odessa Soviet Republic is important for our topic. After the October coup, power in Odessa fell to the Soviet of Military Deputies, from the Romanian Front, the Black Sea Fleet and Odessa (Rumcherod), whose presidency declared Odessa a free city at the end of December 1917. However, there were numerous military units in the city that came under the control of the UNR, so the conflict was a matter of time. In the middle of January, the Rumcherod uprising began, and after three days the Haidamakias and Junker units were pushed out of the city. On January 18, the CEC of Rumcherod elected the Soviet of People's Commissars (SNK) of the Odessa Soviet Republic (OSR), which recognized the supreme authority of the SNK RSFSR headed by Lenin. Formally, the OSR included not only a part of Kherson, but also the Bessarabian Governorate; however, the very next day, the armies of the UNR, and then neighboring Romania, penetrated into Bessarabia. Thus, the authority of the OSR actually extended only to parts of these two governorates (see Fig. 2). The Romanians soon conquered southern Bessarabia, and their pressure did not stop even after Rumcherod declared war on them. The short-lived success of the Southern Army Group of the RKKKA forced the Romanian Prime Minister Averescu to negotiate and sign the Protocol on the Liquidation of the Russian-Romanian Conflict on March 12, 1918 in Iasi. However, under pressure from Berlin and Vienna, the Romanian side annulled this Protocol after a few days and, together with the Austrian armies,

⁶⁰ It is about the well-known dispute about federalization and autonomization from 1922, which ended with the victory of Lenin's concept of federalization of the USSR, against the concept of autonomization, which was advocated by Chicherin and Stalin.

began to act on all fronts. The very next day, the united Austro-Romanian army occupied Odessa, effectively ending the existence of the OSR.

3.3. The puppet regime of Pavlo Skoropadskyi and the civil war

The beginning of 1918 was marked by the successes of the Austro-German army, which occupied not only the territory of the UNR, but also Rostov-on-Don, and then on April 28, dissolved the Central Rada and established the puppet regime of Pavlo Skoropadskyi. The new Ukrainian hetman, a descendant of the old Malorussian nobility, served his whole life in the imperial (Russian) army, reaching the rank of lieutenant general and commander of the military corps, and what is most interesting - he did not know the "Ukrainian language" at all.⁶¹ Although it was expected, there was practically no repression by the new government: Prime Minister Holubovych and ministers Zhukovsky and Tkachenko were arrested, while Petliura, according to Skoropadskyi, was arrested by an unpleasant clerical error on April 30 and was released on May 1.

The German occupation did not last long - in November, the Great War ended and the withdrawal of German troops from Ukraine began, where the position of the puppet regime was shaken. In order to retain power, the hetman appeals to representatives of the anti-Bolshevik forces, promising a federation with a future non-Bolshevik Russia. The general atmosphere in the country has changed, chauvinistic passions and slogans have died down. Having failed to reach an agreement with the nationalists, Skoropadskyi dissolves the government and brings people of Russian orientation into the new cabinet. This legitimizes him as the "worst enemy" in the same nationalist circles. His position worsened when, under pressure from the German command, he had to release from prison on November 11 Symon Petliura, who immediately led the struggle for power, although as "Masonic brothers" they were actually on good terms, despite the fact that Petliura was a supporter of Entente.⁶²

Instead of Skoropadskyi, the UNR Directorate, which was created by the national parties led by Volodymyr Vynnychenko and Symon Petliura, comes to the fore. While the hetman tried to maneuver between an independent Ukraine and a united Russia, finally calling on Ukraine in a proclamation dated November 1 (14) 1918 to be the first to step forward in the creation of an all-Russian federation, with the ultimate goal of restoring Great Russia, the "самостийники" turned against him. Two days later, Kiev was covered with the announcement of the Uk-

⁶¹ Евгениј Спицин, „Украјина у XX веку: шта је истина?“, in *Украјинско питање данас* (edit. Зоран Милошевић), Центар академске речи, Шабац, 2015, p. 47.

⁶² Виктор Анатолъевич Савченко, *Симон Петлюра*, Фолио, Харьков, 2006, pp. 187, 189.

rainian National Union, created in July, about the establishment of the Directorate of the UNR and about the overthrow of Skoropadskyi. Although everything ended with the arrests of members of the Union, it was obvious that there was an open fight between the hetman and the nationalists. The following days were spent in internal turmoil and anticipation of the activities of Petliura and his men. On December 14, 1918, supporters of the UNR, the haidamakas, occupied Kiev, and Skoropadskyi fled to Berlin.⁶³ Immediately before the fall of Kiev, photographs appeared of 33 officers who defended Kiev, and were brutally tortured and killed by the Petliurians; on the second day after Petliura's conquest of power, another 163 officers with the same fate were brought to Kiev.⁶⁴ The Western Ukrainian People's Republic (ZUNR) was founded in Eastern Galicia; thus the armed struggle between Ukrainian and Polish forces began. On January 22, 1919, ZUNR announced its entry into UNR, with autonomy rights.

In January 1919, the Red Army appeared again from the north, and soon occupied Kharkov. There, on March 10, the Ukrainian Soviet Socialist Republic was proclaimed and the Soviet of People's Commissars of the Ukrainian SSR was founded, under the leadership of Christian Rakovsky. The leadership of the USSR came up with the idea of the military forces of the Soviet republics, so it can be considered that it is the initiator of the creation of a single state on the territory of the former Russian Empire. In March, the entire Eastern, Central and Southern Ukraine is under the control of the Reds, in alliance with Makhno and other insurgent leaders, while the Directorate army continues to resist in the West. The situation is complicated by peasant uprisings against the Bolsheviks (often under Soviet slogans), which break out in the following years,⁶⁵ as well as by the transfer of the Red and White war (Denikin's Army) to these areas. According to Field Marshal Von Eichhorn, the commander-in-chief of Army Group "Kiev", who led the occupation of Belarus, Ukraine and the south of Russia, more than two million peasants in Ukraine stood up against the Austro-German terror, while in the May-September 1918 uprisings, more than one hundred thousand people participated.

In February 1919, Petliura took over all power and established a military dictatorship, but his forces found it increasingly difficult to resist and on March 17, 1919, units under the command of Antonov-Ovseenko captured Kiev, broke through the center of the republican defenses and moved further west. Attempts to

⁶³ More details about the fall of the Skoropadskyi's regime in: Александр Сергеевич Пученков, «Киев в конце 1918 г.: падение режима гетмана П. П. Скоропадского», *Новейшая история России*, № 2, 2011.

⁶⁴ Мария Антоновна Нестерович-Берг, «В Киеве в конце 1918 года», in *1918 год на Украине* (сост. Сергей Владимирович Волков), Центрполиграф, Москва, 2001, p. 160. et seq.

⁶⁵ See: Пётр Фёдорович Алёшкин и Юрий Альбертович Васильев, *Крестьянские восстания в России в 1918-1922 гг. От махновщины до антоновщины*, Вече, Москва, 2012.

counterattack by Petliura's forces in the following days were unsuccessful, and the Bolsheviks consolidated their power in Kiev. What followed was one of the tragic episodes of the civil war, with far-reaching consequences for Kiev itself, but also for the whole of Ukraine and future Russian-Ukrainian relations. Namely, already in May, the Bolsheviks arrested former and current members of the Kiev Club of Russian Nationalists (KKRN), a non-party, moderate right-wing organization that existed and operated in the period 1908-1917.⁶⁶ KKRN gathered prominent intellectuals of Kiev, from different professions - scientists, clergymen, officers, etc., united by the idea of preserving the Russian national idea. In March 1917, the KKRN supported the new government and renamed itself the *Клуб прогрессивных русских националистов* (Club of Progressive Russian Nationalists), and in January 1918, in the elections for the Ukrainian Constituent Assembly, it won the most votes in Kiev, as a non-party bloc of Russian voters. At the end of that year and at the beginning of the following year, most of the club's members fled from Kiev after the Petliurians came to power. Only the former members, who left the club for various reasons, remained. It is believed that 60 members of the club were arrested and that at least 53 of them were shot, although the exact numbers have not been determined. At the time of the arrest and shooting, the club actually did not exist. Of course, executions, even without a court, or on the basis of an impromptu trial (as in this case), and not so rarely even mass executions, are not something unusual in the conditions of a civil war. This tragic case still has a special significance, above all at the level of symbolism - it actually destroyed the Russian Kiev. And when, after a few years, total Bolshevik Ukrainization began, there was no one left who could oppose it. Over time, legends and myths grew around the events, the real motives and initiators were not discovered, and there were several theories in circulation, among which the most popular were "Jewish", as an alleged revenge for the famous Beilis Case, and "Ukrainian", associated with the Ukrainian Left Socialist-Revolutionaries, the future Borotbists.⁶⁷

Being between red, white, and Polish forces, the Directorate was forced to move frequently, and on December 2, 1919, it made a declaration with Poland that recognized the Zbruch River as the border between Poland and Ukraine. After three

⁶⁶ See: Тимур Валерьевич Кальченко и Антон Александрович Чемакин, «Красный террор и ликвидация Киевского клуба русских националистов (весна-лето 1919 г.): факты и версии», *Русин*, № 1 (51), 2018.

⁶⁷ The left-wing, then communist party in Ukraine, created on the basis of the left wing of the Ukrainian Party of Socialist-Revolutionaries (UPSR), which separated from it in May 1918 and took the name Ukrainian Party of Socialist-Revolutionaries (Borotbists) - UPSR(b). From March to August 1919, it was called the Ukrainian Party of Socialist-Revolutionaries (Communists) — UPSR(k). From August 6, 1919, after uniting with the left group of the Ukrainian Social-Democratic Labor Party ("Independents"), it began to be called the Ukrainian Communist Party (Borotbist).

days, Petliura, having lost control over the remaining territories, moved to Warsaw. The UNR then joined the Polish military campaign under the leadership of Józef Klemens Piłsudski, who was crowned on May 7, 1920, when Polish troops conquered Kiev. However, in August 1920, the Red Army reached Warsaw in a counteroffensive, but was defeated there. It was one of the tragic and shameful episodes in Russian-Polish relations, which is still the subject of great mutual disputes.⁶⁸ The war was formally concluded with the Peace of Riga on March 18, 1921, and according to it, the territories of Ukraine and Belarus were divided between the Soviet republics (the future USSR) and Poland. Internal relations between the Soviet republics were finally resolved on December 30, 1922, with the formation of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR).

4. UKRAINIAN SOVIET SOCIALIST REPUBLIC

On December 29, 1922, at the conference of the delegations of the Congresses of the Soviets of the RSFSR, UkrSSR, BSSR and ZSFSR⁶⁹, the Agreement on the Formation of the USSR was signed, established on December 30, 1922 at the First All-Union Congress of Soviets. The Ukrainian Soviet Socialist Republic (UkrSSR) was one of the founders of the USSR, and after the Second World War, in 1945, of the United Nations. The Bolshevik ideology never questioned the Ukrainian nationality, it believed that the newly formed Ukrainians, as a separate nation, were close to and sprung from the Russian national being, and that indirectly they were still part of the broader "Russian civilization". The borders of the Ukrainian SSR were formed gradually, in the period between the world wars, and were definitively concluded in 1954, with the annexation of Crimea (Fig. 3). Until September 1939, when the UkrSSR annexed part of Galicia, and the summer of 1940, when northern Bukovina and Bessarabia were obtained from Romania, the Uniate population of Galicia was outside the USSR (and within it the Ukrainian SSR). Already during the Second World War it was seen that Galicia takes a different position from the majority of Ukrainians, towards the USSR and Russian ethnicity.

⁶⁸ As a result of this war, more than 100,000 Red Army men were found in Polish concentration camps, of whom tens of thousands died in the following years. This tragedy, known as Anti-Katyn, is characterized by a large disagreement about the number of prisoners and deaths, but also by the agreement of the Polish side that the death rate in the camps was, even according to its figures, about three times higher than "normal" for camp conditions. (See more in: Rajko Bukvić, „Koncentracioni logori – pogled na stražare”, Crimen, br. 1, 2019, p. 10.)

⁶⁹ Russian Federative, Ukrainian, Belorussian and Transcaucasian Federative Soviet Socialist Republics. The Transcaucasian Federation consisted of Azerbaijan, Armenia and Georgia. It existed until 1936, when the three members of the federation were formed into separate republics within the USSR.

Figure 3. Territorial changes of the Ukrainian Republic in the Soviet period

Source: Федір Дмитрович Заставний, Україна. Природа, населення, економіка, Видавництво «Апріорі», Львів, 2011, map 3.9. between p. 32–33.

The Ukrainian SSR emerges from the Second World War significantly territorially enlarged, including Galicia and Zakarpattia Oblast, northern Bukovina and the Bessarabian coast, all the way to the mouth of the Danube. It thus shows that even then, the nations in theory labeled as hybrid-identity⁷⁰, and which in such conditions, as a rule, are classified in the camps of their patrons, directly benefited from the events of the war. However, Ukraine's territorial expansion did not stop there: in 1954, Khrushchev awarded Crimea to Ukraine by decree. Then, in the course of almost half a century, the Ukrainian identity was strengthened, which, thanks to Galicia and the Uniates, acquired additional identity elements outside of the Russian one. Actually, it is difficult to talk about the Ukrainian national identity as a whole, because in reality there are different zones. The south-east is pro-Russian, the central areas have a Ukrainian identity, but, mostly, an awareness of the former and even current belonging to the all-Russian world („Российский мир“),

⁷⁰ Душан Пророковић, „Употреба хибридних идентитета у геополитичке сврхе: Босна 1914 – Украјина 2014.,” in *Украјинско питање данас* (edit. Зоран Милошевић), Центар академске речи, Шабац, 2015, pp. 120–138.

while western Ukraine has a more pronounced Ukrainian identity, and Galicia even has anti-Russian elements (except Zakarpattia Oblast and Ruthenians). Under Kravchuk, after gaining independence and in the early 1990s, Ukraine was marked by enormous changes in its position, but not decisively by changes in the balance of power and identity character along the lines described. This was stated by Huntington in the chapter on Ukraine in the classic book *Clash of Civilization*.⁷¹

5. INSTEAD OF CONCLUSION

Modern Ukraine emerged in the turmoil of the 1917 revolutions and subsequent civil war. It is, on the one hand, the result of the long-standing aspirations of Ukrainian nationalists to separate from Russia and create their own state, and on the other hand, the result of the influence exerted by Poland and Austria-Hungary over the centuries on the population of Malorussia and the western parts of today's Ukraine. After the proclamation of a number of state creations at the transition from the second to the third decade of the 20th century, the process of creating the Ukrainian state ended at the end of 1922 with the formation of the Ukrainian Soviet Socialist Republic and the confirmation of its status as a member of the USSR. The territory covered by the Ukrainian SSR was, however, significantly larger than the original claims of the Ukrainian nationalists and included, in addition to Malorussia, the whole of Novorussia, which in the interwar period was expanded by large territories in the west, as well as smaller territories in the northeast, and finally in 1954 by the annexation of Crimea. With this, the Bolsheviks rounded off their understanding of Ukrainianness, which was never questioned by them, and for the sake of which they did not hesitate even from violent Ukrainization during the 1920s, as they then forcefully carried out "Korenizatsiya" in other parts of the USSR. Thus, even at the time when the violent Ukrainization was allegedly stopped, Ukraine only prospered territorially, while some of its prominent leaders were repressed, including Hrushevsky (due to cooperation with the Austrian intelligence service).

However, despite Ukrainization, and then, allegedly, the violent Russification that replaced it, as well as all the territorial "gains" after the Second World War, Ukrainianness prospects were not bright. This is evidenced by the main document of the Cold War strategy against the USSR, the US National Security Council Directive of August 18, 1948.⁷² In it, it is stated that at that time there is still no possibility to effectively mobilize ethno-nationalism, which would achieve the

⁷¹ Семјуел Хантингтон, *Сукоб цивилизација*, Службени лист Југославије, Београд, 1998.

⁷² According to: Сергей Георгиевич Кара-Мурза, *Демонтаж народа*, Алгоритм, Москва, 2008, p. 339. et seq.

breakup of Ukraine and the Russian core of the USSR. Let us list a couple of statements from this document. During the time of the Russian Empire, Ukrainians did not manifest any characteristics of a "nation", capable of successfully and responsibly carrying the burden of independence. It is not a clearly defined ethnic or geographical term. There is no clear dividing line between Russia and Ukraine. The real basis of "Ukrainianism" are the characteristics of a specific rural dialect and a small difference in customs and folklore between regions. In the end, it is emphasized that the place of Ukraine is in the family of the traditional Russian Empire, as its inseparable part.

But it's not just about that. Even in the post-Soviet period, when the next wave of Ukrainization was already well under way, with the help of mass propaganda and support from outside, the process was slow and difficult. Thus Leonid Kuchma, the second president of Ukraine (1994–2005), wrote on the eve of the "Orange" revolution in 2004: "Political scientists and sociologists of Ukraine agree that the processes of consolidation of the Ukrainian nation are still far from over. We have not fully understood who we are. One of the important components of Ukrainian self-identification consists precisely in the formula 'Ukraine is not Russia'."⁷³ There is no doubt that this is one of the main goals of the "revolution" of 2004, which, of course, deepened the split between the Ukrainian and Russian populations.

Nevertheless, the neglect of the national principle in the creation of the Ukrainian state (the inclusion of large areas inhabited by the Russian population in the Ukrainian SSR), as well as economic factors (the fate of the Donetsk-Krivoy Rog Republic, which was created precisely on that principle), as well as the federalization of the state, actually laid the foundations for success of separatist tendencies in the post-Soviet period, not only in Ukraine, but also in other Soviet republics, created according to a similar model. At the time of perestroika, the US strategy towards Ukraine also changed; now the course towards the separation of those "inseparable" parts of the USSR was supported. And separatist (anti-Soviet) aspirations, supported both externally and internally, were realized by the Belovezha Accords of Russian, Ukrainian and Belarusian representatives at the end of 1991, by which the USSR ceased to exist. In conditions of constant geopolitical tensions, this created the conditions for further expansion of NATO to the east and deepening of nationalist tendencies, not only towards Russia, but also among the newly created states.

⁷³ Леонід Данилович Кучма, *Україна – не Росія*, Время, Москва, 2004, р 23.

Figure 4. Administrative map of modern Ukraine (before 2014)

Source: Україна: административная карта

https://yandex.ru/images/search?pos=14&img_url=http%3A%2F%2Fnaurok.com.ua%2Fuploads%2Ffiles%2F196725%2F251050%2F270486_images%2F5.jpg&text=Україна%20административная%20карта&lr=10522&rpt=simage&source=serp

Instead of harmonizing relations with its own population that did not accept Ukrainian identity, and above all with a powerful neighbor, Ukraine chose to tighten and deepen both relations. Could it have been otherwise, and why did Ukraine take this path? An analysis of the ethno-nationalist Ukrainian project after 1991 was given by Kara-Murza.⁷⁴ He states that the technologies of mobilizing ethnicity, created on the basis of presentations of constructivism, have proven to be extremely effective. On the other hand, the processes of consolidation, i.e. the creation of the Ukrainian nation, are carried out according to the primordialistic conception of ethnogenesis, which characterizes, of course, not only Ukraine. The nationalist doctrine of all "Orange" leaders understands ethnicity as something given and natural, born of "soil and blood". All in all, Ukraine, based on its own contradictions, and with no small influence from the West, has become a training ground for the development of not the once prosperous republic of the USSR, but an anti-Russian state, a factor of instability and conflict. At the same time, the use of the traditional preferences of

⁷⁴ Сергей Георгиевич Кара-Мурза, *Демонтаж народа*, Алгоритм, Москва, 2008, p. 340. et seq.

Ukrainian nationalists towards the Nazis and the influence of numerous ideologically related diaspora in the north of the American continent, became a convenient and welcome tool for the achievement of the geopolitical goals of the West, which, as history has repeatedly shown, does not shy away from using the most obscure and the dirtiest methods in order to realize their geopolitical interests⁷⁵, where other people's population is used as "expendable material".⁷⁶

The emergence of numerous far-right organizations, with openly Nazi characteristics⁷⁷, their inclusion in regular military and other structures of the Ukrainian state, as well as their crimes (Maidan, Odessa, the eight-year bombing and killing of the civilian population of Donbas), along with the elements highlighted in this text, certainly indicate the need for decommunization and denazification of Ukrainian society. Whether they should have been implemented in the way we have been witnessing since the beginning of this year is a question whose answer requires another, much more detailed consideration. Just as it is an open question what impact the current (war) conflict in Ukraine will have on the constitution of the Ukrainian nation and the future Ukrainian state. Also, consideration of the role of religion in the development of Ukrainian identity, and especially in current events, deserves a special analysis, which could not be given proper attention in this text.

REFERENCE LIST

Алешкин Пётр Фёдорович и Васильев Юрий Альбертович, *Крестьянские восстания в России в 1918-1922 гг. От махновщины до антоновщины*, Вече, Москва, 2012.

Андрејев Николај, *Русија у доба апанажног система и Московске кнежевине*, у: *Историја Русије* (прир. Димитрије Оболенски и Роберт Оти), Слио, Београд, 2003, стр. 92–138.

Аристовъ Оедоръ Оедоровичъ, *Карпато-руссіе писатели. Изследование по неизданнымъ источникамъ*, Томъ 1, Изданіе Галицко-Русского Общества в Петроградѣ, Москва, 1916.

⁷⁵ See: Драган Петровић и Рајко Буквић, *Украјинска криза 2013–2019.*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2019, pp. 138–158.

⁷⁶ Жак Бод, „Украјинско становништво се користи као топовско месо за борбу против Русије”, *Између сна и јаве*, 21st April 2022. Internet: <https://izmedjusnajjave.rs/украјинско-становништво-се-користи-к/>

⁷⁷ Among them, the Right Sector, Tryzub, Azov, and Patriot of Ukraine stand out. See: Зоран Милошевић, „Ко је дошао на власт у Кијеву?”, in *Украјинско питање данас* (edit. Зоран Милошевић), Центар академске речи, Шабац, 2015, pp. 34–44.

Бабилунга Николај Вадимович, „Придњестровље као део Новорусије: искуство државне изградње”, у: *Конфликтне зоне на постсовјетском простору и регионална безбедност* (ур. Драган Петровић), Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2021, стр. 155–182.

Беляков Сергей, Тарас Шевченко как украинский националист, *Вопросы национализма*, № 2 (18), 2014, стр. 93–114.

Бопланъ Гильомъ ле Вассёръ де, *Описание Украйны, или Областей Королевства Польскаго, лежащихъ между предѣлами Московіи и Трансильваніи*, Типографія Карла Крайя, Санктпетербургъ, 1832.

Буквич Райко М., «От политики к лингвистике и обратно: языковая проблема на Украине», у: *Говор мржње и култура памћења* (прир. Зоран Милошевић и Милош Кнежевић), Институт за политичке студије, Београд, 2020, стр. 315–346.

Ваврик Василий Романович, *Геноцид карпато-русских «москвофилов» – намеренно замолчанная трагедия XX века*, Консервативный клуб, Москва, 2007.

Герберштейнъ Сигизмундъ, *Записки о Московіи барона Герберштейна*,.: Типографія В. Безобразова и комп., С-Петербургъ, 1866.

Голубинскій Евгений Евсигнеевичъ, *Исторія русской церкви*. Томъ 2 часть 1, Императорское Общество Исторіи и Древностей Россійскихъ, Москва, 1900.

Елхов Юрий Александрович, *А было ли на Руси татаро-монгольское иго*, Астрель - Олимп, Москва, 2008.

Заставний Федір Дмитрович, *Україна. Природа, населення, економіка*, Видавництво «Апріорі», Львів, 2011.

Здравомыслов Андрей Григорьевич и Цуциев Артур Аркадьевич, Этничность и этническое насилие: противостояние теоретических парадигм, *Социологический журнал*, № 3, 2003, с. 20–50.

Исторія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів (ред. Микола Іванович Бушин та Гуржій Олександр Іванович), Український літопис, Черкаси, 2016.

Кальченко Тимур Валерьевич и Чемакин Антон Александрович, «Красный террор и ликвидация Киевского клуба русских националистов (весна-лето 1919 г.): факты и версии», *Русин*, № 1 (51), 2018, с. 198–218.

Кара-Мурза Сергей Георгиевич, *Демонтаж народа*, Алгоритм, Москва, 2008.

Кардиналовская Татьяна Михайловна, *Жизнь тому назад. Воспоминания*, ДЕАН + АДИА-М, Санкт-Петербург, 1996.

Ключевский Василий Осипович, *Краткое пособие по русской истории*, Айрис-пресс, Москва, 2007.

Ключевский Василий Осипович, *Неопубликованные произведения*, Наука, Москва, 1983.

Корнилов Владимир Владимирович, *Донецко-Криворожская республика. Расстрелянная мечта*, Фолио, Харьков, 2011.

Кочегаров Кирилл Александрович, *Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 годах. Заключение договора о Вечном мире*, Индрик, Москва, 2008.

Кунгуров Алексей Анатольевич, *Киевской Руси не было, или что скрывают историки*, Эксмо - Алгоритм, Москва, 2010.

Кучма Леонід Данилович, *Україна – не Росія*, Время, Москва, 2004.

Лесной Сергей, *Откуда ты, Русь? Крах норманнской теории*, Алгоритм, Москва, 2007.

Липинський Вячеслав Казимирович, *Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму*, Buchdruckerei Carl Herrmann, Wien, 1926.

Милошевић Зоран, „Ко је дошао на власт у Кијеву?“, у *Украјинско питање данас* (прир. Зоран Милошевић), Центар академске речи, Шабац, 2015, стр. 34–44.

Нестерович-Берг Мария Антоновна, «В Киеве в конце 1918 года», у *1918 год на Украине* (сост. Сергей Владимирович Волков), Центрполиграф, Москва, 2001, стр. 157–168.

Никольский Николай Михайлович, *История русской церкви*, четвертое издание, Издательство политической литературы, Москва, 1988.

Носовский Глеб Владимирович и Фоменко Анатолий Тимофеевич, *Новая хронология Руси*. Том I, Римис, Москва, 2004.

Петровић Драган и Буквић Рајко, *Украјинска криза 2013–2019.*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2019.

Пророковић Душан, „Употреба хибридних идентитета у геополитичке сврхе: Босна 1914 – Украјина 2014.“, у *Украјинско питање данас* (прир. Зоран Милошевић), Центар академске речи, Шабац, 2015, стр. 120–138.

Пученков Александр Сергеевич, «Киев в конце 1918 г.: падение режима гетмана П. П. Скоропадского», *Новейшая история России*, № 2, 2011, стр. 57–72.

Ригельманъ Александръ Ивановичъ, *Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи и ея народѣ и козакахъ вообще 1785–86 года*, Университетская типографія, Москва, 1847.

Савченко Виктор Анатольевич, *Симон Петлюра*, Фолио, Харьков, 2006.

Солдатенко Валерій Федорович, *Українська революція*. Історичний нарис, Либідь, Київ, 1999.

Сорел Албер, *Источно питање у XVIII веку. Деоба Пољске и Кајнардиски мир*, Парна радикална штампарија, Београд, 1899.

Спицин Евгениј, „Украјина у XX веку: шта је истина?“, у: *Украјинско питање данас* (прир. Зоран Милошевић), Центар академске речи, Шабац, 2015, стр. 45–60.

Спицын Евгений Юрьевич, *Древняя и Средневековая Русь IX–XVII вв. Полный курс истории России для учителей, преподавателей и студентов*. Книга 1, Концептуал, Москва 2021.

Спицын Евгений Юрьевич, *Россия — Советский Союз 1917–1945 гг. Полный курс истории России для учителей, преподавателей и студентов*. Книга 3, Концептуал, Москва, 2021.

Стефанович Платон Львович, «Первые жертвы большевистского массового террора (Киев - январь 1918 года)», у: *1918 год на Украине* (сост. Сергей Владимирович Волков), Центрполиграф, Москва, 2001, стр. 22–26.

Стороженко Андрей Владимирович, «Малая Россия или Украина?», *Малая Русь: сборник* (сост. В. Шульгин), Паевое товарищество, Киев, 1918, Вып. перв., С. 8–19.

Стоукс А. Д., „Кијевска Русија“, у *Историја Русије* (прир. Димитрије Оболенски и Роберт Оти), Слио, Београд, 2003, стр. 61–91.

Ульянов Николай Иванович, *Происхождение украинского сепаратизма*, Нью Йорк, 1966.

Хантингтон Семјуел, *Сукоб цивилизација*, Службени лист Југославије, Београд, 1998.

Шубин Александр Владленович, «Первый универсал», *Историк*, № 6 (30), 2017, стр. 62–69.

Шульгин Василий Витальевич, *Украинствующие и мы*, Издательство Russia Minor, Белград, 1939.

Яковенко Наталија, *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.*, Генеза, Київ, 1997.

Biljnja Vladimir, *Rusini u Vojvodini*, Dnevnik, Novi Sad, 1987.

Bukvić Rajko, „Koncentracioni logori – pogled na stražare“, *Crimen*, br. 1, 2019, str. 3–18.

Czacki Tadeusz, „O nazwisku Ukrainy i początki kozaków“, *Nowy Pamiętnik Warszawski*, Tom IV, 1801, 32–40.

Hobsbaum Erik, *Nacije i nacionalizam od 1870. Program, mit, stvarnost*, Filip Višnjić, Београд, 1996.

Potocki Jean, *Fragments historiques et géographiques sur la Scythiae, la Sarmatie et les slaves*, A. Brunsvic, Paris, 1796.

Извори са интернета

Бод Жак, „Украјинско становништво се користи као топовско месо за борбу против Русије”, *Између сна и јаве*, 21. април 2022. Интернет: <https://iz-medjusnajiave.rs/украјинско-становништво-се-користи-к/> (Приступ: 24/4/2022.)

Князев Святослав, «Человек, который выдумал Украину и ее историю», *Свободная пресса*, 23 апреля 2017, <https://svpressa.ru/post/article/170964/> (Приступ: 7/8/2019.)

Существовала ли «Киевская Русь-Украина»? https://vashmnenie.ru/blog/43268077741/Suschestvovala-li-«Kievskaya-Rus-Ukrayina»?mid=85387FACB4A04F9C11177721378EFA29&utm_campaign=transit&utm_source=main&utm_medium=page_0&domain=mirtesen.ru&paid=1&pad=1 (Приступ: 30/7/2019.)

Україна: административная карта https://yandex.ru/images/search?pos=14&img_url=http%3A%2F%2Fnaurok.com.ua%2Fuploads%2Ffiles%2F196725%2F251050%2F270486_images%2F5.jpg&text=Україна%20административная%20карта&lr=10522&rpt=simage&source=serp (Приступ: 29/10/2022.)

УДК:
327:355(497.1:73)"1951/1958"

Оригинални научни рад

Дипломатија и безбедност
Година 5.
Број 2/2022.
Стр. 221-242.

*Бојан Димитријевић*¹

АМЕРИЧКА ВОЈНА МИСИЈА - АМАС У ЈУГОСЛАВИЈИ 1951-1958.

Сажетак

Рад даје преглед активности америчке војне мисије у Југославији током 1950-тих година. Војна мисија под називом American Military Assistance Staff координисала је пријем војне помоћи Југословенској народној армији у периоду 1951-1958. године. Приказан је њен састав и основне намене. Рад даје преглед, процене и активности Контраобавештајне службе ЈНА и Управе државне безбедности на праћењу њених активности и контаката. До сада о активностима југословенских служби према мисији није било посебних радова. У раду се по први пут користи архивска грађа поменуте две службе, која се чува у Војном архиву у Београду и Хрватском државном архиву у Загребу.

Кључне речи: *Америчка војна мисија, Југословенска народна армија, Југославија, наоружање, војна опрема, Контраобавештајна служба, Управа државне безбедности.*

¹ Институт за савремену историју, Београд, bojands1@gmail.com

После интензивних преговора закључен је у Београду 14. новембра 1951. године споразум о Војној помоћи (*Military Assistance Pact*) између влада ФНРЈ и САД. Споразум су потписали маршал Тито у име Југославије и амбасадор САД у Београду Џорџ Ален.² Према овом споразуму, Југославија је укључена у Програм помоћи за заједничку одбрану - *Mutual Defence Aid Programme* (помиње се у виду скраћенице МДАП³). Помоћ је требало да стиже из три земље: САД, Велике Британије и Француске, и то према листама потреба - наруџбеницама које би достављала Југословенска армија.⁴

Споразум о Војној помоћи ратификован је одлуком Президијума Народне скупштине ФНРЈ 9. фебруара 1952. године.⁵ Интересантно је да је још у току преговора, када би се апсолвирале неке хитне потребе, испоручивано наоружање Југословенској армији. Већ је на прелазу из 1951. у 1952. годину било очигледно да ће војна помоћ, по значају, али и по дотадашњим вредностима, премашивати економску помоћ са Запада.

У складу са петим чланом Споразума о Војној помоћи, Влада ФНРЈ дала је 12. новембра сагласност да прими изванредан број особља Владе САД и да им пружи олакшице за посматрање одвијања процеса помоћи, уз стално инсистирање да број тог особља буде што мањи.⁶

Наиме, Члан 5. је обавезивао Југославију „да ће примити особље владе САД, која ће на њеној територији испуњавати одговорности америчке владе из овог споразума и да ће том особљу пружати олакшице за надзор

² Војни архив (ВА), фонд ЈНА, к. 14, ф-9, 2/1; Државни архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДА МСП), политичка архива (ПА), стр. пов, 1951, ф-9, 7, 2176; *Борба* 15. новембар 1951, 1-3.

³ Програм америчке војне помоћи добио је законску форму кроз *Military Assistance Act* из 1949. којим је касније основан програм помоћи МДАП (*Mutual Defence Aid Programme*). Октобра 1951. председник Труман потписао је Закон о узајамној безбедности (*Mutual Security Act*) којим је почео МДАП. Детаљније о војној помоћи Сједињених Држава и НАТО Југославији видети у: Лорејн Лис, *Одржавање Тита, Сједињене Државе, Југославија и Хладни рат* (БМГ, Београд 2003); Бојан Димитријевић, *Југославија и НАТО* (НИЦ Војска и Триконтинал, Београд 2003); Иван Лаковић, *Западна војна помоћ Југославији 1951-1958*, (Историјски институт Црне Горе, Подгорица 2006); Ivan Lakovic and Dmtar Tasic, *The Tito – Stalin Split and Yugoslavia’s Military Opening Toward the West 1950-1954: In NATO backyard*, (Lexington Books, Lanham, 2016).

⁴ *Обавештајна служба Сједињених Америчких Држава*, (ДСНО Управе Безбедности, поверљиво, бр. евиденције 5921, Београд 1968), 47; Бојан Димитријевић и Милан Мицевски, *JETS, авиони америчког порекла у југословенском наоружању 1953-1974*, (Спектар, Београд 1991), 1.

⁵ *Борба*, 13. фебруар 1952.

⁶ ДА МСП, ПА, стр. пов, 1951, ф-9, 7, 2164.

над пружањем војне помоћи.” Обе владе су се сагласиле да број особља буде што мањи. Прецизирано је да оно делује као део амбасаде Сједињених Држава и буде под управом и надзором шефа америчке дипломатске мисије у Београду. Том особљу је признат пун дипломатски статус.⁷

Југословенска страна је испољавала снажне резерве према овој обавези, правдајући се лошим искуствима из периода тесне сарадње са Совјетским Савезом 1944-1948. године. Зато су сматрали да се контрола пријема и употребе средстава кроз програм МДАП може спровести кроз ојачани тим око већ постојећег војног аташеа. Међутим, Американци нису могли да прихвате овакво одбијање Југословена, јер су у свим другим земљама које су примале помоћ кроз систем МДАП-а постојале овакве мисије. Југословени нису никако хтели да прихвате клаузуле које им намећу механизме контроле над употребом помоћи на терену. Нормално упознавање крајњих одредишта предате технике и њену употребу, Југословени су сматрали задирањем у своје војне тајне. Касније, у периоду 1954-1956, овај проблем ће постати један од доминантних техничких проблема у односима две стране.

Ипак, договор је постигнут и децембра 1951. године долази у Београд америчка војна мисија у саставу од 30 официра, која је носила назив ”*American Military Assistance Staff*”, познатија по скраћеници АМАС. Истовремено, при Државном секретаријату за народну одбрану (ДСНО) формирано је Одељење за пријем војне помоћи, на челу са генералом Франце Поглајеном. Преко ова два органа одвијала се целокупна процедура испорука и пријема војне помоћи Југословенској армији.⁸ Иван Лаковић је у својој студији указао на чињеницу да је за разлику од осталих држава, где је стизала војна помоћ, и где су оваква тела називана војно-саветничким групама, за састав у Југославији усвојен неодређени назив Staff (штаб, особље), што је донекле смањивало њену ефективну моћ у односу на земљу примаоца војне помоћи.⁹

⁷ ДА МСП, 1952, ф-75, 21, 417486 Међународни уговори ФНРЈ свеска 1/1952, *Споразум између владе ФНРЈ и владе САД о војној помоћи од 14. 11 1951*; Тумачења параграфа овог уговора видети: Ранко Петковић, *Један век односа Југославије и САД*, (НИЦ Војска, Београд 1992), 102-105.

⁸ Војни архив (ВА), фонд Војнобезбедносне агенције (ВБА), к.5, св. 1; *Обавештајна служба САД*, 46.

⁹ И. Лаковић, н.д, 189-190; Иако смо усвојили ово тумачење, у чланку користимо одомаћени термин: мисија.

Састав мисије АМАС

Састав одељења у овој (првој) фази деловања, био је следећи: на челу одељења био је бригадни генерал Џон Хармони.¹⁰ Његов портрет сачинио је 8. новембра 1951. тадашњи амбасадор ФНРЈ у Сједињеним Државама:

„Врло је комуникативан на американски начин, амбициозан. Држи до себе и то изражава на доста примитиван начин. Осетљив је на новац, као уосталом и већина Американаца. Ако се упореди са другим генералима које знамо, мени изгледа да су одабрали погодну личност и да ће са њим уколико му се буде указивала потребна пажња, моћи успешно сарађивати.”¹¹

Видови оружаних снага: копнена војска, ваздухопловство и морнарица имали су „групе” у оквиру мисије: армијску, на челу са пуковником Лотомом Хедом, ваздухопловну, коју је водио пуковник Џон Реган и морнаричку, на челу са мајором Јудином Релихтом. У свакој групи је био одређен број помоћника виших официра, док је у групи за копнену војску сваки од помоћника имао задужење за поједини род копнених снага. Секретар одељења био је капетан Врачарић. Укупно 15 подофицира били су у саставу мисије, посебно, као „техничко особље.” То је било укупно 30 америчких војних лица. Како се помоћ развијала и текла већ наредних година, долазило је до промена, па су долазили нови специјалисти (на пример: за млазне авионе), појачаван је број подофицира или цивилних специјалиста. Односно, део старешина је одлазио на друге дужности и био међан по редовној процедури. Уочено је да је део њих, пет виших официра из првог састава мисије, у ствари посебно реактивиран за овај задатак.¹²

Према процени Контраобавештајне службе ЈНА (КОС), „Американци су посебно припремили људе за Југославију”. Служба је проценила да су генерал Хармони и капетан Врачарић били обавештајни официри, јер су дошли са дужности војног аташеа и секретара у Италији. Такође, процењено је да су из те прве групе три официра и три подофицира „југословенског порекла са знањем нашег језика.” КОС је проценио да су сви чланови мисије били „припремани за рад у нашој земљи, учили српско-хрватски језик и вероватно су обучавани и за извршавање других задатака. Како су се спроводиле ове припреме, ко су им били наставници и какву су представу могли

¹⁰ ДА МСП, ПА, стр. пов, 1951, ф-9, 7, 2164. Сагласност је дата за генерала Џона Хармонија, 15 официра и 15 службеника; Исто, 1952, ф-75, 4, 44665; Према попису из 1952. ова мисија је имала 26 чланова на челу са генералом Хармонијем. Поред АМАС-а, ту је било војно изасланство у саставу од пет чланова. Према том попису, у 1952. години у Београду је било укупно 124 разних америчких представника.

¹¹ ДА СМПП, ПА, стр. пов, 1951, ф-9, 7, 2189.

¹² ВА ВБА, к.5, св.1, 4-5.

стећи о нама види се из причања наредника Узелца, пред мајором Антунцем.¹³ Прије доласка у Југославију Узелац је био у школи у Калифорнији која је трајала 52 недеље. У овој школи је завршио курс српско-хрватског језика. Наставници су му били бивши југословенски официри који су познавали наш језик и поред осталог говорили о Југославији све најгоре.”

Смештај мисије и процена њеног система безбедности

Смештање Мисије у Београду пратили су проблеми са становима и канцеларијама, како око налажења адекватних просторија, тако и око плаћања кирија и трошкова.¹⁴ Америчка мисија АМАС била је смештена у посебној згради у Доситејевој улици број 26 у Београду. Одмах по уселењу предузете су посебне мере да се зграда обезбеди. У том циљу дошао је и један посебни амерички официр, стручњак из Париза, који је зграду детаљно прегледао. Постављене су решетке на прозоре где се налазе касе. На свим вратима су замењене браве онима које су специјално упућене из САД. На важнијим просторијама врата су окована. „Зграду сада обезбеђују три чувара на смену, из групе чувара који обезбеђују Амбасаду. Ови се налазе непрекидно у згради ван радног времена... У почетку су дежурали подофицири администратори.”¹⁵

Обезбеђење Војне мисије је организовано и усклађено како по сходним прописима за војне установе, тако и по прописима за представништва Стејт Департамента у иностранству. Оно се може поделити на обезбеђење зграде, безбедност докумената и мере безбедности у вези са персоналом.

„Обезбеђење зграде је постављено солидно и уз примену многих техничких средстава. Ван радног времена у згради стално дежура један од подофицира морнаричке пешадије, додељених Амбасади САД у Београду. Сва улазна врата и сви прозори су осигурани резама, које се могу закључати катанцима, а на улазним вратима је патент брава. Ван радног времена се морају закључавати сва улазна врата и свако лице које уђе у зграду мора да се запише у посебну књигу са знаком када је ушао и када је изашао. Свако лице, запослено у овој установи мора само да одваја папире са садржајем поверљиве природе, које после пале они сами а остали папир се, после поновног прегледа, даје на спаљивање ложачу. Све касе су снабдевене са солидним бравама, а већина њих имају браве са шифром. Кључ шифре се мења сваких два

¹³ Мајор Метод Антунац, помоћник по вези, Одељење за пријем војне помоћи ЈНА. Исто, 1.

¹⁴ ДА СМПП, ПА стр. пов, 1953, ф-9, 8, 2252; исто, 2392; Америчка страна је требало да плаћа станарине и „услуге с тим у вези.” Исто 1952, ф-15,1, 25/1.

¹⁵ ВА ВБА, к.5, св.1, 14.

или три месеца, или пак када неко, ко познаје кључ, одлази из установе на другу дужност. У току ноћи чувар је обавезан да се у одређено време јави главном дежурном чувару у Амбасади, а врши се и смена чувара у пола ноћи.

По прописима о чувању војне тајне сва документа се према поверљивости класифицирају у четири категорије. За документа „строга тајно” постоји посебна каса са регистром свих тих докумената. У регистар се мора унети када је неко лице узело документ на употребу и када га је вратило. Југословенским држављанима је забрањен улазак у радне просторије, а такође и коришћење, па чак и ношење поверљивих докумената службеницима Војне мисије, што значи да они контраобавештајно обрађују свој персонал. У Војној мисији постоји посебно лице задужено за безбедност. По њиховим прописима о безбедности и све особље је класифицирано по поверљивости, по истом принципу као што су класифицирана и документа. Ниједно лице не може да ради на неком месту ако има мању класификацију од документа која су везана за посао на том радном месту. Ова класификација врши се за сваког службеника Војне мисије приликом његовог премештаја, а у његовим персоналним документима постоји и досије о степену његове поверљивости.

У безбедност Војне мисије има увид и служба безбедности Амбасаде, међу којима постоји врло тесна координација. Служба безбедности Амбасаде се стара о проверама за персонал југословенског порекла.”¹⁶

Са друге стране, КОС је проценио да „агентурни обухват овог одељења не задовољава.” С обзиром на значај мисије, али и непрестане сумње југословенске стране да је реч о обавештајној испостави, необично мало директних припадника КОС је било ангажовано на праћењу активности у објекту мисије. „Објекат држи један официр који има 10 сарадника од којих 4 могу да дају извесне податке. Ово је све периферна агентура. Подаци који се добијају преко ове агентуре се углавном односе на мање значајне ствари, док се о ономе што би требали да знамо о Американцима не добијају подаци.” Извештај КОС-а наводи да „ми смо друговима из УДБ-е помагали у проверавању веза и установило се да су они долазили у контакт са slabим и морално поквареним женама као што су (наведено осам женских имена) или са људима који се иначе радо друже са странцима и стављају им своје услуге на располагање, као на пр. (наведена три мушка имена). УДБ-а је и од раније имала извесне податке о овим људима. Наши односи са УДБ-ом су добри, држи се сталан контакт, вршимо размену података и планирају се заједничке мере.”¹⁷

¹⁶ Хрватски државни архив, (ХДА), ф.1561, Служба државне сигурности Републичког секретаријата за унутрашње послове СР Хрватске, 2, 204.2. п.9, 14. Документ УДБ ФНРЈ, III одељење, Први реферат, датиран са 20 IX 1956. године, 18-19.

¹⁷ ВА ВБА, к.5, св.1, 14.

Посете јединицама као основни вид рада АМАС-а

Представници АМАС-а су од почетка свог рада у Југославији инсистирали на контроли пријема америчке војне помоћи и увида у њен прихват и коришћење. Извештај КОС-а наводи: „Нарочито су у овом захтевима били упорни генерал Хармони и пуковник Хед. Подносили су меморандуме, позивали се на уговор између нас и САД, па су ишли дотле да је на једном састанку у нашем одељењу за помоћ пуковник Хед изјавио да они имају право да сваки и најмањи делић добијен из помоћи прате од доласка у земљу па до места где се користи, а да ће они сами одлучивати да ли ће се задовољити да виде један дио опреме или све. Кад им је дато објашњење по овоме, које је било убедљиво, почели су тактизирати изговарајући се да од њих Пентагон тражи извештај, да они морају спремати документацију за генерала Олмстеда за иступање пред Конгресом, итд. Генерал Килибарда и генерал Поглајен су по овоме одржали посебан састанак са генералом Хармонијем. Питање њиховог увида у материјал и његовог кориштења решено је тако што је наше Одељење планирало посете са чиме су се они, бар привидно задовољили.”¹⁸

У току 1952. године, екипе АМАС-а посетиле су две тенковске бригаде 20. тенковске дивизије (5. војна област), као и Тенковску официрску школу у Бања Луци. Они су се интересовали за организацију, формацију, бројна стања, начин обуке и друге детаље. Извештај КОС-а наводи читав низ питања које су у јединицама ЈНА постављали генерал Хармони или пуковник Хед. „Приликом ових посета Американци су показали велико интересовање, и настојали су да прикупе што више података. Колико је њихово интересовање најречитије илуструје случај пуковника Хеда у Инж. школи у Карловцу. На питање генерала Мартиновића шта га све интересује, одговорио је „Од врха до дна”. Неуморни су били у постављању питања, а у овоме су се нарочито истицали генерал Хармони, пуковник Хед, п(от)пуковник Меџика и кпт (капетан) Врачарић. Ове посете су показале да се они не интересују само за питања која су непосредно везана за помоћ, него да они прикупљају и друге податке о нашој Армији.”¹⁹ Представници АМАС-а, између осталог, су „будно” пазили да се опрема из преоружаних јединица не упућује ван јединица одређених за пренаоружање на подручју такозваних „Љубљанских врата” - односно 5. војне области, која је обухватала цент-

¹⁸ Исто, 15-16. Извештај наводи које су јединице и војне школе, затим вежбе, поједине ремонтне и производне војне установе, бродоградилшта и базе за пријем технике из војне помоћи, посетили представници АМАС-а. Такође, наводи се ко је од официра био у саставу које делегације током тих посета.

¹⁹ Исто, 16.

рални део НР Хрватске, целокупну НР Словенију и имала надлежност над јединицама у Слободној територији Трста.²⁰

У извештају је наведен читав низ питања које су у јединицама, школама и установама постављали представници АМАС-а. Истичемо оцену КОС-а: „Капетан Врачарић који је иначе најбезобзирнији у постављању питања стално се одвајао од осталих, биљежио нешто у свој нотес, а све руководиоце са којима је долазио у контакт питао је за имена и то биљежио.”²¹

Југословенима није било свеједно што се представници АМАС-а интересују за оне старешине које су се школовале у иностранству: „У својим обиласцима јединица наше Армије, чланови АМАС су се интензивно интересовали где су распоређени и на каквим се дужностима налазе старешине које су прошле кроз ову преобуку. Према проценама органа безбедности, само у области прикупљања података о старешинском саставу ЈНА, АМАС је у периоду 1951-1956, располагао појединачном картотеком за око 6.500 старешина у ЈНА. Посебно за око 2.500 оних који су у истом међувремену прошли поједине курсеве из познавања америчког наоружања и опреме, било у САД или у земљи под руководством америчких инструктора. Из сусрета са старешинама ЈНА било је очигледно да њихово пажљиво бележење имена има за циљ устројавања картотеке о нашем старешинском саставу.”²²

Ипак, КОС закључује да „према њиховим изјавама и држању за време ових посета може се закључити да су они имали сасма другу представу о нашој Армији. Са овим што су видели, бар по ономе што су јавно испољавали, били су задовољни и у доста случајева нису крили своје изненађење.” (Посебно је истакнуто мишљење које је генерал Хармони изразио у Постојни после посете 155. артиљеријском пуку). Уочено је да у дотадашњим обиласцима представници АМАС-а „избегавају комесаре и сва питања постављају командантима.”²³

Представници америчке мисије су често својим захтевима доводили Југословене да невољно признају сопствене недостатке; тражењем појединих, сасвим прецизних, података о примљеној опреми, они су проверавали евиденцију и службу техничког одржавања и снабдевања: на пример, „да ли је примљено какво возило са тим и тим бројем? Или да ли су сва постоља за митраљезе 12,7мм истог модела? Пошто управе у Генералштабу ЈНА често нису имале сређену евиденцију то је за давање таквог одговора требало правити расписе свим јединицама и чекати одговор.”²⁴

²⁰ ВА фонд ЈНА, к.21, ф.3. 3. 14.

²¹ ВА ВБА, к.5, св.1, 17.

²² *Обавештајна служба САД*, 48.

²³ ВА ВБА, к.5, св.1, 17-18.

²⁴ ВА фонд ЈНА, к.21, ф.3. 3. 14.

Да ли је било обавештајног рада Мисије?

У једној каснијој процени службе безбедности ЈНА истакнуто је да у саставу ове мисије није било специјализованог обавештајног органа. Процењено је да „основна обавештајна активност чланова АМАС сводила се на опсервације за време службених обилазака наших јединица. Анализом те врсте делатности уочено је, да је активност официра АМАС кроз обиласке наших јединица била планирана тако да обезбеди континуитет у информацијама о појединим нашим јединицама које су, према уговору, примале наоружање и опрему из америчке помоћи. Такође је у више случајева било очигледно да део података које официри АМАС прикупљају нема никакве непосредне везе са њиховим званичним предметом рада”.²⁵ Ипак, као што смо видели, делатност Мисије је од југословенске Контраобавештајне службе и Управа државне безбедности, у целини третирана као обавештајна.

Процена УДБ-е за Југославију (њеног Трећег одељења) датирана 20. септембра 1956. године, говори о раду Одељења. Служба је проценила да „захваљујући посебним студијским одељењима, у оквиру обавештајних служби америчких оружаних снага, које обрађују све информације добијене преко оперативних грана или другим путем, америчка обавештајна служба остварује потпун увид у све области живота једне земље, интересантним са војног становишта. Војне мисије, па и ова у Београду, су одличан извор информација, те се може рећи да оператива имала много муке и труда док би добила такве податке, какви се добијају кроз рад исте. Да обавештајна служба делује кроз војне мисије, показало се до сада неколико пута.”²⁶ Ту су наведени конкретни примери које су идентификовале Југословенске службе. Наведено је „26 и 27. X 1955. године одржано је саветовање шефова свих војних мисија. Једна од тачака дневног реда била је посвећена обавештајном раду.”

„Иако Војна мисија представља пункт за сакупљање обавештајних података, нису сви њени официри, који се баве и тим послом, квалификовани обавештајци – била је процена југословенске Службе. Међутим, резултат и циљ се постиже у сасвим задовољавајућим размерама и са високо квалификованим војним стручњацима, који се кроз краће курсеве или семинаре упознају са најновијим питањима технике обавештајног рада. Оваква лица су потпуној могућности да прибаве све потребне податке, са истим резултатом као и квалификовани обавештајни официри.

Већина официра Војне мисије САД у Београду је похађала двонедељни обавештајни курс за резервне официре или пак њему раван, у оба-

²⁵ *Обавештајна служба САД*, 46-47.

²⁶ ХДА, ф.1561, 2, 204.2. п.9. 8.

вештајној школи америчких снага у Оберамергау – Западна Немачка. Програм овог курса обухвата: општа знања у обавештајној служби, тактичку обавештајну службу, текуће обавештајне послове, борбени распоред непријатеља. Можда је било још неких специјалних питања, прилагођених за официре војних мисија. Углавном је, по мишљењу бившег шефа Војне мисије генерала Хаинса, успех ових курсева био преко очекивања, а одлучено је да кроз курс прође колико је могуће више официра из Војне мисије. Обавештајна активност уз Војне мисије се одвијала кроз легални и званични посао, личним увидом, кроз контакт са нашим грађанима и кроз размену података са својим представницима САД у амбасади.”

Служба је проценила да је „сакупљање података званичним путем, основна форма рада” мисије. „Официри и подофицири Мисије су врло често на службеним обиласцима наших јединица опремљених америчким материјалом, и у врло честом су контакту са многим нашим војним лицима и јединицама. У току овог званичног посла они легално траже и масу података о самој јединици, њеном борачком и командном саставу и свим другим питањима, интересантним са обавештајне тачке гледишта. Обично ту настоје да кроз разговоре и коментаре са нашим официрима дођу до што више детаља, које после пишу у извештајима о обиласцима. У неким јединицама имамо неколико цивилних стручњака, представника фирми које су производиле опрему, који сваког месеца пишу редовни извештај о своме раду. У те извештаје су скоро редовно унета и запажања о променама у јединицама где раде. Да би дошли до података примењују разне методе, почев од званичних тражења, па до провокаторских питања и њушкања по јединицама.”²⁷

Извештај је навео и један број „карактеристичних примера” у којима се види на који су начин представници АМАС-а прикупљали податке у јединицама ЈНА. Интересантно је да је наведен низ примера из којих се види типологија питања која су амерички официри постављали у јединицама ЈНА које су примале или већ биле преоружане на њихову технику. Југословени као да су очекивали да Американци не постављају никаква питања. И све што су они питали им је изгледало као да је реч о војној тајни: организација, број људи...²⁸

Учено је да „Американци, пред полазак у неку нашу јединицу или сл. састављају читаву листу питања за коју треба да прибаве одговоре. Те листе су често врло дуге са детаљно разрађеним питањима, и са посебно наглашеним најважнијим тачкама. Тако је и сам бивши шеф Војне мисије генерал Хеинс на обилазак једног складишта добио од својих официра

²⁷ Исто, 9.

²⁸ Исто.

припремљену листу питања, која су задрала у многе детаље и по свим проблемима...” Наводи се да је „садашњи шеф армијске секције пуковник Беверли, тражио је званично да му се достави списак свих јединица и бројно стање почев од одељења па навише, и то по чиновима, за јединице загребачке војне области. Тражио је податке о бројном стању јединица у миру, те бројно стање мирнодопског језгра које развија рад у јединици.”²⁹

Како је један од основних захтева америчке стране био да се њиховом војном помоћи преоружа Пета војна област, то је било логично да се амерички официри интересују за оне јединице које су на том подручју примале наоружање и технику од њих. Међутим, распитивање за податке о овим јединицама је пажљиво нотирано и сматрано за прикупљање обавештајних података. Како југословенска страна није уводила сву добијену технику и наоружање у активне јединице, већ их је распоређивала у неактивне, ратне, јединице – у суштини у складишта, то је Американце почео да занима мобилизацијски развој тих јединица. („Приликом обиласка једне јединице у Словенији постављали су чак и питања о томе кога јединица мобилише у току рата, како је предвиђено да то ради, који сектор терена улази у мобилизацијско подручје јединице, каква је улога цивилне власти у мобилизацији и у ком року се може извршити мобилизација.”) Наведено је да „у случају недобијања тачних података у погледу бројног стања, Американци нису презали ни од тога да се кувару у јединици обрете са непосредним питањем – за колики број људи кува”.³⁰

Мере контраобавештајне заштите приликом посета јединицама

Стални страх од обавештајне активности САД код Југословена показује и једна оцена службе безбедности ЈНА дата деценију после престанка помоћи, а у време врло интензивних и пријатељских односа са СССР-ом и армијама Варшавског пакта. Ова оцена је далеко оштрија од оцена из времена самог боравка мисије АМАС у Југославији.

„Почев од 1951. године званични амерички војни представници узимају активног учешћа готово у свим посетама јединицама и установама ЈНА, које за стране војне представнике организује Одељење за везу. Шта више, амерички војни представници почели су ван овог програма да постављају захтеве да им се дозволе посете појединим јединицама и установама наше Армије. Таквим се захтевима у правилу није удовољавало. Обавештајно-извиђачка путовања војних представника у овај фази су такође постала ма-

²⁹ Исто, 11.

³⁰ Исто, 10.

совна. Маршруте су им се редовно поклапале са оперативно-тактичким правцима и рејонима на нашој територији у којима су лоциране наше јединице, материјалне резерве, аеродроми и друго. У својим службеним тражењима, у првој фази, они су се кретали у границама добијања наших војних часописа, неких интерних уредби, прописа и слично. У овој фази, међутим, њихови службени захтеви су обимнији и срачунати на прикупљање и таквих података за које је сасвим јасно да представљају тајну. Једном приликом је амерички војни изасланик тражио формацију ЈНА и њен ратни развој. Поред тога што оваква тражења показују нетактичност и несхватање наше политике независности, она на одређен начин показују да је у овој фази америчка војно-обавештајна служба у нашој земљи очекивала нереалне резултате од обавештајног коришћења легалних могућности.

У истом овом периоду амерички војни представници су поново покренули и питање реципрочне размене, па и непосредне претплате на војне листове и часописе. У циљу што ефикаснијег коришћења података из наше војне штампе, 1954. године у оквиру амбасаде је организована шира преводачка служба. Поред војне штампе, ова преводачка служба почела је да прати и сву осталу југословенску штампу, а нарочито републичке и локалне листове из којих су редовно превођени огласи и лицитације, рекламе о продаји наоружања, све о логоровањима и раду на зборовима предвојничке обуке и слично. Може се слободно рећи да је целокупна штампа у нашој земљи у овом периоду постала један од прворазредних извора података за америчку војно-обавештајну службу, који је она максимално експлоатисала. И у организацији пријема, коктела, приказивања филмова и сличних активности нарочито су се активирали амерички војни представници и у том погледу су водили испред свих осталих. За организацију пријема или коктела тражили су било какав повод и позивали велики број гостију, што показује да се права сврха приредбе редовно није поклапала с њеним официјелним називом.”³¹

Извештај КОС-а наводи да су приликом посета представника АМАС јединицама ЈНА „вршене претходне припреме”. У почетку су у припремама учествовали официри из Одељења за везу са страним војним представницима. Органи КОС-а су потом преузели припрему, делом из седишта КОС-а у Београду, а делом из одељења КОС-а војних области. „Давате су инструкције каква се обавештења све могу давати посетиоцима и како ће се уопште односити према њима.” Међутим, искуства из посета америчких представника јединицама, школама и установама нису увек могла да се контролишу јер су амерички официри постављали низ питања из којих се могло свашта да открије, а што Југословени нису никако желели. Тако да је констатовано да

³¹ *Обавештајна служба САД*, 50-52.

„припреме увек нису биле добре. Било је пропуста...” (наведено је у којим јединицама и како).³²

„Мере КОС-а су се настојале у припремама агентуре и у организацији безбедности за време трајања посете. Ове припреме нису биле добре и у најчешће случајева биле су врло круто постављене. Нису се темељито спроводили разговори са људима и није им се указало на све могућности које се могу у току ове посете појавити, као на пример: да им Американци поставе непредвиђена питања и какве ће они на њих давати одговоре. Да се припреме нису схватиле потврђују извештаји који су добивени о посетама у којима се искључиво говори о формалним стварима, а не о томе како људи да резонују, шта говоре поводом обиласка, каква су им запажања у односу на Американце, итд.”³³

Према процени КОС-а, „одмах по доласку примећено је да се у званичним контактима држе резервисано и неповерљиво, што је свакако била последица онога што су им у Америци причали о нама. Требало је да прође извесно време, да се убеде у супротно, чему је доста допринео правилан однос официра из Одељења за пријем војне помоћи.” Међутим, КОС учача да „док су се овако држали у званичном контакту, у личном животу су се понашали врло комотно. Повезивали су се са разним женама, посећивали ноћне локале, правили пијанке на становима, а у овоме су предњачили подофицири. Касније је оваквих случајева било све мање, јер су подузели мере да ово спрече, па су тако наредника Нинтона повратили у САД због недоличног понашања.”

„У односу на нашу земљу и Армију они имају званичан став и пред нашим официрима се најпохвалније изражавају, диве се нашим успесима, хвале Армију, наша техничка достигнућа, одају јавна признања официрском кадру, импресионира их јединство народа, итд. А пред „својим људима”, нашим грађанима блиским амбасади, износе супротне ставове а понекад и непријатељске. Ово је било нарочито запажено у почетку.”

Лични контакти са припадницима ЈНА и цивилним лицима

Југословенске службе су посебно пратиле личне контакте представника Мисије. Оцењено је: „Што се тиче рада на контактирању наших људи, овај се одвијао у два правца. Пре свега, Американци су настојали на неслужбеном контактирању са нашим војним лицима, или лицима запосленим у војној индустрији, а затим на контактима са грађанима.”

Уочена је тенденција, у почетку рада Мисије, „да се са нашим офи-

³² ВА ВБА, к.5, св.1, 18.

³³ Исто, 18-19.

цирима, који су у свакодневном званичном контакту са њима, склапа лично пријатељство. Наши официри су позивани код њих на стан. Американци из Војне мисије су настојали да се упознају и са члановима породица наших официра и показали су спремност да нашим официрима чине личне услуге. Пошто су наши официри избегавали овакве контакте они су се жалили да не наилазе на разумевање код нас у том погледу и набацивали су како би се ствари много лакше свршавале кад би међу официрима нашим и њиховима постојале и чврсто лично пријатељство.” Истакнуто је да је „осим овога, било је неколико случајева стварања личног контакта са официрима који у званичном послу немају везе са њима.”³⁴ Истицано је да се припадници АМАС-а оријентишу и на стварање пријатељстава са нашим официрима у јединицама које би обишли. Наведен је један број примера такве праксе.³⁵

„У погледу контаката са нашим грађанима који немају везе са војском, створили су врло широк круг познаника. Ова лица су из свих слојева, почев од занатлија, људи без занимања, проститутку, па до службеника и професора факултета. Добар део тих веза је заснован на бази трговине, или пак на неким другим стварима материјалног карактера. Но, има доста тих веза које су засноване на узајамним симпатијама или чак и на обавештајној линији.”

„Осим ових веза у месту становања, официри америчке Војне мисије склапају познанства на путовањима по унутрашњости. Уколико међу тим лицима наиђу на неког ко им је интересантан, настоје да са њим учврсте везу и позивају га у посету у Београд. И у овим сусретима са нашим људима, Американци настоје да прикажу како су они наши добротвори и помажу нашу земљу, како је просперитет у Америци такав да је у стању да помаже цели свет, док с друге стране, врло често отворено критикују прилике у Југославији и нашу политику.”³⁶

Процена службе била је да „Американци се држе линије да треба у свакој земљи стварати што више личних веза, јер је то најбољи начин за стварање широког круга приврженика политика САД. Из средине тих лица не може се лако одабрати лице погодно за обавештајни рад. Ми смо чак имали и случај да је капетан Врачарић /југословенског порекла/, бивши извршни официр и ађутант шефа Војне мисије, једну нашу грађанку врбовао за обавештајни рад, после дужег личног и пријатељског контактирања.” Помињање капетана Врачарића говори да је посебно праћен контакт америчких

³⁴ ХДА, ф.1561, 2, 204.2. п.9, 12.

³⁵ Исто, 11. У једном случају, контактирани официр ЈНА је био предратни официр „те је ствар утолико интересантнија. До контакта није дошло, јер наш пуковник није хтео да му се одазове.”

³⁶ Исто, 14

официра пореклом из Југославије, који су по доласку у АМАС, у Београду, обнављали и настављали везе са својим рођацима у земљи. Посебно је био проблем ако је међу рођацима било активних припадника ЈНА.³⁷

Занимљива је процена о контакту са цивилима од стране америчке мисије: „Што се тиче веза у грађанству, немамо података о њиховом раду на стварању класичне агентуре, а сматрамо да за исте немају ни потребе. Створили су много присних познанстава и то са људима који су верзирани у друштвене прилике и који су махом прозападњачки настројени. Сматрамо да им није био проблем доћи до разноврсних информација преко ових људи”.³⁸

Према доступним архивски подацима, УДБ-а за Хрватску се од првих долазака припадника АМАС у Сплит (односно, зону одговорности Морнарице) укључила у праћење делатности припадника мисије, тачније у надгледање и анализу веза остварених у грађанству. Предмет интересовања органа УДБ-е била су имена и биографије америчких старешина у Мисији који су били у Сплиту. Праћени су контакти ових официра, а највероватније је вршен и претрес њихових хотелских соба, што се види посредно из забележених реакција америчких официра.³⁹

Сплитско одељење УДБ-е је током 1954. доставило попис лица са биографским подацима, са којима су комуницирали представници мисије АМАС. Анализирајући кратке биографије југословенских контаката мисије у Сплиту, има се утисак да је УДБ-а готово свако од лица карактерисала негативно, од политичке до личне стране. Служба је одабрала петоро лица (наведена имена): „узели смо у изучавање са циљем врбовке ... које мислимо у најскорије вријеме реализирати.”⁴⁰ Уочава се да је део тих лица прихватио сарадњу и пружао информације „о Американцима” а да су други били пасивни, или чак одбили сарадњу са УДБ-ом. Углавном, током 1955, сплитска УДБ-а је идентификовала преко двадесет лица која су означена као „везе” припадника америчке мисије. Неке од контаката је поткрепила и фотографијама.⁴¹

³⁷ Истакнут је пример америчког потпуковника Малвина Вукшића који се у Београду сусретао са зетом своје сестре, иначе активним официром ЈНА. „Између њих је био контакт врло чврст и залазили су један другоме у кућу, све док нисмо били присиљени да овог нашег официра преместимо из Београда, јер нисмо могли да га приволимо да нас извештава о разговорима између њих двојице”, Исто, 13.

³⁸ Исто, прилог: „Чланови АМАС мисије у Сплиту, Долазак и циљ, Могућности за обавештајни рад”, 4.

³⁹ Исто, Подаци за лица у вези са Американцима (Предмет: Извјештај о боравку америчких војних стручњака при К-ди ЈРМ).

⁴⁰ Исто, НРХ, ДСУП, Одељење УДБ-е Сплит, 1522, (11 X 1954).

⁴¹ Исто, 1522/54, 12. I 1955; исто, 622, 25. IV 1955.

Компликовање односа са Сједињеним Државама и однос према Мисији

Почетком децембра 1953. године, генерал Хармони завршио је своју двогодишњу мисију у Београду. Спекулисало се да је један од могућих разлога за његов одлазак могао бити и одбијање Југословена да прихвате промену имена његовог тима.⁴² Наиме, због недобијања одређених информација и сврставања у ранг испод других америчких сличних мисија, генерал Хармони је прво био изненађен, па је јула 1953. од југословенских војних и државних власти затражио да се његов тим преименује у саветодавну групу за војну помоћ (Military Assistance Advisory Group), и на тај начин се изједначи са осталим тимовима са сличном наменом. Преписка по овом захтеву показала је да југословенске власти не желе да мењају име мисије, иако је Хармони објашњавао да је реч само о интерној промени - која се само односи на њихову (америчку) страну. Југословенски представници, односно генерал Поглајен, тврдио је „да не види разлоге за промену”. Хармони је више пута до средине јесени постављао ово питање надлежном одељењу генерала Поглајена, а овај те захтеве прослеђивао до Државног секретаријата за иностране послове. Коначно, 3. новембра из те установе је стигла врло оштра препорука: „Ако се поново обрете, поново одбити са ранијом мотивацијом. Ако је то њихова интерна ствар, нека је и интерно решавају.”⁴³ Могуће да је ово одбијање за корекцију статуса учинило да генерал Хармони реши да напусти ову дужност у Београду.

Иначе, мисија генерала Хармонија у Београду била је честа мета различитих новинских напада у суседним земљама, совјетским сателитима. Према бугарској војној штампи, она не представља никакву мисију, већ „непосредствен филијал на амерички генерал’н штаб” који командује Југословенском армијом или „контролише рад југословенских војних штабова и јединица.”⁴⁴

Попуштање у односима са СССР од 1955. године значиће постепено извлачење Југославије испод окриља Северноатланског пакта. Југословенско руководство, које је и иначе све теже подносило уобичајене мучне и дуготрајне преговоре са Сједињеним Државама и НАТО, а понекад и притиске са

⁴² Наиме, у Југославији тим за војну помоћ није био називан уобичајеним именом - војна саветничка група, већ је на југословенски захтев носио прилично неутрално име (АМАС), али због тога и формацијски ниже место од других америчких мисија.

⁴³ ДА СМПП, ПА, 1953, 79, 8, 410237; исто, 410540; исто, 411803; исто, 414379.

⁴⁴ Народна војска бр. 1007, 17. 11. 1951, 1009, 19. 11. 1951, 1022, 13.12. 1951. 1058, 2. 1952. 1087, 15. 3. 1952; Народна армија 1436, 23.4. 1953.

те стране, све негативније је оцењивало свој укупни статус у програму Војне помоћи. Идеолошко-политички посматрано, у том „друштву” се осећало као страном тело.⁴⁵ Југославија се више није осећала угроженом од агресије источноевропске војне групације држава и почела је да сматра штетним сваки политички акт који би такво стање пореметио или на неки начин могао бити тумачен као провокације у том контексту. Стога се постепено напушта пракса организовања војних преговора са Сједињеним Државама, а састанци који са овим имају везе своде се на разговоре о неким техничким питањима. Југословенско руководство почиње да одбија све оштрије захтеве да је даља војна сарадња немогућа без заједничке координације планова одбране и без контроле НАТО над коришћењем војне помоћи.

Наиме, Сједињене Државе више нису биле спремне да дају своју војну помоћ Југославији уколико им се не обезбеде прецизни подаци како је она искоришћена, што је за Југословене било сасвим неприхватљиво. То се сматрало мешањем у унутрашња питања. Због проблема „инспекција” АМАС-а у јединицама ЈНА, постепено долази до све већег заостравања односа Југославије и Сједињених Држава, потенцираног још више енергичним одбијањем југословенског руководства да прихвати разговоре о координацији одбране са НАТО. Овакви ставови у Југославији су тумачени као мешање у унутрашње послове земље и довођење у питање њене независности. У таквој ситуацији, одбијање југословенског руководства да и даље води са Западом војне преговоре схваћено је као очигледан знак неповерења према Атлантском пакту и његовој политици.⁴⁶

Почетком године из Београда стиже пристанак у вези са америчком иницијативом да се наставе преговори о војној сарадњи. У фебруару 1955. Југославији је предат Aide-Memoire влада САД, Британије и Француске, у коме су наведене силе предложиле да се одрже консултације Југославије са представницима Врховне команде НАТО за Европу (SACEUR), с обзиром на најефикаснији метод за координацију југословенских одбрамбених планова са плановима оних сила које су заинтересоване у одбрани суседних области. Овако отворен наступ западних сила по овом питању није добро примљен код југословенског руководства. Министар иностраних послова Коча Поповић, упозорио је 22. фебруара америчког амбасадора у Београду, Ридлбергера, да у вези са модалитетима сарадње „не долази у обзир неко наше приближавање НАТО-у.” Као најприхватљивију форму сарадње, ми-

⁴⁵ О овом периоду југословенско-америчких/НАТО односа видети у: Lakovic and Tasic, 153-165; И. Лаковић, н.д, 217-225; Л. Лис, н.д., 215-262 и Б. Димитријевић, н.д. 155-178.

⁴⁶ Драган Богетић, „Југословенска политика еквилибранце и проблем даље војне сарадње са Западом током 1955. године,” *Војноисторијски гласник* 2-3 /1997, 111-112.

нистар Поповић је предложио једну техничку конференцију, која би, за разлику од било каквих војних преговора, била прихватљива за Југославију. Овакав предлог на Западу, свакако није примљен позитивно.⁴⁷

Још једна степеница у удаљавању Југославије од НАТО био је и неславан исход разговора председника Тита са адмиралом Касадијем, командантом америчких поморских снага у Медитерану. Адмирал је, заједно са амбасадором Ридлбергером, посетио Тита 29. марта 1955, у време када долази до озбиљног погоршања у односима две земље. Повод за то је био врло непријатељски однос југословенске стране према америчкој војној мисији, чији је рад био такоређи блокиран, а њен тадашњи шеф, генерал Хеинс оптуживан за неповерење према југословенским властима. У жељи да се превлада постојеће стање, охрабрена поновним захлађењем југословенско-совјетских односа, америчка влада је преко адмирала Касадија покушала да поново испита могућност повезивања Југославије са НАТО пактом.⁴⁸

Посебну реакцију војно-дипломатских кругова у Сједињеним Државама и НАТО изазвала је вест о садржају Титовог говора у Карловцу, 27. јуна 1955. Он је врло оштро и децидирано одговорио на сталне америчке захтеве да врше инспекцију над коришћењем своје помоћи на територији Југославије: „...они би хтјели да имају увид у све. Међутим, ми не можемо дозволити да се има увид у јединице гдје они немају свог оружја, гдје је наше оружје. Ми ни у ком случају нећемо то дозволити, а њихова је ствар да ли хоће још оружја или неће. Они могу и обуставити то давање ако хоће. То од нас не зависи. Али ми, можемо примити још оружја само под оним условима који су били прије, а никако под неким новим, па били ти услови засновани и на неком њиховом новом закону... Ми им нећемо сада окренути леђа зато што нам више не дају помоћ. То је њихова ствар. Ако они сматрају да нама не треба давати оружје - јер ми говоримо да рата неће бити, па шта ће нам онда оружје? Нека ураде како сами одлуче.”⁴⁹

Последњи у серији разговора у којима су се представници Сједињених Држава трудили да код Тита измене став по организацији контроле расподеле војне помоћи био је крајем августа 1955. године. Разговор је завршен обостраним уверавањем да ће се ускоро постићи договор. Том уверењу допринело је и обећање министра Поповића о сагласности његове владе да се обезбеди извесно повећање особља америчке војне мисије, на чему су Американци стално инсистирали.⁵⁰

⁴⁷ ДА МСП ПА, стр. пов 1955, Ф-3, 55, 89.

⁴⁸ Исто, Ф-2, 214.

⁴⁹ Јосип Броз Тито, *Говори и чланци*, књига X, (Напријед, Загреб 1959), 249-250

⁵⁰ ДА МСП ПА, стр. пов 1955, Ф-2, 302.

Доласком „изванредног посланика”, заменика државног подсекретара Роберта Марфија, и његовим ангажовањем на решавању питања контроле војне помоћи, контроверзе око инспекције те помоћи биће превазиђене у неколико дана, насупрот вишенедељним напорима амбасадора Ридлбергера за постизање истог циља. Амерички дипломата представио је југословенској страни проблем, да Сједињене Државе строго повезују питање даље економске помоћи и решавање проблема насталих у области војне сарадње. Марфи је инсистирао на увиду у југословенске војне планове као неопходном услову да се изради оптималан амерички програм војне помоћи. Без таквих информација није му се чинило реалним очекивати да ће његова влада даље испоручивати војне материјале Југославији. То је, истовремено, подразумевало и координацију југословенских војних планова са америчким војним програмом, односно изванредан степен укључења Југославије у програм кога су се придржавале све чланице НАТО-а. Када је југословенска страна енергично одбацила овај предлог, показало се да је америчка страна имала и алтернативни предлог одступања од захтева на којима се инсистирало, али би обавезала Југославију да обезбеди адекватан систем информисања у вези са војном помоћи. Постигнута је узајамна сагласност, и 30. септембра 1955. потписан је Меморандум којим се регулишу будући војни и економски односи. Југословенска страна се сложила да се особље АМАС-а прошири са дотадашњих 44 на 60 чланова (Американци су тражили 75), са тим да се у вези са даљим проширењем Мисије преко ове бројке, могу накнадно водити преговори. Особље АМАС-а имало је право да посећује све јединице снабдевене материјалом из програма Војне помоћи и право на сваку врсту увида у коришћење тог материјала, а у том контексту убудуће је требало обезбедити бржи доток информација. На другој страни, Југославија је требало да се побрине за ефикасније организационе везе АМАС-а и органа ДСНО. Овде се посебно мислило на игнорантски однос Државног секретара за народну одбрану, генерала Ивана Гошњака, према генералу Хаинсу.⁵¹

Све интензивнија политичка, економска, па и војна сарадња са СССР-ом и земљама Варшавског уговора после нормализације односа 1955. године, догађаји у Мађарској и рат на Блиском истоку у јесен 1956. године, довели су до захлађења односа са Западним силама, а нарочито са Сједињеним Државама. Као одговор, са њихове стране, долази постепено до успоравања свих испорука, а посебно преосталих испорука ваздухопловне технике и опреме путем програма МДАП. Иако је гашење програма војне помоћи било по споразуму од 14. новембра 1951. утврђено на рок од 28 година, програм је прекинут далеко пре тога. Нова политичка ситуација условила је одлуку владе ФНРЈ

⁵¹ Исто, Ф-2, 319, 320, 328, 345.

да откаже даљи пријем војне помоћи, што је и озваничено 15. јула 1957. године коминикеом југословенске владе. Војна опрема из оквира МДАП престала је да стиже 6. децембра те године.⁵² Укупно је било реализовано 92,7 % од предвиђене суме.⁵³ Мисија АМАС се после једностраног прекида програма Војне помоћи повукла из Југославије. Према попису морнаричког особља, видимо да је могући датум њиховог повлачења био 10. фебруар 1958. године.⁵⁴

Закључак: Југословенски страх од обавештајне делатности

Највећи неспоразуми Сједињених Држава и Југославије током трајања програма Војне помоћи 1951-1958. везани су управо за питање америчке контроле над коришћењем војне помоћи коју је Југославија добијала, а које је спроводила мисија АМАС. Сећање југословенског дипломате Владимира Велебита је карактеристично за ово питање: „Око тих питања било је стално размирица. Они су увек хтели да виде више, а наши су опет хтели да смање њихову могућност увида у наше стратегијске распореде и планове.”⁵⁵

С обзиром да је ово питање компликовало потписивање Споразума о војној сарадњи Југославије и Сједињених Држава у време када су чињени први кораци да се она правно санкционише, прибегло се решењу које ће касније изазвати константне спорове између две државе. Наиме, касније је уочено да споразум потписан 14. новембра 1951. године није сачињен у складу са регулативима који су били присутни у свим осталим споразумима које су САД потписале са другим државама примаоцима њене војне помоћи. У том смислу, на непрецизан и неодређен начин регулисане су обавезе Југословенске армије према америчкој страни - испоручиоцу помоћи, а исто тако и састав и компетенције Америчке војне мисије у Југославији, која је требало да надгледа њену реализацију. Сједињене Државе су све упорније и све оштрије инсистирале да се спроводи део наведеног споразума који обавезује Југославију да своје донаторе детаљно информише о распореду примљеног материјала, о степену коришћења материјала, о саставу и дислокацији јединица које користе тај материјал, о организацији и одржавању квалитета оправки, итд. Што се тиче саме америчке мисије у Југославији, захтеви су били још већи. Америчка страна је инсистирала да се бројно стање ове мисије дуплира и да му се обезбеде бољи услови рада. Исто тако, инсистирали су да

⁵² ВА, фонд ЈНА, к. 164, ф.2, 2/3-4. (Ст. пов бр. 7 од 20. III 1958).

⁵³ Исто, к. 21, ф-3, ред. бр 3; Б. Димитријевић - М. Мицевски, *Jets*, 16; И. Лаковић, н.д. 217-225.

⁵⁴ ХДА, ф.1561, 2, 204.2. п.9, 12, „Чланови мисије АМАС“.

⁵⁵ Драган Бисенић, „Сведочење Владимира Велебита“, *Политика*, 31. март 2001.

се обезбеде стални контакти АМАС-а са југословенским Државним секретаријатом за народну одбрану и Генералштабом ЈНА. Југословени су сматрали да је то био покушај да се амерички војни стручњаци наметну као саветници у Генералштабу и обезбеди потпун увид у све његове војно-стратешке планове. Југословенски врх, у чијем су свежем сећању остала лоша искуства из рада сличних војних саветника Совјетске армије и различити ефекти њиховог деловања, никако није био склон прихватању оваквог тумачења Споразума из 1951. године. Позивајући се на неодређене и непрецизне одредбе овог документа, на разне начине онемогућаван је рад АМАС-а и до крајности маргинализована његова улога у контроли реализације војне помоћи.⁵⁶

Иако је констатовано од стране обе југословенске службе безбедности, КОС-а и УДБ-е, да мисија АМАС није обавештајна по својој намени и саставу, нити има посебно уграђене обавештајне органе, њен рад је сматран као начин Сједињених Држава и НАТО да о Југословенској народној армији прикупе што више података и остваре контролу над њеним активностима и ратном планирању. Како је највећи део активности и података о ЈНА сматран у њеном врху за војну тајну, то је однос према Мисији, а тако и програму Војне помоћи Сједињених Држава, био оптерећен њеним деловањем и захтевима за увид како се и где распоређује наоружање и техника примљена кроз тај програм.

БИБЛИОГРАФИЈА

АРХИВСКИ ИЗВОРИ

Министарство одбране Републике Србије, Војни архив, фондови: Југословенска народна армија и фонд Војно безбедносне агенције,

Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије, Поверљива и Строго поверљива архива,

Хрватски државни архив, фонд 1561, Републички секретаријат за унутарње послове СР Хрватске.

⁵⁶ ДАСМИП, ПА, стр. пов 1953, ф-V, 185, „Ставови и гледишта трипартитних земаља по војној помоћи“; Драган Богетић, *Југославија и Запад*, 1952-1955, (Службени лист СРЈ, Београд, 2001), 114.

ЛИТЕРАТУРА

Бекић Дарко, *Југославија у хладном рату*, Глобус, Загреб 1988.

Бисенић Драган „Сведочење Владимира Велебита”, *Политика*, март – јун 2001.

Богетић Драган, „Југословенска политика еквидистанце и проблем даље војне сарадње са Западом током 1955. године,” *Војноисторијски гласник* 2-3 /1997.

Богетић Драган, *Југославија и Запад, 1952-1955*, Службени лист СРЈ, Београд, 2001.

Димитријевић Бојан и Мицевски Милан, *JETS, авиони америчког порекла у југословенском наоружању 1953-1974*, Спектар, Београд 1991.

Димитријевић Бојан, Западна војна помоћ Југославији 1951-1958, *Историја 20. века*, 1/1996. Београд 1996.

Dimitrijevic Војан, “The Mutual Defense Aid Program in Tito’s Yugoslavia, 1951-1958 and its Technical Impact” (Edited by David M. Glantz), *The Journal of Slavic Military Studies*, vol 10, no 2, June 1997, London 1997.

Лаковић Иван, Западна војна помоћ Југославији 1951-1958, Историјски институт Црне Горе, Подгорица 2006.

Lakovic Ivan and Tasic D Mitar, “The Tito – Stalin Split and Yugoslavia’s Military Opening Toward the West 1950-1954”, In *NATO backyard*, Lexington Books, Lanham, 2016.

Лис Лорејн, *Одржавање Тита, Сједињене Државе, Југославија и Хладни рат*, БМГ, Београд 2003.

Обавештајна служба САД, Управа Безбедности ДСНО, поверљиво, број евиденције 5921, 1968.

Петковић Ранко, *Један век односа Југославије и САД*, ВИНЦ Војска, Београд 1992.

Развој оружаних снага СФРЈ 1945-1985: књиге 3, *Копнена Војска*, том I-III; 4, *РВ и ПВО*; 5, *Ратна Морнарица*; 12, *Војна безбедност*; 13, *Војно обавештајна служба*; 17, *Техничко снабдевање*; Београд 1986-1991.

Тито, Јосип Броз, *Говори и чланци*, књига X, Напријед, Загреб 1959.

*Bojan Dimitrijević*¹

AMERICAN MILITARY MISSION - AMAS IN YUGOSLAVIA 1951-1958

Abstract

The paper provides an overview of the activities of the American military mission in Yugoslavia during the 1950s. A military mission called the American Military Assistance Staff coordinated the reception of military aid to the Yugoslav People's Army (JNA) in the period 1951-1958. Its composition and basic purposes are presented in the paper. The paper provides an overview, assessments and activities of the Counterintelligence Service of the JNA and the Directorate of State Security in monitoring its activities and contacts. Until now, there have been no particular papers on the activities of the Yugoslav services in relation to the mission. The paper uses for the first time the archival material of the mentioned two services, which are kept in the Military Archives in Belgrade and the Croatian State Archives in Zagreb.

Keywords: *American military mission, Yugoslav People's Army, Yugoslavia, weapons, military equipment, Counterintelligence Service, State Security Directorate.*

¹ Institute of Contemporary History, Belgrade, bojands1@gmail.com

INTRODUCTION

After intensive negotiations, the Military Assistance Pact was concluded in Belgrade on November 14, 1951 between the governments of the FNRJ (Federal People's Republic of Yugoslavia) and the USA. The agreement was signed by Marshal Tito on behalf of Yugoslavia and the US ambassador in Belgrade, George Allen.² According to this agreement, Yugoslavia was included in the Mutual Defense Aid Program (referred to as the abbreviation MDAP³). Aid was supposed to arrive from three countries: the USA, Great Britain and France, according to the lists of needs - purchase orders that would be delivered by the Yugoslav Army.⁴

The Military Assistance Pact was ratified by the decision of the Presidium of the National Assembly of the FNRJ on February 9, 1952.⁵ It is interesting that during the negotiations, when some urgent needs were to be met, weapons were delivered to the Yugoslav Army. Already at the transition from 1951 to 1952, it was obvious that military aid would exceed economic aid from the West in terms of importance, but also in terms of previous values.

In accordance with the fifth article of the Military Assistance Pact, the FNRJ Government agreed on November 12 to receive a certain number of US Government personnel and to provide them with facilities for monitoring the development of the aid process, while constantly insisting that the number of such personnel be as small as possible.⁶

² Војни архив (ВА), фонд ЈНА, к. 14, ф.9, 2/1; Државни архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДА МСП), политичка архива (ПА), стр. пов, 1951, ф-9, 7, 2176; Борба, 15th November 1951, 1-3.

³ The American military assistance program was given legal form through the Military Assistance Act of 1949, which later established the MDAP (Mutual Defense Aid Program). In October 1951, President Truman signed the Mutual Security Act, which began the MDAP. For more details on the military aid of the United States and NATO to Yugoslavia, see: Лорејн Лис, *Одржавање Тита, Сједињене Државе, Југославија и Хладни рат* (БМГ, Београд 2003); Бојан Димитријевић, *Југославија и НАТО* (НИЦ Војска и Триконтинентал, Београд 2003); Иван Лаковић, *Западна војна помоћ Југославији 1951-1958*, (Историјски институт Црне Горе, Подгорица 2006); Ivan Lakovic and Dmitar Tasic, *The Tito – Stalin Split and Yugoslavia's Military Opening Toward the West 1950-1954: In NATO backyard*, (Lexington Books, Lanham, 2016).

⁴ *Обавештајна служба Сједињених Америчких Држава*, (ДСНО Управе Безбедности, поверљиво, бр. евиденције 5921, Београд 1968), 47; Бојан Димитријевић и Милан Мицевски, *JETS, авиони америчког порекла у југословенском наоружању 1953-1974*, (Спектар, Београд 1991), 1.

⁵ *Борба*, 13th February 1952.

⁶ ДА МСП, ПА, стр. пов, 1951, ф-9, 7, 2164.

Namely, Article 5 obliged Yugoslavia "to receive personnel of the US Government, who will fulfill the responsibilities of the US Government from this agreement on its territory and to provide these personnel with facilities for supervising the provision of military assistance." Both governments agreed to keep the number of staff as small as possible. It was specified that they acted as part of the United States embassy and were under the management and supervision of the head of the American diplomatic mission in Belgrade. Those personnel were granted full diplomatic status.⁷

The Yugoslav side expressed strong reservations about this obligation, citing bad experiences from the period of close cooperation with the Soviet Union in 1944-1948. That is why they believed that control of the receipt and use of funds through the MDAP program could be implemented through a strengthened team around the already existing military attache. However, the Americans could not accept this refusal of the Yugoslavs, because in all other countries that received aid through the MDAP system, there were such missions. The Yugoslavs did not at all want to accept the clauses that imposed control mechanisms on the use of aid on the ground. The Yugoslavs considered the normal learning of the final destination of the surrendered equipment and its use to be an intrusion into their military secrets. Later, in the period 1954-1956, this problem would become one of the dominant technical problems in the relations between the two parties.

Nevertheless, an agreement was reached, and in December 1951, an American military mission consisting of 30 officers, called "American Military Assistance Staff", better known by its abbreviation AMAS, arrived in Belgrade. At the same time, at the State Secretariat for National Defense (DSNO), a Department for Receiving Military Aid was formed, headed by General France Poglajen. The entire procedure of delivery and reception of military aid to the Yugoslav Army took place through these two bodies.⁸ In his study, Ivan Laković pointed to the fact that unlike other countries, where military aid arrived, and where such bodies were called military-advisory groups, the unspecified name Staff was adopted for the team in Yugoslavia, which somewhat reduced its effective power in relation to the country receiving military aid.⁹

⁷ ДА МСП, 1952, ф-75, 21, 417486 Међународни уговори ФНРЈ свеска 1/1952, *Споразум између владе ФНРЈ и владе САД о војној помоћи од 14. 11 1951*; See interpretations of paragraphs of this contract in: Ранко Петковић, *Један век односа Југославије и САД*, (НИЦ Војска, Београд 1992), 102-105.

⁸ Војни архив (ВА), фонд Војнобезбедносне агенције (ВБА), к.5, св.1; *Обавештајна служба САД*, 46.

⁹ И. Лаковић, н.д, 189-190; Although we adopted this interpretation, in the article we use the established term: *mission*.

Composition of the AMAS Mission

The composition of the department in this (first) phase of operations was as follows: the head of the department was Brigadier General John Harmony.¹⁰ His portrait was drawn on November 8, 1951 by the then ambassador of the FNRJ in the United States: "He is very communicative in the American way, ambitious. He considers himself important and expresses it in a rather primitive way. He is sensitive about money, as most Americans are. If he is compared to other generals we know, it seems to me that they have chosen a suitable person and that if he is given the necessary attention, he will be able to cooperate successfully."¹¹

The branches of the armed forces: the Land forces, Air Force, and Navy had "groups" within the mission: the Army, led by Colonel Lawton Head, the Air Force, led by Colonel John Reagan, and the Navy, led by Major Eugene Relicht. In each group, there was a certain number of assistants to senior officers, while in the group for the Land forces, each of the assistants was responsible for a specific type of land forces. The secretary of the department was Captain Vračarić. A total of 15 noncommissioned officers were part of the Mission, specifically, as "technical personnel." That was a total of 30 US military personnel. As the aid developed and flowed already in the following years, changes occurred, so new specialists arrived (for example: for jet aircraft) and the number of non-commissioned officers or civilian specialists was increased. That is, part of the elders left for other duties and were replaced according to the regular procedure. It was observed that a part of them, five senior officers from the first composition of the Mission, were in fact specifically reactivated for this task.¹²

According to the assessment of the Counterintelligence Service of the JNA (KOS), "the Americans specially prepared personnel for Yugoslavia." The service estimated that General Harmony and Captain Vračarić were intelligence officers, because they came from the duties of military attaché and secretary in Italy. Also, it was estimated that from that first group, three officers and three non-commissioned officers were of "Yugoslav origin with knowledge of our language." KOS estimated that all members of the Mission were "prepared to work in our country, studied the Serbo-Croatian language and were probably trained to perform other tasks. How these preparations were carried out, who their teachers were and what

¹⁰ ДА МСП, ПА, стр. пов, 1951, ф-9, 7, 2164. Consent was given for General John Harmony, 15 officers and 15 clerks; Ibid, 1952, ф-75, 4, 44665; According to the 1952 census, this mission had 26 members headed by General Harmony. In addition to AMAS, there was a five-member military delegation. According to that census, in 1952 there were a total of 124 different American representatives in Belgrade.

¹¹ ДА СМПП, ПА, стр. пов, 1951, ф-9, 7, 2189.

¹² ВА ВБА, к.5, св.1, 4-5.

kind of idea they could get about us can be seen from the story of Sergeant Uzelac, in front of Major Antunac.¹³ Before coming to Yugoslavia, Uzelac attended school in California, which lasted 52 weeks. He completed the Serbian-Croatian language course at this school. His teachers were former Yugoslav officers who knew our language and, among other things, spoke the worst about Yugoslavia."

Accommodation of the Mission and assessment of its security system

The placement of the Mission in Belgrade was accompanied by problems with apartments and offices, both regarding finding adequate premises and paying rent and expenses.¹⁴ The American Mission AMAS was housed in a separate building at 26 Dositejeva Street in Belgrade. Immediately after moving in, special measures were taken to secure the building. For this purpose, a special American officer, an expert from Paris, came and inspected the building in detail. Bars were placed on the windows where the cash registers were located. The locks on all the doors were replaced with those specially sent from the USA. The doors to the more important rooms were locked. "The building is now secured by three guards on a shift, from the group of guards that secure the Embassy. They are constantly in the building outside of working hours... In the beginning, non-commissioned officers and administrators were on duty."¹⁵

The security of the Military Mission was organized and coordinated according to the corresponding regulations for military institutions, as well as according to the regulations for State Department representative offices abroad. It can be divided into building security, document security and personnel security measures.

"The security of the building is solid and with the application of many technical means. Outside of working hours, one of the naval infantry non-commissioned officers assigned to the US Embassy in Belgrade is constantly on duty in the building. All front doors and all windows are secured with latches, which can be locked with padlocks, and there is a patent lock on the front door. Outside of working hours, all entrance doors must be locked and every person who enters the building must be recorded in a special book indicating when he entered and when he left. Every person employed in this institution must personally separate papers with confidential content, which they then burn themselves, and the rest of the paper, after re-examination, is given to the incinerator for burning. All safes are supplied with solid locks, and most of them have code locks. The code key is changed every two or

¹³ Major Metod Antunac, Liaison Assistant, Department for Receiving Military Aid of the JNA. Ibid, 1.

¹⁴ ДА СМПП, ПА стр. пов, 1953, ф-9, 8, 2252; Ibid, 2392; The American side was supposed to pay the rents and "services in connection therewith." Ibid, 1952, ф-15,1, 25/1.

¹⁵ ВА ВБА, к.5, св.1, 14.

three months, or when someone who knows the key leaves the facility for another job. During the night, the guard is obliged to report to the main guard on duty at the Embassy at a certain time, and the guard is changed in the middle of the night.

According to the regulations on keeping military secrets, all documents are classified into four categories according to their confidentiality. For "top secret" documents, there is a special cash register with a register of all those documents. It must be entered in the register when a person took the document for use and when he returned it. Yugoslav citizens are prohibited from entering the working premises, and also from using and even carrying confidential documents to the officers of the Military Mission, which means that they process their personnel in counterintelligence. There is a special person in charge of security in the Military Mission. According to their security regulations, all personnel are also classified according to confidentiality, according to the same principle as the documents are classified. No person can work in a position if he has a lower classification than the documents related to the work in that position. This classification is carried out for each officer of the Military Mission during his transfer, and in his personal documents there is also a file on the degree of his confidentiality.

The Security Service of the Embassy also has insight into the security of the Military Mission, and there is very close coordination between them. The Security Service of the Embassy takes care of checks for personnel of Yugoslav origin."¹⁶

On the other hand, the KOS assessed that "the agency coverage of this department is not satisfactory." Considering the importance of the Mission, but also the constant suspicion of the Yugoslav side that it was an intelligence branch, unusually few direct members of the KOS were engaged in monitoring the activities in the Mission facility. "The facility is held by one officer who has 10 associates, 4 of whom can provide certain information. This is all peripheral agency. The data obtained through this agency work mostly refer to less important things, while no data is obtained about what we should know about the Americans." The KOS report states that "we helped our comrades from UDB in checking connections and it was established that they came into contact with weak and morally corrupt women such as (eight women's names are listed) or with people who normally like to socialize with foreigners and put their services at their disposal, such as (three male names listed). UDB already had certain information about these people. Our relations with UDB are good, we are in constant contact, we exchange data and joint measures are planned."¹⁷

¹⁶ Хрватски државни архив, (ХДА), ф.1561, Служба државне сигурности Републичког секретаријата за унутрашње послове СР Хрватске, 2, 204.2. п.9, 14. Документ УДБ ФНРЈ, III одељење, Први реферат. Dated 20th September 1956, 18-19.

¹⁷ ВА ВБА, к.5, св.1, 14.

Visits to units as a basic form of work of AMAS

From the beginning of their work in Yugoslavia, AMAS representatives insisted on controlling the receipt of American military aid and insight into its acceptance and use. The KOS report states: "General Harmony and Colonel Head were especially persistent in this request. They submitted memoranda, referred to the treaty between us and the USA, and went so far that at one meeting in our aid department, Colonel Head stated that they had the right to track every little bit received from the aid from arrival in the country to the place where it is used, and that they will decide for themselves whether they will be satisfied with seeing one part of the equipment or all of it. When they were given an explanation for this, which was convincing, they began to apply tactics, saying that the Pentagon was asking them for a report, that they had to prepare documents for General Olmsted to appear before Congress, etc. General Kilibarda and General Poglajen held a special meeting with General Harmony about this. The issue of their insight into the material and its use was resolved by our Department planning visits, with which they, at least apparently, were satisfied."¹⁸

During 1952, AMAS teams visited two tank brigades of the 20th Tank Division (5th Military District), as well as the Tank Officer School in Banja Luka. They were interested in the organization, formation, numerical state, method of training and other details. The KOS report lists a whole series of questions that were asked by General Harmony or Colonel Head in the JNA units. "During these visits, the Americans showed great interest, and tried to collect as much information as possible. How great their interest is, most eloquently is illustrated by the case of Colonel Head in Eng. school in Karlovac. When asked by General Martinović what he was interested in, he answered "From top to bottom". They were tireless in asking questions, and General Harmony, Colonel Head, Lieutenant Colonel Magica and Captain Vračarić particularly stood out in this regard. These visits showed that they are not only interested in issues directly related to aid, but that they also collect other data about our Army."¹⁹ AMAS representatives, among other things, "vigilantly" made sure that the equipment from rearmed units was not sent outside the units designated for rearmament in the area of the so-called "Ljubljanska vrata" - that is, the 5th Military District, which included the central part of the PR of Croatia, the entire PR Slovenia and had jurisdiction over units

¹⁸ Ibid, 15-16. The report states which units and military schools, practice, individual repair and production military institutions, shipyards and bases for receiving equipment from military aid, were visited by AMAS representatives. Also, it is stated which of the officers was part of which delegation during those visits.

¹⁹ Ibid, 16.

in the Free Territory of Trieste.²⁰

The report lists a whole series of questions that were asked by AMAS representatives in units, schools and institutions. We emphasize the assessment of the KOS: "Captain Vračarić, who is usually the most reckless in asking questions, constantly separated himself from the others, wrote something down in his notebook, and asked the names of all the leaders he came into contact with and wrote it down."²¹

The Yugoslavs were not indifferent to the fact that the AMAS representatives were interested in those elders who were educated abroad: "During their tours of the units of our Army, the members of the AMAS were intensely interested in where they were assigned and what duties had the elders who went through this retraining. According to the estimates of the security authorities, in the field of collecting data on the composition of JNA elders, in the period 1951-1956 AMAS had an individual file for about 6,500 JNA elders. Especially for about 2,500 of those who, in the meantime, have taken individual courses in the knowledge of American weapons and equipment, either in the USA or in the country under the guidance of American instructors. From the meeting with the elders of the JNA, it was obvious that their careful recording of names is aimed at organizing a file of our elders."²²

However, KOS concludes that "according to their statements and behavior during these visits, it can be concluded that they had a completely different idea about our Army. With what they saw, at least according to what they publicly expressed, they were satisfied and in many cases they did not hide their surprise." (The opinion expressed by General Harmony in Postojna after his visit to the 155th Artillery Regiment was particularly highlighted). It was observed that in previous tours, AMAS representatives "avoid commissars and ask all questions to commanders."²³

The representatives of the American mission often brought the Yugoslavs to reluctantly admit their own shortcomings with their requests; by asking for certain, quite precise, data about the received equipment, they checked the records and the service of technical maintenance and supply: for example, "whether any vehicle was received with such and such number? Or are all 12.7mm machine gun mounts the same model? Since the administrations in the General Staff of the JNA often did not have organized records, in order to give such an answer, it was necessary to make calls to all units and wait for an answer."²⁴

²⁰ ВА фонд ЈНА, к.21, ф.3. 3. 14.

²¹ ВА ВБА, к.5, св.1, 17.

²² *Обавештајна служба САД*, 48.

²³ ВА ВБА, к.5, св.1, 17-18.

²⁴ ВА фонд ЈНА, к.21, ф. 3. 3. 14.

Was there any intelligence work by the Mission?

In a later assessment of the security service of the JNA, it was pointed out that there was no specialized intelligence body in the composition of this Mission. It was estimated that "the basic intelligence activity of AMAS members was reduced to observations during official tours of our units. By analyzing that type of activity, it was observed that the activity of AMAS officers through tours of our units was planned in such a way as to ensure continuity in information about some of our units which, according to the contract, received weapons and equipment from American aid. Also, in several cases it was obvious that part of the data collected by AMAS officers has no direct connection with their official duties"²⁵. However, as we have seen, the activity of the Mission as a whole was treated as intelligence by the Yugoslav Counterintelligence Service and the Directorate of State Security.

Assessment of the UDB for Yugoslavia (its Third Department) dated September 20, 1956, talks about the work of the Department. The service estimated that "thanks to special study departments, within the intelligence services of the US armed forces, which process all information obtained through operational branches or by other means, the US intelligence service achieves a complete insight into all areas of a country's life, interesting from a military point of view. Military missions, including the one in Belgrade, are an excellent source of information, and it can be said that the operatives had a lot of trouble and effort in order to obtain such data, such as are obtained through their work. That the intelligence service operates through military missions has been shown several times so far."²⁶ There are specific examples identified by the Yugoslav services. It was stated that "on 26th and 27th of October 1955, a consultation of the heads of all military missions was held. One of the items on the agenda was dedicated to intelligence work."

"Although the Military Mission is a point for collecting intelligence data, not all of its officers, who also deal with that work, are qualified intelligence officers - was the assessment of the Yugoslav Service. However, the result and goal is achieved on a very satisfactory scale with highly qualified military experts, who through short courses or seminars get to know the latest issues of intelligence work techniques. Such persons are fully capable of obtaining all the necessary information, with the same result as qualified intelligence officers.

Most of the officers of the US Military Mission in Belgrade attended a two-week intelligence course for reserve officers or equivalent, at the intelligence school of the US forces in Oberammergau - West Germany. The program of this course includes: general knowledge in the intelligence service, tactical intelli-

²⁵ *Обавештајна служба САД*, 46-47.

²⁶ ХДА, ф. 1561, 2, 204.2. п. 9. 8.

gence, ongoing intelligence operations, enemy combat deployment. There may have been some other special questions, tailored for military mission officers. For the most part, in the opinion of the former head of the Military Mission, General Hines, the success of these courses exceeded expectations, and it was decided that as many officers from the Military Mission as possible would go through the course. Intelligence activity in addition to military missions took place through legal and official work, through personal insight, through contact with our citizens and through the exchange of data with their US representatives in the embassy."²⁷

The service estimated that "collecting data through official means is the basic form of work" of the Mission. "Officers and non-commissioned officers of the Mission are very often on official tours of our units equipped with American material, and are in very frequent contact with many of our military personnel and units. In the course of this official work, they also legally request a mass of data about the unit itself, its military and command composition and all other issues, interesting from an intelligence point of view. Usually, through conversations and comments with our officers, they try to get as many details as possible, which they then write in the tour reports. In some units, we have several civilian experts, representatives of the companies that produced the equipment, who write a regular report on their work every month. Observations about changes in the units where they work are almost regularly included in those reports. In order to get the data, they use various methods, starting with official searches, and ending with provocative questions and snooping on units."²⁸

The report also cited a number of "characteristic examples" that show how AMAS representatives collected data in JNA units. It is interesting that a number of examples are given that show the typology of questions that American officers asked in JNA units that received or were already rearmed with their equipment. The Yugoslavs seemed to expect the Americans not to ask any questions. And everything they asked seemed to them to be a military secret: the organization, the number of people...

It was noticed that "Americans, before leaving for one of our units or the like, compile a whole list of questions for which they need to get answers. These lists are often very long with questions elaborated in detail, and with special emphasis on the most important points. Thus, the former head of the Military Mission, General Hines himself, on a tour of a warehouse, received from his officers a prepared list of questions, which went into many details and on all problems..." It is stated that "the current head of the army section, Colonel Beverly, officially requested the list of all units and the numerical state, starting from the department

²⁷ Ibid, 9.

²⁸ Ibid.

and upwards, as well as by rank, for the units of the Zagreb military area, shall be submitted to him. He asked for data on the number of units in peace, and the number of the peacetime core that develops work in the unit."²⁹

As one of the basic demands of the American side was to re-arm the Fifth Military District with their military assistance, it was logical that the American officers were interested in those units that received weapons and equipment from them in that area. However, inquiries about these units were carefully noted and considered intelligence gathering. As the Yugoslav side did not introduce all the acquired equipment and weapons into active units, but instead allocated them to inactive, wartime, units - essentially in warehouses, the Americans began to be interested in the mobilization development of those units. ("During the tour of a unit in Slovenia, they even asked questions about who the unit mobilizes during the war, how it is planned to do so, which sector of the terrain enters the mobilization area of the unit, what is the role of the civil authorities in the mobilization and in what time frame can mobilization be conducted.") It was stated that "in the event of not receiving accurate data regarding the numerical situation, the Americans did not hesitate to ask the cook in the unit an immediate question - how many people he is cooking for".³⁰

Measures of counterintelligence protection during visits to units

Constant fear of US intelligence activities among Yugoslavs is also shown by an assessment of the JNA security service given a decade after the end of aid, at a time of very intense and friendly relations with the USSR and the armies of the Warsaw Pact. This assessment is far harsher than the assessment from the time of the AMAS Mission's stay in Yugoslavia.

"Since 1951, official American military representatives take an active part in almost all visits to units and institutions of the JNA, which are organized by the Liaison Department for foreign military representatives. What's more, the American military representatives started outside of this program to make requests to be allowed to visit certain units and institutions of our Army. As a rule, such requests were not met. Intelligence-reconnaissance trips by military representatives also became massive in this phase. Their routes regularly coincided with the operational-tactical directions and areas on our territory where our units, material reserves, airports and others were located. In their official requests, in the first phase, they moved within the limits of obtaining our military magazines, some internal decrees,

²⁹ Ibid, 11.

³⁰ Ibid, 10.

regulations and the like. At this stage, however, their official requests are more extensive and aimed at the collection of such data, which are quite clearly secret. On one occasion, the American military envoy asked for information on the JNA and its wartime development. In addition to such requests showing tactlessness and misunderstanding of our policy of independence, they show in a certain way that at this stage the American military intelligence service in our country expected unrealistic results from the intelligence use of legal opportunities.

In this same period, American military representatives again raised the issue of reciprocal exchange, including direct subscriptions to military newspapers and magazines. In order to use data from our military press as effectively as possible, in 1954, a wider translation service was organized within the embassy. In addition to the military press, this translation service began to monitor all other Yugoslav press, especially republican and local newspapers, from which advertisements and auctions, advertisements for the sale of weapons, everything about camps and work at pre-military training camps, and the like were regularly translated. It is safe to say that the entire press in our country in this period became one of the first-class sources of data for the American military intelligence service, which it exploited to the maximum. Also, in the organization of receptions, cocktails, film projections and similar activities, the American military representatives were particularly active and in this respect they were ahead of everyone else. They looked for any reason to organize a reception or cocktail party and invited a large number of guests, which shows that the true purpose of the event regularly did not match its official name."³¹

The KOS report states that during the visits of AMAS representatives to JNA units, "preliminary preparations were made". Initially, officers from the Department for Liaison with foreign military representatives participated in the preparations. The KOS authorities then took over the preparation, partly from the KOS headquarters in Belgrade, and partly from the KOS department of military areas. "Instructions were given on what kind of notices can be delivered to visitors and how they will be treated." However, the experiences of visits by American representatives to units, schools and institutions could not always be controlled because American officers asked a series of questions that could reveal all kinds of things, which the Yugoslavs did not want at all. So it was concluded that "the preparations were not always good. There were omissions..." (specified in which units and how).³²

"KOS measures were taken in the agency's preparations and in the organization of security for the duration of the visit." These preparations were not good and in most cases they were very rigidly set. Conversations with the people were not conducted thoroughly and they were not told about all the possibilities that could

³¹ *Обавештајна служба САД*, 50-52.

³² *ВА ВБА*, к.5, св.1, 18.

arise during this visit, such as: that the Americans would ask them unforeseen questions and what kind of answers they would give to them. That the preparations were not understood is confirmed by the reports that were obtained about the visits, which only talk about formal matters, and not about how people should reason, what they say about the visit, what their observations are in relation to the Americans, etc."³³

According to the assessment of KOS, "immediately upon arrival, it was noticed that they are reserved and distrustful in their official contacts, which was certainly a consequence of what they were told about us in America. It took some time to convince them of the opposite, which was greatly contributed to by the proper attitude of the officers from the Department for Receiving Military Aid." However, KOS observes that "while they behaved like this in official contact, in their personal life they behaved very comfortable. They connected with various women, visited nightclubs, got drunk in apartments, and non-commissioned officers took the lead in this. Later, there were fewer cases like this, because they took measures to prevent this, so they sent Sergeant Ninton back to the US for misconduct."

"In relation to our country and the Army, they have an official attitude and in front of our officers they express themselves in the most praiseworthy way, they admire our successes, they praise the Army, our technical achievements, they give public recognition to the officer cadre, they are impressed by the unity of the people, etc. And in front of "their people", our citizens who are close to the embassy, they express opposite and sometimes hostile views. This was especially noticeable in the beginning."

Personal contacts with JNA members and civilians

The Yugoslav services especially monitored the personal contacts of the representatives of the Mission. It was assessed: "Regarding the work on contacting our people, this one took place in two directions. First of all, the Americans tried to unofficially contact our military personnel, or persons employed in the military industry, and then to contacts citizens."

A tendency was noticed, at the beginning of the Mission's work, "to establish a personal friendship with our officers, who are in daily official contact with them. Our officers were invited to their apartments. The Americans from the Military Mission tried to get to know the family members of our officers and showed their willingness to do our officers personal favors. Since our officers avoided such contacts, they complained that they did not find understanding with us in this regard and insisted that things would be much easier if there was a strong personal friend-

³³ Ibid, 18-19.

ship between our officers and theirs." It was pointed out that "apart from this, there were several cases of creating personal contact with officers who have no relation with them in their official work."³⁴ It was emphasized that the members of AMAS were also oriented towards creating friendships with our officers in the units they would visit. A number of examples of such practice are listed.³⁵

"In terms of contacts with our citizens who have no connection with the army, they have created a very wide circle of acquaintances. These people are from all social classes, starting with artisans, people without occupations, prostitutes, and up to officials and faculty professors. A good part of these connections is based on trade, or on some other things of a material nature. But there are a lot of those connections that are based on mutual sympathy or even intelligence."

"In addition to these connections at the place of residence, the officers of the American Military Mission make acquaintances on their travels throughout the interior of the country. If they come across someone interesting to them among these people, they try to strengthen their relationship with him and invite him to visit Belgrade. And in these meetings with our people, the Americans try to show how they are our benefactors and help our country, how the prosperity in America is such that it is able to help the whole world, while on the other hand, they very often openly criticize the conditions in Yugoslavia and our politics."³⁶

The assessment of the service was that "Americans stick to the line that they should create as many personal connections as possible in each country, because this is the best way to create a wide circle of supporters of US policies. Among those people, it is not easy to choose a person suitable for intelligence work. We even had a case where Captain Vračarić (of Yugoslav origin), former executive officer and adjutant to the head of the Military Mission, recruited one of our female citizens for intelligence work, after a long personal and friendly contact." The mention of Captain Vračarić indicates that the contact of American officers originally from Yugoslavia, who upon their arrival in AMAS in Belgrade, renewed and continued ties with their relatives in the country, was especially monitored. It was especially a problem if there were active members of the JNA among the relatives.³⁷

³⁴ ХДА, ф.1561, 2, 204.2. п.9, 12.

³⁵ Ibid, 11. In one case, the contacted JNA officer was a pre-war officer "and the matter is all the more interesting. There was no contact, because our colonel did not want to respond to it."

³⁶ Ibid, 14.

³⁷ The example of American lieutenant colonel Malvin Vukšić, who was meeting his sister's brother-in-law, an active JNA officer, in Belgrade, was highlighted. "The contact between them was very strong and they visited each other's houses, until we were forced to transfer this officer of ours from Belgrade, because we could not persuade him to report to us about the conversations between the two", Ibid, 13.

It is an interesting assessment of the contact with civilians by the American mission: "As far as ties in the citizenry are concerned, we have no data on their work on creating a classic agency, and we believe that they have no need for it. They made many intimate acquaintances with people who are versed in social situations and who are generally pro-Western. We believe that it was not a problem for them to get various information through these people".³⁸

According to the available archival data, the UDB for Croatia has been involved in monitoring the activities of the Mission members since the first arrivals of AMAS members in Split (that is, the Navy's area of responsibility), more precisely in monitoring and analyzing the connections made in the citizenry. The UDB authorities were interested in the names and biographies of the American elders in the Mission who were in Split. The contacts of these officers were monitored, and their hotel rooms were most likely searched, which can be seen indirectly from the recorded reactions of the American officers.³⁹

During 1954, the Split department of the UDB submitted a list of persons with biographical data, with whom representatives of the AMAS Mission communicated. Analyzing the short biographies of the Yugoslav contacts of the Mission in Split, one gets the impression that almost every person was characterized negatively by the UDB, from the political to the personal side. The service selected five persons (names given): "we took them into study with the aim of recruiting ... which we intend to conduct as soon as possible."⁴⁰ It can be seen that some of these persons accepted cooperation and provided information "about the Americans", while others were passive, or even refused to cooperate with UDB. Mostly, during 1955, the Split UDB identified over twenty persons who were designated as "connections" of members of the American Mission. They supported some of the contacts with photos.⁴¹

Complicating relations with the United States and the relationship with the Mission

At the beginning of December 1953, General Harmony finished his two-year mission in Belgrade. It was speculated that one of the possible reasons for his departure could be the Yugoslavs' refusal to accept the change of his team's

³⁸ Ibid, inclosure: „Чланови АМАС мисије у Сплиту, Долазак и циљ, Могућности за обавештајни рад”, 4.

³⁹ Ibid, Подаци за лица у вези са Американцима (Предмет: Извјештај о боравку америчких војних стручњака при К-ди ЈРМ).

⁴⁰ Ibid, НРХ, ДСУП, Одељење УДБ-е Сплит, 1522, (11 X 1954).

⁴¹ Ibid, 1522/54, 12. I 1955; Ibid, 622, 25. IV 1955.

name.⁴² Namely, due to not receiving certain information and ranking below other similar American missions, General Harmony was at first surprised, so in July 1953 he asked the Yugoslav military and state authorities that his team be renamed the Military Assistance Advisory Group, and in this way equalized with other teams with a similar purpose. Correspondence following this request showed that the Yugoslav authorities did not want to change the name of the mission, although Harmony explained that it was only an internal change - which only refers to their (American) side. Yugoslav representatives, that is, General Poglajen, claimed "that he sees no reason for change". Harmony repeatedly asked this question to the competent department of General Poglajen until mid-autumn, and the latter forwarded these requests to the State Secretariat for Foreign Affairs. Finally, on November 3, a very harsh recommendation arrived from that institution: "If they apply again, refuse again with the earlier motivation. If it is their internal matter, let them solve it internally."⁴³ It is possible that this refusal to correct the status made General Harmony decide to leave this post in Belgrade.

By the way, General Harmony's Mission in Belgrade was a frequent target of various newspaper attacks in neighboring countries, Soviet satellites. According to the Bulgarian military press, it does not represent any mission, but "a direct branch of the American General Staff" which commands the Yugoslav Army or "controls the work of Yugoslav military headquarters and units."⁴⁴

The loosening of relations with the USSR since 1955 will mean the gradual withdrawal of Yugoslavia from under the auspices of the North Atlantic Treaty. The Yugoslav leadership, which was already finding it increasingly difficult to endure the usual painful and long-lasting negotiations with the United States and NATO, and sometimes pressure from that side, evaluated its overall status in the Military Aid program more and more negatively. Ideologically and politically, in that "society" they felt like a foreign body.⁴⁵ Yugoslavia no longer felt threatened by the aggression of the Eastern European military group of states and began to consider harmful any political act that would disrupt such a situation or in some way could be interpreted as provocations in that context. Therefore, the practice of organizing military negotiations with the United States is gradually being abandoned, and the meetings related to this are reduced to discussions on some tech-

⁴² Namely, in Yugoslavia, the military assistance team was not called by its usual name - military advisory group, but at the Yugoslav request it had a rather neutral name (AMAS), but because of that, it had a lower position in terms of formation than other American missions.

⁴³ ДА СМПП, ПА, 1953, 79, 8, 410237; Ibid, 410540; Ibid, 411803; Ibid, 414379

⁴⁴ Народна војска бр. 1007, 17. 11. 1951, 1009, 19. 11. 1951, 1022, 13.12. 1951. 1058, 2. 1952. 1087, 15. 3. 1952; Народна армија 1436, 23.4. 1953.

⁴⁵ About this period of Yugoslav-American/NATO relations see in: Lakovic and Tasic, 153-165; И. Лаковић, н.д., 217-225; Ј. Лис, н.д., 215-262 и Б. Димитријевић, н.д. 155-178.

nical issues. The Yugoslav leadership is beginning to reject increasingly harsh demands that further military cooperation is impossible without joint coordination of defense plans and without NATO control over the use of military aid.

Namely, the United States was no longer ready to give its military aid to Yugoslavia unless they were provided with precise data on how it was used, which was completely unacceptable for the Yugoslavs. It was considered interference in internal affairs. Due to the problem of AMAS "inspections" in JNA units, relations between Yugoslavia and the United States are gradually becoming more strained, accentuated even more by the vigorous refusal of the Yugoslav leadership to accept talks on defense coordination with NATO. Such attitudes in Yugoslavia were interpreted as interference in the internal affairs of the country and questioning its independence. In such a situation, the refusal of the Yugoslav leadership to continue conducting military negotiations with the West was understood as an obvious sign of distrust towards the Atlantic Pact and its policies.⁴⁶

At the beginning of the year, Belgrade agreed with the American initiative to continue negotiations on military cooperation. In February 1955, Yugoslavia was handed an Aide-Memoire by the governments of the USA, Britain and France, in which the aforementioned powers proposed that Yugoslavia consult with representatives of the NATO High Command for Europe (SACEUR), regarding the most effective method for coordinating Yugoslav defense plans with the plans of those forces that are interested in the defense of neighboring areas. Such an open attitude of the Western powers on this issue was not well received by the Yugoslav leadership. On February 22, the Minister of Foreign Affairs, Koča Popović, warned the American ambassador in Belgrade, Riddleberger, that in connection with the modalities of cooperation, "we are out of the question of getting closer to NATO." As the most acceptable form of cooperation, Minister Popović proposed a technical conference, which, unlike any military negotiations, would be acceptable to Yugoslavia. Such a proposal was certainly not received positively in the West.⁴⁷

Another step in Yugoslavia's distancing from NATO was the infamous outcome of President Tito's conversation with Admiral Cassady, commander of the US Naval Forces in the Mediterranean. The admiral, together with Ambassador Riddleberger, visited Tito on March 29, 1955, at a time when relations between the two countries were seriously deteriorating. The reason for this was the very hostile attitude of the Yugoslav side towards the American military mission, whose work was blocked, as it were, while its head at the time, General Heins, was accused of distrusting the Yugoslav authorities. In the desire to overcome the existing

⁴⁶ Драган Богетић, „Југословенска политика еквилибранце и проблем даље војне сарадње са Западом током 1955. године,“ *Војноисторијски гласник* 2-3 /1997, 111-112.

⁴⁷ ДА МСП ПА, стр. пов 1955, Ф-3, 55, 89.

situation, encouraged by the renewed cooling of Yugoslav-Soviet relations, the American government, through Admiral Cassady, tried to re-examine the possibility of connecting Yugoslavia with the NATO.⁴⁸

The special reaction of military-diplomatic circles in the United States and NATO was caused by the news about the content of Tito's speech in Karlovac on June 27, 1955. He responded very harshly and decisively to the constant American requests to inspect the use of their aid on the territory of Yugoslavia: "...they would like to have insight into everything. However, we cannot allow to have an insight into the units where they do not have their weapons, where our weapons are. We will not allow that under any circumstances, and it is up to them whether they want more weapons or not. They can stop giving if they want. It does not depend on us. But we can receive more weapons only under the conditions that existed before, and never under any new ones, even if those conditions were based on some of their new laws... We will not turn our backs on them now because they no longer give us help. That's their business. If they think that we should not be given weapons - because we say that there will be no war, then what good will we have weapons? Let them do as they choose."⁴⁹

The last in a series of talks in which representatives of the United States tried to change Tito's position on the organization of control over the distribution of military aid was at the end of August 1955. The conversation ended with mutual assurances that an agreement would be reached soon. Minister Popović's promise about his government's agreement to ensure a certain increase in the personnel of the American military mission, which the Americans constantly insisted on, contributed to that belief.⁵⁰

With the arrival of the "Extraordinary Envoy", Deputy Under Secretary of State Robert Murphy, and his involvement in solving the issue of military aid control, the controversies surrounding the inspection of that aid will be overcome in a few days, as opposed to several weeks of efforts by Ambassador Riddleberger to achieve the same goal. The American diplomat presented the problem to the Yugoslav side, that the United States strictly connected the issue of further economic assistance and solving problems arising in the field of military cooperation. Murphy insisted on insight into Yugoslav military plans as a necessary condition to create an optimal American military aid program. Without such information, it did not seem realistic to him to expect that his government would continue to supply military materials to Yugoslavia. At the same time, this implied the coordination of the Yugoslav military plans with the American military program, that is, a certain

⁴⁸ Ibid, Ф-2, 214.

⁴⁹ Јосип Броз Тито, *Говори и чланци*, књига X, (Напријед, Загреб 1959), 249-250.

⁵⁰ ДА МСП ПА, стр. пов 1955, Ф-2, 302.

degree of inclusion of Yugoslavia in the program adhered to by all NATO members. When the Yugoslav side vigorously rejected this proposal, it turned out that the American side also had an alternative proposal to deviate from the demands that were insisted on, but it would oblige Yugoslavia to provide an adequate information system regarding military aid. A mutual agreement was reached, and on September 30, 1955, a Memorandum was signed regulating future military and economic relations. The Yugoslav side agreed that the staff of AMAS should be expanded from the previous 44 to 60 members (the Americans requested 75), with the fact that regarding the further expansion of the Mission beyond this number, negotiations could be held subsequently. AMAS personnel had the right to visit all units supplied with material from the Military Aid program and the right to any kind of insight into the use of that material, and in that context, a faster flow of information should be ensured in the future. On the other hand, Yugoslavia should have taken care of more efficient organizational links between AMAS and DSNO bodies. This was particularly referring to the ignorant attitude of the State Secretary for National Defense, General Ivan Gošnjak, towards General Hines.⁵¹

Increasingly intense political, economic, and even military cooperation with the USSR and the countries of the Warsaw Pact after the normalization of relations in 1955, the events in Hungary and the war in the Middle East in the fall of 1956, led to a cooling of relations with the Western powers, especially with the United States. In response, from their side, there is a gradual slowing down of all deliveries, especially the remaining deliveries of aviation technology and equipment through the MDAP program. Although the termination of the military aid program was established by the agreement of November 14, 1951 for a period of 28 years, the program was terminated much earlier. The new political situation conditioned the FNRJ government's decision to cancel further receipt of military aid, which was made official on July 15, 1957, by a communique of the Yugoslav government. Military equipment from the MDAP stopped arriving on December 6 of that year.⁵² In total, 92.7% of the planned amount was realized.⁵³ The AMAS mission withdrew from Yugoslavia after the unilateral termination of the Military Assistance program. According to the list of naval personnel, we see that the possible date of their withdrawal was February 10, 1958.⁵⁴

⁵¹ Ibid, Ф-2, 319, 320, 328, 345.

⁵² ВА, фонд ЈНА, к. 164, ф.2, 2/3-4. (Ст. пов бр. 7 од 20. III 1958).

⁵³ Ibid, к. 21, ф-3, ред. бр 3; Б. Димитријевић - М. Мицевски, *Jets*, 16; И. Лаковић, *op. cit.* 217-225.

⁵⁴ ХДА, ф.1561, 2, 204.2. п.9, 12, „Чланови мисије АМАС“.

Conclusion: Yugoslav fear of intelligence

The biggest misunderstandings between the United States and Yugoslavia during the Military Assistance program 1951-1958 were related precisely to the issue of American control over the use of military aid that Yugoslavia received and that was implemented by the AMAS mission. The memory of the Yugoslav diplomat Vladimir Velebit is characteristic of this issue: "There were constant disputes over those issues. They always wanted to see more, while our side wanted to reduce their ability to have insight into our strategic schedules and plans."⁵⁵

Given that this issue complicated the signing of the Agreement on Military Cooperation between Yugoslavia and the United States at the time when the first steps were taken to legally sanction it, a solution was resorted to which would later cause constant disputes between the two states. Namely, it was later noticed that the agreement signed on November 14, 1951 was not drawn up in accordance with the regulations that were present in all other agreements signed by the USA with other countries receiving its military aid. In this sense, the obligations of the Yugoslav Army towards the American side - the supplier of aid, as well as the composition and competences of the American Military Mission in Yugoslavia, which was supposed to supervise its implementation, were regulated in an imprecise and unspecified manner. The United States insisted more and more persistently and more and more harshly on the implementation of the part of the aforementioned agreement, which obliges Yugoslavia to inform its donors in detail about the distribution of the received material, about the degree of use of the material, about the composition and dislocation of the units that use that material, about the organization and maintenance of the quality of repairs, etc. As for the American mission in Yugoslavia itself, the demands were even greater. The American side insisted that the numerical state of this mission be doubled and that it be provided with better working conditions. Likewise, they insisted on ensuring permanent contacts of AMAS with the Yugoslav State Secretariat for National Defense and the General Staff of the JNA. The Yugoslavs believed that it was an attempt to impose American military experts as advisers in the General Staff and to ensure full insight into all its military-strategic plans. The Yugoslav leadership, whose bad experiences from the work of similar military advisers of the Soviet Army and the various effects of their actions remained fresh in their memory, was by no means inclined to accept this interpretation of the Agreement from 1951. Referring to the vague and imprecise provisions of this document, the work of AMAS was prevented in various ways and its role in controlling the implemen-

⁵⁵ Драган Бисенић, „Сведочење Владимира Велебита”, *Политика*, 31st March 2001.

tation of military aid was marginalized to the extreme.⁵⁶

Although it was stated by both Yugoslav security services, KOS and UDB, that the AMAS mission was not intelligence in its purpose and composition, nor did it have specially built-in intelligence bodies, its work was considered as a way for the United States and NATO to collect as much data as possible about the Yugoslav national the army and to gain control over its activities and war planning. As most of the activities and information about the JNA was considered a military secret in its leadership, the attitude towards the Mission, as well as the United States Military Assistance program, was burdened by its actions and requests for insight into how and where the weapons and equipment received through that program were deployed.

BIBLIOGRAPHY

ARCHIVAL SOURCES

Министарство одбране Републике Србије, Војни архив, фондови: Југословенска народна армија и фонд Војно безбедносне агенције,
Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије, Поверљива и Строго поверљива архива,
Хрватски државни архив, фонд 1561, Републички секретаријат за унутарње послове СР Хрватске.

REFERENCE LIST

Бекић Дарко, *Југославија у хладном рату*, Глобус, Загреб 1988.
Бисенић Драган „Сведочење Владимира Велебита”, *Политика*, март – јун 2001.
Богетић Драган, „Југословенска политика еквидистанце и проблем даље војне сарадње са Западом током 1955. године,” *Војноисторијски гласник* 2-3 /1997.
Богетић Драган, *Југославија и Запад, 1952-1955*, Службени лист СРЈ, Београд, 2001.
Димитријевић Бојан и Мицевски Милан, *JETS, авиони америчког порекла у југословенском наоружању 1953-1974*, Спектар, Београд 1991.

⁵⁶ ДАСМИП, ПА, стр.пов 1953, ф-V, 185, „Ставови и гледишта трипартитних земаља по војној помоћи“; Драган Богетић, *Југославија и Запад, 1952-1955*, (Службени лист СРЈ, Београд, 2001), 114.

Димитријевић Бојан, Западна војна помоћ Југославији 1951-1958, *Историја 20. века*, 1/1996. Београд 1996.

Dimitrijevic Bojan, "The Mutual Defense Aid Program in Tito's Yugoslavia, 1951-1958 and its Technical Impact" (Edited by David M. Glantz), *The Journal of Slavic Military Studies*, vol 10, no 2, June 1997, London 1997.

Лаковић Иван, Западна војна помоћ Југославији 1951-1958, Историјски институт Црне Горе, Подгорица 2006.

Lakovic Ivan and Tasic D Mitar, "The Tito – Stalin Split and Yugoslavia's Military Opening Toward the West 1950-1954", In *NATO backyard*, Lexington Books, Lanham, 2016.

Лис Лорејн, *Одржавање Тита, Сједињене Државе, Југославија и Хладни рат*, БМГ, Београд 2003.

Обавештајна служба САД, Управа Безбедности ДСНО, поверљиво, број евиденције 5921, 1968.

Петковић Ранко, *Један век односа Југославије и САД*, ВИНЦ Војска, Београд 1992.

Развој оружаних снага СФРЈ 1945-1985: књиге 3, *Копнена Војска*, том I-III; 4, *РВ и ПВО*; 5, *Ратна Морнарица*; 12, *Војна безбедност*; 13, *Војно обавештајна служба*; 17, *Техничко снабдевање*; Београд 1986-1991.

Тито, Јосип Броз, *Говори и чланци*, књига X, Напријед, Загреб 1959

УДК:
94(497.16)"1914/1918"(049.32)

Научна критика, полемика и осврт

Дипломатија и безбедност
Година 5.
Број 2/2022.
Стр. 265-280.

*Иван Мартиновић*¹

**КЊИГА ЛАЗАРА РАШОВИЋА
„ЦРНА ГОРА У ЕВРОПСКОМ РАТУ”
- ПРОПАГАНДА НА ПУТУ ИСТОРИЈСКЕ ИСТИНЕ**

Сажетак

Пропагандне поруке, чак и ако су базиране на потпуно погрешним подацима, знају да буду препрека на путу до историјске истине. Понекад се такве „истине” трајно укорене и готово их је немогуће избрисати, поготово ако нема политичке воље да се то учини. Такав је случај са књигом Лазара Рашовића „Црна Гора у европском рату” написаном давне 1919. Иако доступни извори (архивска грађа, историографски подаци, научни радови ...), као и касније радикалне промене у Рашовићевом мишљењу, указују на неодрживост изнетих теза о краљу Николи, запањујућа је чињеница да потреба за књигом и данас постоји и да се она штампа као и пре 100 година. Имајући у виду наведено, сврха рада је да се изнете тезе о краљу Николи преиспитају (оповргну помоћу релевантних извора), те да се на тај начин супротставимо пропаганди која често стоји на путу историјске истине.

Кључне речи: *пропаганда, Лазар Рашовић, краљ Никола, Црна Гора, Први светски рат, Србија, албанска голгота*

¹ martinovic_i_d@hotmail.com

УВОД

У склопу кампање за свргавање Николаја II, систематски је нападана царица која је, наводно, била под утицајем Григорија Распућина, великог поборника сепаратног мира. Како Распућин није имао приступ двору, Ана Вирубова, царичина главна дворска дама, проглашена је за курира између царице и Распућина. На питање како то да се Вирубова тако често виђа са Распућином, нађен је логичан одговор - Вирубова је његова љубавница, оптужујући тиме дворску даму, а индиректно и двор, за разврат. Ускоро ће се показати да је све била гола измишљотина. Привремена влада ће одмах по доласку на власт установити комисију за истраживање издаје царске фамилије. Комисија неће наћи никакве доказе да је царска породица саботирала ратни напор, него је, насупротив томе, све чинила да рат доведе до победничког завршетка,² а поновљени гинеколошки прегледи ће установити да је Вирубова „*virgo intacta*”.³ Налази комисије нису објављени, а пропагандне лажи о разврату и издаји царске фамилије ће наставити да живе деценијама. Тек по паду комунизма, истина и налаз су изашли на видело. Током Првог светског рата, цар Николај II је правио грешке које, као и његови успеси, треба да буду оцењени кроз објективну и аргументовану анализу, како би се дошло до свеобухватног суда о његовој владавини. Предуслов за то је био да се најгрубље пропагандне неистине одбаце.

Наведени пример указује на потребу да се историјски догађаји, као и деловање историјских личности, сагледавају из различитих перспектива, нарочито када постоји сумња да политички интереси одређују њихову истинитост. Одсуство политичких стега, као и релеванти извори (ослобођени политичког утицаја) омогућавају да истина изађе на видело. У контексту потребе за осветљавањем истине, улога и деловање краља Николе у Великом рату су незаобилазни. Различито гледање на уједињење Србије и Црне Горе 1918. и позицију краља Николе у Великом рату су можда најчешћи извор расправа и привлаче пажњу у контексту српско-црногорских односа, док се појединости из прошлости интерпретирају у данашње време са одређеним политичким или националним тоном. Опречна мишљења у расправама налазе упориште у историјским изворима, научној литератури, књигама итд. Иако садрже неосноване „истине”, нажалост, неке књиге (извори) се трети-

² Сергей Петрович Мельгунов, *Судьба императора Николая II после отречения*, ВЕЧЕ, Москва, 2005, стр. 160.

³ ”Девственница, объявленная проституткой”, *Live Journal*, Интернет: <https://miss-hohotyng007.livejournal.com/1495038.html>, 09/11/2022. ; Пропагандисти су превидели да је супруг Вирубове био хомосексуалац који није конзумирао брак.

рају као валидни у расправама и доказивању „истине” о лику и делу краља Николе. Једна од таквих је књига Лазара Рашовића „Црна Гора у европском рату”. Иако је први пут штампана пре више од 100 година и постоје докази (извори) да садржи неистине, она се и даље прештампава и још није опште-прихваћено да су ауторове „истине” неосноване.

Рад има за циљ да укаже на неистине које Лазар Рашовић износи у књизи „Црна Гора у европском рату” и валидним изворима поткрепи став да књига има пропаганду улогу, односно да оповргне наводе да је краљ Никола велики издајник српства.

ЛАЗАР РАШОВИЋ И КЊИГА „ЦРНА ГОРА У ЕВРОПСКОМ РАТУ”

Доктор права Лазар Рашовић је био иследни судија Војног суда Ловћенског одреда током Првог светског рата, а после рата истакнути члан Народне радикалне странке, један од виђенијих радикалских новинара, председник Општине Сремска Митровица, потом успешни адвокат; осим новинарских текстова, објавио је и правне расправе, књиге са политичком и историјском тематиком, писао је поезију; једном је чак написао и филозофску расправу.⁴

Рашовић је још као студент у Загребу почео да се бави политичким новинарством, пишући за „Србобран” и „Обзор”. Кад су се уредници „Србобрана” Светозар Прибићевић, Јован Бањанин и Буде Будисављевић 1911. нашли на оптуженичкој клупи у оквиру „Фриндјуговог процеса”, Рашовић ће постати један од уредника листа. Међутим, његова пуна новинарска афирмација долази после Првог светског рата.⁵ По изласку из заробљеништва, обрео се у Сарајеву, где ће се, на службеном ручку, још крајем 1918. упознати са Николом Пашићем, након чега започињу блиску сарадњу. На ручку се дискутовало о потреби за новинама и Рашовић ће убрзо постати сарадник сарајевске „Српске Зоре”, првог српског поратног листа. Следеће 1919. године, наћи ће се у Срему и покренути у тадашњој Краљевини Хрватској и Славонији⁶ лист „Србија”⁷. Ускоро долази до одређеног размимоилажења са Пашићем, па ће напустити НРС и прићи Самосталцима. Током тридесетих, новинарска каријера ће му бити на заласку, подржаваће Стојадиновића и ба-

⁴ Стево Лапчевић, „Живот и дело др Лазара Рашовића, заборављеног председника митровачке општине”, *Споменица Историјског архива Срем*, Сремска Митровица, број 20/2021, стр. 92-94.

⁵ Исто.

⁶ То је прелазни период, пре Видовданског устава.

⁷ Национална библиотека Црне Горе „Ђурађ Црнојевић”, Легат Пера Шоћа, кутија 7, фасцикла 39, *Писмо Лазара Рашовића Перу Шоћу од 14. фебруара 1962*, у даљем тексту Легат. Из писма се види да је Рашовић био посебно поносан на лист „Србија”.

вити се локалном политиком.⁸

Још у Сарајеву, почетком 1919. издаје књигу „Црна Гора у европском рату”, која ће, у облику фељтона, бити објављена у „Српској Зори”. Звучи невероватно, али ће „Црна Гора у европском рату” доживети три репринта после 2003. године. У чему је пропагандна употребљивост памфлета објављеног пре више од 100 година? Најбољи одговор дао је непотписани рецензент у листу „Звоно” од 6. фебруара 1919:

„Оно што нам г. Рашовић износи тако је поткријепљено логичним аргументима да је створена потпуна слика једног подлог хуље, бившег црногорског краља Николе... Ја сам вјеровао да је Никола био узроком пропасти српске војске, да је његовом заслугом Аустрија освојила неосвојиви Ловћен и да је у сваком случају хуља - али ипак, да је онолико колико га приказује г. Рашовић, то нисам могао појмити. Г. Рашовић врло ауторитативно све тврди и поткрјепљује актима и исказима компетентних свједока.”⁹

Рецензент је већ веровао у издају краља Николе, да би у Рашовићевој књизи нашао „необориву” потврду. У томе лежи објашњење за невероватан успех књиге и у 20. и у 21. веку. Свака пропаганда делимично почива на истом принципу - понуди „доказе” за оно у шта људи верују. Неупућеност читаоца само олакшава посао пропагандисте. У случају Рашовићеве књиге, оба аспекта су посебно изражена, јер је напосто несхватљиво како поједине Рашовићеве неосноване или нелогичне тврдње могу неке изгледати као „доказ”.

На самом почетку књиге, аутор признаје да би можда требало причекати „док се више факата прикупи”¹⁰, али је уверен да ће факти које зна бацити „довољно свјетлости” на загонетно „заузимање”¹¹ Ловћена. Употреба наводника уз реч заузимање открива лајтмотив читавог памфлета. Ловћен се није могао заузети, он се могао само *предати или продати* Аустроугарској. Само је краљ Никола имао у Црној Гори довољно моћи да почини такву издају. Ако је краљ Никола радио на Ловћену против српства, онда је логично да је радио против српства и у другим приликама. То су Рашовићеви аксиоми, док чињенице треба подвести под њих, а не обратно, као што свака озбиљна анализа захтева. Мишљење, које је и данас широко распрострањено, да је Ловћен био неосвојив, потпуно је неосновано. Заправо, у датим

⁸ Стево Лапчевић, нав. дело, стр. 92-94.

⁹ Легат, *Фотокопије новинских исечака*.

¹⁰ Лазар Рашовић, *Црна Гора у европском рату*, Фототипско издање, Београд, 2003, стр. 4.

¹¹ Наводници уз реч *заузимање* су употребљени у оригиналу.

околностама, Ловћен је био необдраћив.¹²

На почетку књиге, Рашовић објашњава зашто прилике захтевају да се одмах пише:

„Али они елементи, који су криви и предаји Ловћена и свима мукама и понижењима које је црногорски народ претрпио након капитулације, почели су у иностранству да дижу главу и да перу руке од страшних гријеха... Стога ћемо и ми да кажемо своје, јер смо приморани. То напoкон захтијевају интереси наше младе државе...”¹³

Рашовић наводи три теме као главне - пад Ловћена, капитулацију Црне Горе и патњу српске војске у њеном одступању кроз Црну Гору; зато ћемо се и ми држати истих тема. Њима посвећује трећину књиге, једва нешто више од двадесетак страница, а своје закључке о наведеним темама поткрепљује многим гласинама, трачевима и логички неодрживим ставовима.

Рашовић поверење читаоца гради представљајући себе као „вршиоца дужности иследног судије војног суда Ловћенског одреда”¹⁴, у ком је својству, наводно, могао сазнати кључне факте.

ПАТЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ ТОКОМ ПОВЛАЧЕЊА КРОЗ ЦРНУ ГОРУ

Страховити напор и патња српске војске током повлачења 1915. су општепознати, али тешко да је краљ Никола, како тврди Рашовић, ичим отежао позицију српске војске: „Црногорска влада не само што није ништа предузела да српска војска буде на путу кроз Црну Гору снабђевена, већ је напротив све могуће чинила да српску војску доведе у што тежи положај.”¹⁵

¹² Група аутора, *Операције црногорске војске у Првом светском рату*, Војноисторијски институт ЈНА, Београд, 1954. Аутори дају приближно ове податке: Аустријанци су имали премоћ у топовима од 20:1, уз то су имали топове већег калибра и два балона изнад фронта који су чинили топовску паљбу изузетно прецизном, увели су и новину нагнувши бродове за 12 степени и омогућивши им да гађају и циљеве на висини већој од 1300 метара; премоћ у пешадији је била 4:1, с тим што су аустријски војници били одморни и добро опремљени, а црногорски полугладни, са много болесних; ноћ пре пешадијског напада су користили бродске рефлекторе да заслепе Црногорце и прикрију распоред својих трупа; тактички су аустријски генерали потпуно надмудрили црногорске, тако да је на кључном делу фронта остварена премоћ већа од 5:1, итд.

¹³ Лазар Рашовић, нав. дело, стр. 4 и 5.

¹⁴ Исто, стр. 4.

¹⁵ Исто, стр. 35; *Напомена*: Сви курзиви и масна слова у цитатима су пренети из оригинала.

„И тако је Црна Гора, кривицом краља Николе и његове владе, постала тужном гробницом једног великог дијела српскога народа.”¹⁶

Рашовић занемарује да је у Црној Гори практично владала глад. Пучковник Петар Пешић, начелник штаба Врховне команде црногорске војске и у исто време војни делегат Србије, у две депеше, од 30. новембра и 1. децембра 1915. обавештава Пашића: „Исхрана наше (србијанске) војске кроз Црну Гору не може се осигурати, јер у њој нема ништа, и зато наше трупе треба да понесу собом у комори храну за све време марша до мора, или да им се из Медове храна дотури.”¹⁷

„И Краљ хоће све да учини”, али узалуд, „јер у Црној Гори влада глад већ *седам месеци и нема ништа ни у земљи, ни у слаталиштима.*”¹⁸

Да у Црној Гори није владала глад, понашање црногорске владе и краља би се морало окарактерисати управо онако како је учинио Рашовић, али у условима глади, црногорске власти нису могле ништа учинити да побољшају ситуацију српске војске. Глад је и главни разлог слома Црне Горе. Савезници су тек у децембру 1915. одлучили да предузму енергичне мере у циљу снабдевања Црне Горе, али било је прекасно: „С обзиром на околности, закаснела помоћ није могла да спречи најгоре.”¹⁹

Други „доказ” за непријатељско држање службене Црне Горе према српској војсци се може приписати Рашовићевој неинформисаности. У време Првог светског рата није постајао колски пут између Пећи и Андријевице. То је условило да се српска војска морала повлачити кроз непроходне гудуре, а артиљерија и комора су се морале оставити у Метохији. Да је постојао пут, многи српски животи би били спасени. Најтрагичније је што је изградња пута почела, али није довршена на време. Ко је био крив за то? Рашовићев одговор је предвидив: „Да је пак градња поменутог пута са Цетиња нарочито спречавана и тиме хотимично спремана катастрофа српске војске, необориви је факт, и надамо се да ћемо ово ускоро потврдити званичним актима цетињске владе.”²⁰

Испоставило се да факат који тек треба да се потврди документима (sic) уопште није факат. Нажалост, проблем у целини није никад у потпуности истражен, али постоје бројни документи који потврђују да је Црна Гора та која је тражила помоћ за изградњу пута Пећ-Андријевица. После прекида снабдевања морем у марту 1915. тај пут је постао питање њеног преживљавања, па је сама

¹⁶ Лазар Рашовић, нав. дело, стр. 38.

¹⁷ Никола Шкерковић, *Црна Гора за вријеме првог свјетског рата*, Историјски Институт Народне Републике Црне Горе, Титоград, 1963, стр. 39.

¹⁸ Исто, стр. 39 и 40.

¹⁹ Драгољуб Живојиновић, *Невољни савезници 1914-1915*, Службени лист СРЈ, Београд, 2000, стр. 73.

²⁰ Лазар Рашовић, нав. дело, стр. 26.

приступила његовој изградњи. Међутим, због низа проблема, од којих је недостатак средстава био највећи, изградња је ишла споро. Дилема, да ли је изградња пута, и без помоћи савезника, могла ићи брже, траје до данашњих дана.

С друге стране, ни на једну молбу коју је Црна Гора упутила далеко богатијој Србији, да помогне изградњу пута, одговор није стизао. Тек после војне катастрофе у октобру 1915, Србија показује интерес за пут Пећ-Андријевица. У полемици у београдској „Трибуни”, о томе пуковник Окановић 25. фебруара 1920. пише:

„Савезници су нудили да се изграде нове комуникације преко Црне Горе до мора, али српски одговорни чиниоци нису хтели чути за то; чак су ту понуду оставили без одговора. Али када је катастрофа постала дефинитивна, сетили су се ове потребе, али је било касно, јер се нешто такво не може правити за десет дана. А да би се оправдао злочин према својој војсци и народу, свалили су за све ово кривицу на Црну Гору!”²¹

Трећи Рашовићев „доказ” да је краљ Никола крив за смрт многих српских избеглица је комплетна фабрикација. Ту је дислоциран догађај у времену, што је доста честа појава у пропаганди. Без јасне временске линије, тешко је наћи међусобну узрочно-последичну везу међу догађајима. Рашовић износи изузетно тешку оптужбу, па није чудо што је она оставила јак утисак на Слободана Јарчевића, писца поговора у једном од издања књиге²²:

„Благајник Црногорске банке Ђурашковић однио је аустроугарском конзулу у Скадар 300.000 (три стотине хиљада) круна у злату. Овај новац имао је да се баци међу вође арнаутских племена и да се помоћу њих дигне устанак у Албанији, који ће велики дио српске војске повући и на југ и на тај начин ослабити сјеверни фронт. Индискрецијом црногорског конзула у Скадру Алексе Мартиновића, ова је ствар изашла у јавност.”²³

Епизода коју Рашовић овде помиње никада није у потпуности разјашњена. Ипак се са сигурношћу може рећи - инцидент се одиграо у априлу 1915. и нема никакве везе са повлачењем српске војске. Битно мања свота је утрошена у Албанији, али није предата аустријском конзулу (сама идеја је апсурдна), него албанским првацима. Све је то урађено у оквиру црногор-

²¹ Rotković Radoslav, *Velika zavjera protiv Crne Gore*, Nevladina organizacija Crnogorska izdanja Crnogorska izdanja (Montenegro editions), Podgorica, 2001, стр. 487.

²² Лазар Рашовић, нав. дело, стр. 29.

²³ Лазар Рашовић, нав. дело, Поговор, стр. 82.

ских планова за окупацију Скадра и Медове, која је имала за циљ решавање горућег проблема снабдевања. Новац је утрошен да се добије кооперација албанских вођа у предстојећој акцији.

И поред тога што сличне ствари нису ретке у политици (на пример, Пашић се обавезао тајним споразумом са Есад-пашом да ће финансирати његову жандармерију), инцидент је био неугодан за црногорску владу и краља Николу, па није чудо што је брзо заташкан. Тиме су створени идеални услови за пропагандне манипулације, што Рашовићев пример показује.

Супротно ономе што Рашовић говори, краљ Никола је окупацијом Скадра и дела северне Албаније умногоме олакшао повлачење српске војске, јер је црногорска војска на терену могла да штити бок српске војске од албанских напада. Окупација Скадра је осуђена од свих савезника, укључујући и Србију. Према упутству Пашићеве владе, у знак протеста, генерал Божа Јанковић је поднео оставку на место начелника штаба Врховне команде црногорске војске. Српска влада је разматрала могућност потпуног прекида односа. У депеши бр. 1130 од 15. јула (22. јуна) српском министру војном, Јанковићев наследник Пешић је саветовао да заузимање Скадра није добар повод за прекидање односа:

„Према овоме, најбољи тренутак да Србија прекине везу са Црном Гором изгледа да би био сада, кад су све силе противу Црне Горе... само томе не треба да буде узрок Скадар јер би онда изгубили симпатије масе, пошто се цео црногорски народ одушевљава Скадром.”²⁴

У осуди су посебно биле оштре Енглеска и Италија, која је после тога увела *de facto* блокаду Црне Горе.²⁵ Интересантно је мишљење Аристиде Бријана, у то време француског министра иностраних послова, касније премијера Француске и добитника Нобелове награде за мир, изнесено током повлачења српске војске:

„Мора се признати да је Црна Гора учинила све што је у њеној моћи да помогне српску армију... С друге стране, окупација Скадра, изведена против воље Сила Антанте, која је пуно коштала Црну Гору, у тренутној ситуацији, може се сматрати повољном околношћу...”²⁶

²⁴ Milan Šćekić, *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu (1914-1916)*, Zbornik dokumenata, Narodna biblioteka „Radosav Ljumović”, Podgorica, 2021. стр. 270.

²⁵ Драгољуб Живојиновић, *Италија и Црна Гора 1914-1925. – Студија о изневереном савезништву*, Службени лист СРЈ, Београд, 1998, стр. 150-151.

²⁶ British National Archive, Foreign Office 371, vol. 2268, Писмо Аристиде Бријана Лорду Бертију од 24. новембра 1915.

„ПРОДАЈА” ЛОВЂЕНА И КАПИТУЛАЦИЈА ЦРНЕ ГОРЕ

Према Рашовићевој књизи, постојао је „паклени” план краља Николе за уништење српске војске. У складу са планом, принц Петар је постављен још 1914, 15 месеци пре повлачења српске војске, за команданта Ловђенског одреда.²⁷ Потом је годину дана касније принц Данило склопио уговор са силама Осовине, по којем би Црна Гора требала добити велико територијално проширење, додуше без Скадра.²⁸ Заузврат, краљ Никола ће у тренутку који изабере Аустријанци искористити свој ауторитет и власт у интересу Централних сила. Рашовић потом појашњава: „Касније ће се испоставити да је услуга била - онакав дочек српске војске и предаја Ловђена.”²⁹ Тешко је поверовати да ово пише правник по образовању, који је у то време имао објављену расправу о Монтескјеу и његовој правној школи.³⁰ Та епизода је дуго разматрана и у историографији као могући доказ за издају краља Николе, а дилема је отклоњена чланком Војислава Вучковића.³¹

Ту се јавља логички проблем: зашто краљ Никола није предао Ловђен месец дана раније. У том случају би Аустријанци с лакоћом заробили исцрпљену српску војску. Рашовић има објашњење које по својој апсурдности надилази сва друга:

„Они, који су мало дубље видјели, бојали су се да краљ Никола не припреми јуначкој српској војсци још већих неприлика. Бојали су се да преко ноћи фронт књаза Петра не буде „пробијен” и да се непријатељ за час не нађе у Скадру и српској војсци пресијече одступницу. И то би се сигурно и догодило да се није од таквог корака бојала и аустријска војна управа и сам краљ Никола. А ево зашто. Бојали су се да не би ова игра и сувише била провидна и да не би у том случају српска и црногорска војска

²⁷ Лазар Рашовић, нав. дело, стр. 27.

²⁸ Исто, стр. 32. ; Ничим основана идеја да се краљ Никола договарао са Аустријанцима је падала и другима на памет. Знајући колико је краљ желео Скадар, у претпоставкама других је увек било присутно давање Скадра Црној Гори као део договора. Тиме су претпоставке добијале на кредибилитету.

²⁹ Лазар Рашовић, нав. дело, стр. 32.

³⁰ Стево Лапчевић, нав. дело, стр. 91.

³¹ Војислав Вучковић, „Дипломатска позадина уједињења Црне Горе и Србије”, *Југословенска ревија за међународно право*, Београд, 1959, стр. 614. ; У својој анализи Војислав Вучковић закључује: „Данило је свакако примио преко изасланика немачки предлог, али нема података о томе да је на основу њега водио преговоре за мир. То су две различите ствари. Таквих случајева било је код скоро свих зараћених држава, и у Првом и у Другом светском рату.”

сложно дале отпор па се окренуле и против краља Николе.”³²

Ако је Данило, како наводи Рашовић, „склопио уговор” са Аустријанцима, он ће се пре или касније открити, па црногорска страна нема никакав бенефит ако је „игра” мање провидна. С друге стране, Аустријанци се сигурно не плаше српске војске која је исцрпљена и у којој многи војници буквално умиру од глади. Српска војска ће бити способна за акцију тек после вишемесечног опоравка.

Очекивано, као кључни доказ за контакте краља Николе и Аустријанаца, Рашовић користи преговоре око хуманизације рата између принца Петра и бившег аустријског војног аташеа на Цетињу, специјалца за Црну Гору, мајора Хубке. Преговоре је иницирала црногорска страна после авионског напада на Подгорицу, када је погинуло неколико десетина цивила. Годинама су и професионални историографи делили Рашовићев став. Данас је доказано да се преговарало искључиво о прекиду бомбардовања цивилних објеката и да су преговори вођени и уз одобрење српског генерала Боже Јанковића, у то време начелника штаба Врховне команде црногорске војске. Уз то, преговори су вођени по правилима које предвиђа Женевска конвенција за преговоре зараћених страна. Зато нико довољно информисан не узима преговоре као доказ блискости Црне Горе и Аустрије. Све то Рашовић није могао знати, али је морао знати да су се Хубка и принц Петар састали само једном, а не редовно како он тврди³³ и да су бомбардовања престала одмах после тог сусрета. Рашовић наводи да је следећег дана бомбардовано Цетиње, што је нетачно.³⁴

Рашовићу се може опростити када грешти из незнања, иако би као правник морао бити опрезнији. Тако је више пута тачно запазио нелогичности или грешке на црногорској страни, које је одмах приписао дежурноме кривцу – тј. злонамерном деловању краља Николе. Он очигледно не зна да је готово све одлуке везане за црногорску војску доносио Петар Пешић, који је заменио Божу Јанковића у јуну 1915, а не краљ Никола.

Тако грешти када приписује краљу Николи кривицу што су деловима војске издавана наређења да нападају, а другим деловима да одступају, што је нужно изазивало конфузију³⁵ (француски амбасадор Деларош Верне је сматрао

³² Лазар Рашовић, нав. дело, стр. 45. ; Овде Рашовић прави грешку честу у пропаганди, аустријска војна управа је уведена три месеца касније. Такве грешке код неупућених читалаца лако остају неоткривене.

³³ Исто, стр. 43.

³⁴ Исто.

³⁵ Исто, стр. 51.

да је Пешић намерно изазивао конфузију³⁶). Таква је и Рашовићева грешка везана за распоређивање Кучко-братоношке бригаде на Пресјечи:

„Ове храбре бригаде краљ се бојао као ватре живе и стога је требало удесити, да она буде заробљена. И тако се догађа једна перфидија најниже врсте: *док су лијево и десно крило одступило, Кучко-Братоношка бригада се шаље у центар*, на саму купу Ловћена, да буде заробљена. Кад је ова бригада стигла на Пресјеку, главни положај, и отпочела борбу, **непријатељ ју је већ био оп,колио са двије стране.**³⁷

Сачувана је писмена изјава Луке Гојнића, команданта бригаде. Он је пун хвале за бригаду, оценивши је најхрабријом у црногорској војсци, те даље каже: „[Пешић] је био за то да се задржи непријатељ па до зоре погинули сви Кучи и Братоножићи до једнога.”³⁸ Остаје питање да ли је пред крај живота Рашовић сазнао за ову Гојнићеву изјаву.

Слично је и са Мојковцем; Рашовић приписује краљу Николи одлуку коју је донео Пешић:

„... а Санџачки одред даје отпор на Мојковцу, и тако ће он [краљ Никола] несметано моћи да изврши свој план. ... [док краљ Никола] шаље војсци на Мојковцу прокламацију да се бори до задњега, што је војска заиста и учинила.”³⁹

Пешићеву одлуку су аутори „Операције црногорске војске у Првом светском рату” (три пуковника и генерал потпуковник Велимир Терзић) окарактерисали:

„Према томе, Врховна команда [Пешић] није имала с оперативног гледишта оправданог разлога да изда наређење да се положаји на р. Тари имају бранити до последњег човека.”⁴⁰

То наређење Пешић није никада преиначио. Многи верују да је, непосредно пре битке, депешу послао и престолонаследник Александар,

³⁶ Petar Plamenac, „Uzroci crnogorske kapitulacije”, Nova Evropa, 26 мај. 1926, Zagreb, стр. 357. ; Пламенац наводи да је Деларош-Верне у извештају француској влади написао: „[Пешић је]... ставио у дужност г. Пешићу да изда црногорску војску и краља Николу. Г. Пешић примио је ову улогу на себе и извео ју је...”

³⁷ Лазар Рашовић, нав. дело, стр. 50.

³⁸ Лука Гојнић, нав. дело, стр 5. Пренео и Новица Раковчевић, Ловћенски одред у Првом светском рату 1914.-1916., Историјски записи бр. 2, Титоград, 1966.

³⁹ Лазар Рашовић, нав. дело, стр. 50.

⁴⁰ Група аутора, *Операције црногорске војске у Првом светском рату* нав. дело, стр. 454.

речима да се на Мојковцу спасава српство.

Може звучати невероватно, али о капитулацији Црне Горе Рашовић не каже готово ништа. Разлог је тај што је немогуће логички помирити продају Ловћена и капитулацију. Рашовић тврди да је „склопљен уговор” између принца Данила и Аустријанаца, према коме су Црногорци требали добити територијално проширење у замену за „продају” Ловћена. Уместо тога су добили капитулацију и окупацију.

Наведено је посебно тешко објаснити ако је краљ Никола, како наводи Рашовић, читаво време рата водио преписку са царом Фрањом Јосифом⁴¹ и ако се принц Петар састао са Хупком пар сати пре пада Ловћена. Тим више што је, по Рашовићу, краљ Никола био такав конфидент Аустријанаца да су га унапред обавестили о уласку Бугарске у рат.⁴²

Ако су краљ Никола и цар Фрањо Јосиф били у сталној преписци током рата, још је теже објаснити зашто је принц Данило ишао код грчког краља, познатог германофила, да се уз помоћ њега договара са Немцима.⁴³

ЛАЗАР РАШОВИЋ МЕЊА МИШЉЕЊЕ

Много година касније, Рашовић ће драматично променити мишљење изнето у књизи „Црна Гора у европском рату”, чему је допринело познанство са др Пером Шоћем, министром у избегличкој влади краља Николе, који је сакупио десетине хиљада докумената о крају црногорске краљевине. У тој документацији се могу наћи праве чињенице које би сваки интелектуалац Рашовићевог нивоа морао поштовати.⁴⁴

Сачувано је Рашовићево писмо Шоћу од 14. фебруара 1962, у којем се, између осталог, каже:

⁴¹ Вероватно и сам Рашовић разуме да је оптужба о преписци са аустријским царом бесмислена, зато се као нада да је Аустријанци неће уништити. Зашто би је уништили? За њих преписка између цара и краља није компромитујућа. Ако ништа друго, таква би преписка указивала да Аустријанци заправо нису желели рат. С друге стране, непостојање преписке би значило да Рашовић измишља. Та, наизглед безначајна опаска, показује да је Рашовић забринут за своју репутацију. Није имао потребе за бригом, јер се никада није створила политичка клима у којој би се могле дезавуисати његове клевете.

⁴² Лазар Рашовић, нав. дело, стр. 32. ; Matthew A. Yokell, *Sold to the Highest Bidder*, Richmond, Virginia, 2010, стр. 89. ; У својој студији „Продано ономе ко више нуди”, Метју Јокел показује да су преговори са Антантом прекинати тек 4. октобра 1915. Обавестити краља Николу пре 4. октобра, значило би довести у питање тајност преговора. После 4. октобра Антанти је све било јасно. Зато је Рашовићева „претпоставка” потпуно неутемељена.

⁴³ Лазар Рашовић, нав. дело, стр. 31.

⁴⁴ Та документација чини данас Легат Пера Шоћа.

„Након што сам Вам послао јуче рукопис моје књиге, сетио сам се, да је ово згодна прилика, да донекле ретуширам тврдње моје књиге: Црна Гора у европском рату. Ви се сећате, да сам Вам, кад сте били у Митровици, рекао, да ми је жао што сам за старог краља изнео онако неповољне ствари, и да бих, кад би дошло до другог издања, много што-шта поправио.

Стога, ако се латите предговора, могли бисте у тој књизи да кажете, од прилике, овако.

Што се тиче Рашовићеве књиге Црна Гора у европском рату, ми се не слажемо са њиме у оном делу, где описује улогу старог Краља Николе. Ако је било грешака, а сигурно да их је било, онда се те грешке морају приписати ондашњој влади Црне Горе, а не староме Краљу. Књига има иначе историјску вредност нарочито због докумената, који су у њој прикупљени.

Од прилике овако једна напомена била би на месту.”⁴⁵

Уочава се драстична промена става код Рашовића. Краљ Никола није више највећи издајник српства, крвник српске војске, човек који је предао Ловћен Аустријанцима... Сада је то „стари краљ Никола”; притом га аболира не само свих злочина, него и од свих грешака. Једнако важно, Рашовић увиђа, да се поготово у рату могу грешком, без зле намере, доносити лоше, па чак и катастрофално лоше одлуке.

Интересантно је да се Рашовићева оцена из 1962. не разликује битно од оцене Петра Пешића од 13. јануара 1915: „Краљ није пристао на услове примирја и зато је Влада дала оставку.”⁴⁶

Шоћ неће написати предговор; није познато да ли зато што је сматрао да је Рашовић превише благ у својој самокритици, или зато што је Шоћев одговор закаснио.

У писму од 25. фебруара 1962. Рашовић каже: „Што се тиче садржаја моје књиге „Црна Гора у европском рату”, цела је она посвећена баш томе да покаже праву улогу Црне Горе у рату и да одбије клевете, које су на народ Црне Горе бацане.”⁴⁷

Следи подуже објашњење шта га је навело да пише свој памфлет. Да ли је стварно веровао да ће клеветањем краља Николе одбранити праву улогу Црне Горе? У сваком случају, није успео. Раније цитирани непознати рецензент нигде не каже да је Рашовић показао да је Црна Гора у рату учинила нешто за-

⁴⁵ Легат, Писмо Лазара Рашовића Перу Шоћу од 14. фебруара 1962.

⁴⁶ Љубинка Шкодрић и Александар Марковић, *Први светски рат у документима архива Србије*, ТОМ 3, Београд 2018, стр. 613.

⁴⁷ Легат, *Писмо Лазара Рашовића Перу Шоћу од 25. фебруара 1962.*

пажено. Рашовић је провео две године у заробљеништву са осталим црногорским војницима. Зар је могуће да нико од њих није поменуо битку на Јавору, или Мојковцу, или Беранама, или одбрану бока српске војске док се повлачила према мору? Чак ако су и била претеривања, Рашовић је морао нешто написати о томе, ако му је био циљ збацити љагу са Црне Горе, тим више што, када је било у питању клеветање краља Николе, није проверавао трачеве.

Намеће се закључак да се Рашовић 25. фебруара оправдава пред Шоћем. Рашовић има разлога да се правда, али тешко да постиже циљ идући у другу крајност и тврдећи да се грешке могу приписати само влади Црне Горе. Сигурно је било и грешака које се могу приписати краљу Николи.

ЗАКЉУЧАК

Могло се очекивати да ће по паду комунизма истина о краљу Николи изаћи на видело, а неосноване, понекад и апсурдне оптужбе, као оптужба да је у договору са Аустријанцима радио на пропасти српске војске, једном заувек бити одбачене. Могло би се очекивати да ће се десити нешто слично ономе што се десило у Русији, везано за неосноване оптужбе на рачун Николаја II и да ће памфлети попут Рашовићевог „Црна Гора у европском рату”, једном заувек пасти у заборав. Нажалост, то се није догодило.

Рашовићева књига имала је успеха 1919. јер је „доказивала” оно што су људи „знали”, тј. да је краљ Никола „невиђена хуља и издајник”. Три репринта од 2003. показују да за књигом и данас постоји иста пропагандна потреба. Ипак, огромна је разлика између 1919. године и данашњег времена.

Непосредно после Првог светског рата, у време општег хаоса и одсуства поузданих докумената, може се разумети да су читаоци Рашовићеву књигу прихватили као истину. Међутим, како разумети Слободана Јарчевића, који је први, 2003. године, изнова актуелизовао књигу „Црна Гора у европском рату”? Не изненађује да он није знао за Рашовићеву радикалну промену мишљења. Међутим, изненађује да политиколог Јарчевић није знао ама баш ништа о ономе што су бројни истраживачи, а међу њима има и академика, у претходних 80 година открили, а што озбиљно доводи у питање Рашовићев кредибилитет као сведока и тумача збивања у Црној Гори током Првог светског рата.

Пуна оцена личности краља Николе и његове владавине дуже од пола века, укључујући и његово вођење црногорског брода у турбулентном времену Првог светског рата, тек треба да буде написана. Озбиљни аутори би требало да се држе документованих чињеница, а да одбацују неосноване пропагандне „истине”, ма са које стране долазиле. Изнад свега, потребно је

једном заувек одбацити пропагандне измишљотине сличне онима које су тако бројне у Рашовићевој књизи.

ЛИТЕРАТУРА

Архив Историјског института Црне Горе, фасцикла 325, Изјава генерала Гојнића.

Вучковић Војислав, „Дипломатска позадина уједињења Црне Горе и Србије”, *Југословенска ревија за међународно право*, Београд, 1959.

Група аутора, *Операције црногорске војске у Првом светском рату*, Војноисториски институт ЈНА, Београд, 1954.

Девственница, објављена проститутком, *Live Journal*, Интернет: <https://miss-hohotyn007.livejournal.com/1495038.html>, 09/11/2022.

Живојиновић Драгољуб, *Италија и Црна Гора 1914-1925. – Студија о изневереном савезништву*, Службени лист СРЈ, Београд, 1998.

Живојиновић Драгољуб, *Невольни савезници 1914-1915*, Службени лист СРЈ, Београд, 2000.

Лапчевић Стево, „Живот и дело др Лазара Рашовића, заборављеног председника митровачке општине”, *Споменица Историјског архива Срем, Сремска Митровица*, број 20/2021.

Мельгунов Сергей Петрович, *Судьба императора Николая II после отречения*, ВЕЧЕ, Москва, 2005.

Национална библиотека Црне Горе „Ђурађ Црнојевић”, *Легат Пера Шоћа*, кутија 7, фасцикла 39.

Ракочевић Новица, „Ловћенски одред у Првом светском рату 1914.-1916.”, *Историјски записи бр.2*, Титоград, 1966.

Рашовић Лазар, *Црна Гора у европском рату*, Фототипско издање, Београд, 2003.

Шкеровић Никола, *Црна Гора за вријеме првог свјетског рата*, Историјски Институт Народне Републике Црне Горе, Титоград, 1963,

Шкодрић Љубинка и Марковић Александар, *Први светски рат у документима архива Србије*, ТОМ 3, Архив Србија, Београд 2018.

British National Archive, *Foreign Office 371*, vol. 2268.

Plamenac Petar, „Uzroci crnogorske kapitulacije”, *Nova Evropa*, 26 мај. 1926, Zagreb.

Rotković Radoslav, *Velika zavjera protiv Crne Gore*, Crnogorska izdanja (Montenegro editions), Podgorica, 2001.

Šćekić Milan, *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu (1914-1916)*, Zbornik

dokumenata, Podgorica, 2021.

Yokell Matthew A, *Sold to the Highest Bidder*, Richmond, Virginia, 2010.

*Ivan Martinović*¹

**LAZAR RAŠOVIĆ'S BOOK
"MONTENEGRO IN THE EUROPEAN WAR"
- PROPAGANDA ON THE WAY OF HISTORICAL TRUTH**

Abstract

Propaganda messages, even if they are based on completely wrong data, can be an obstacle on the way to historical truth. Sometimes such "truths" become permanently entrenched and are almost impossible to erase, especially if there is no political will to do so. Such is the case with Lazar Rašović's book "Montenegro in the European War" written back in 1919. Although the available sources (archival material, historiographical data, scientific papers...), as well as the later radical changes in Rašović's opinion, point to the unsustainability of the presented theses about King Nikola, the fact that the need for the book still exists today and that it is being printed like 100 years ago, is astonishing. Bearing in mind the above, the purpose of the paper is to re-examine (refute with the help of relevant sources) the presented theses about King Nikola, and thus to oppose the propaganda that often stands in the way of historical truth.

Keywords: *propaganda, Lazar Rašović, King Nikola, Montenegro, World War I, Serbia, Albanian Golgotha*

¹ martinovic_i_d@hotmail.com

INTRODUCTION

As part of the campaign to overthrow Nicholas II, the empress was systematically accused because she was allegedly under the influence of Grigory Rasputin, a great supporter of a separate peace. As Rasputin did not have access to the court, Anna Virubova, the empress's lady of the court, was declared the courier between the empress and Rasputin. To the question of why Virubova was meeting Rasputin so often, a logical answer was found - Virubova is his lover, thereby accusing the lady of the court, and indirectly the court, of debauchery. It would soon turn out that it was all a bare fabrication. Immediately after coming to power, the Provisional Government would establish a commission to investigate the treason of the imperial family. The commission would find no evidence that the imperial family sabotaged the war effort; on the contrary, they did everything to bring the war to a victorious end,² while repeated gynecological examinations established that Virubova was a "*virgo intacta*"³. The commission's findings were not published, and propaganda lies about the debauchery and betrayal of the imperial family will continue to live on for decades. Only after the fall of communism, the truth and findings came to light. During the First World War, Czar Nicholas II made mistakes that, like his successes, should be evaluated through an objective and reasoned analysis, in order to form a comprehensive judgment about his reign. The prerequisite for this was to reject the grossest propaganda falsehoods.

The above example indicates the need to look at historical events, as well as the actions of historical figures, from different perspectives, especially when there is a doubt that political interests determine their veracity. The absence of political restraints, as well as relevant sources (free from political influence) allow the truth to come to light. In the context of the need to illuminate the truth, the role and actions of King Nikola in the Great War are unavoidable. Different views on the unification of Serbia and Montenegro in 1918 and the position of King Nikola in the Great War are perhaps the most common source of debate and attract attention in the context of Serbian-Montenegro relations, while details from the past are interpreted in the present day with a certain political or national tone. Conflicting opinions in discussions find a foothold in historical sources, scientific literature, books, etc. Although they contain groundless "truths", unfortunately, some books (sources) are treated as valid in discussions and proving the "truth" about the char-

² Сергей Петрович Мельгунов, *Судьба императора Николая II после отречения*, ВЕЧЕ, Москва, 2005. p. 160.

³ "Девственница, объявленная проституткой", *Live Journal*, 11/08/2020, Интернет: <https://miss-hohotyn007.livejournal.com/1495038.html>, 09/11/2022. ; The propagandists overlooked that Virubova's husband was a homosexual who did not consummate the marriage.

acter and actions of King Nikola. One of these is the book "Montenegro in the European War" by Lazar Rašović. Although it was first printed over 100 years ago and there is evidence (sources) that it contains falsehoods, it is still being reprinted and it is not yet generally accepted that the author's "truths" are groundless.

The aim of the paper is to point out the untruths that Lazar Rašović presented in the book "Montenegro in the European War" and to support with valid sources the position that the book has had a propaganda role, that is, to refute the allegations that King Nikola was a great traitor to Serbia.

LAZAR RAŠOVIĆ AND THE BOOK "MONTEGRO IN THE EUROPEAN WAR"

A PhD in Law Lazar Rašović was the investigating judge of the Military Court of the Lovćen Detachment during the First World War, and after the war a prominent member of the People's Radical Party (NRS), one of the most prominent radical journalists, mayor of the Municipality of Sremska Mitrovica, then a successful lawyer; in addition to journalistic texts, he also published legal treatises, books with political and historical themes, wrote poetry; once he even wrote a philosophical treatise.⁴

While still a student in Zagreb, Rašović started working in political journalism, writing for "Srbobran" and "Obzor". When the editors of "Srbobran" Svetozar Pribičević, Jovan Banjanin and Bude Budisavljević found themselves in the dock in 1911 as part of the "Frindjug Trial", Rašović would become one of the newspaper's editors. However, his full journalistic affirmation came after the First World War.⁵ After his release from captivity, he found himself in Sarajevo, where he met Nikola Pašić at an official lunch at the end of 1918, after which they began a close collaboration. At lunch, the need for a newspaper was discussed, and Rašović would soon become a contributor to "Srpska Zora" from Sarajevo, the first Serbian post-war newspaper. The following year, in 1919, he found himself in Srem and started the "Srbija"⁶ newspaper in the then Kingdom of Croatia and Slavonia.⁷ Soon there will be a certain disagreement with Pašić, so he will leave NRS and join *Samostalci*. During the thirties, his journalistic career was on the

⁴ Стево Лапчевић, „Живот и дело др Лазара Рашовића, заборављеног председника митровачке општине“, *Споменица Историјског архива Срем*, Сремска Митровица, по 20/2021, р. 92-94.

⁵ Стево Лапчевић, *Ibid*, р. 92-94.

⁶ Национална библиотека Црне Горе, „Ђурађ Црнојевић“, Легат Пера Шоћа, кутија 7, фасцикла 39, *Писмо Лазара Рашовића Перу Шоћу од 14. фебруара 1962*, hereinafter: Легат. The letter shows that Rašović was particularly proud of the newspaper "Srbija".

⁷ It was a transitional period, before the Vidovdan Constitution.

wane, he was supporting Stojadinović and was dealing with local politics.⁸

Back in Sarajevo, at the beginning of 1919, he published the book "Montenegro in the European War", which, in the form of a feuilleton, was published in "Srpska Zora". It sounds incredible, but "Montenegro in the European War" will see three reprints after 2003. What is the propaganda utility of a pamphlet published more than 100 years ago? The best answer was given by an unsigned reviewer in the newspaper "Zvono" from February 6, 1919:

"What Mr. Rašović presents, is so supported by logical arguments, that a complete picture of a vile scoundrel, the former Montenegrin king Nikola, was created... I believed that Nikola was the cause of the downfall of the Serbian army, that thanks to him Austria conquered the unconquerable Lovćen and that he is a scoundrel in any case - but however, that he is as much as he is portrayed by Mr. Rašović, I couldn't imagine that. Mr. Rašović claims everything very authoritatively and supports it with documents and statements of competent witnesses."⁹

The reviewer already believed in the treason of King Nikola, only to find "irrefutable" confirmation in Rašović's book. Therein lies the explanation for the incredible success of the book in both the 20th and 21st centuries. All propaganda rests in part on the same principle - offer "evidence" for what people believe. The reader's ignorance only makes the propagandist's job easier. In the case of Rašović's book, both aspects are particularly pronounced, because it is simply incomprehensible how some of Rašović's groundless or illogical claims can seem like "proof" to someone.

At the very beginning of the book, the author admits that perhaps we should wait "until more facts are collected"¹⁰, but he is convinced that the facts he knows will shed "enough light" on the mysterious "occupation"¹¹ of Lovćen. The use of quotation marks with the word occupation reveals the leitmotif of the entire pamphlet. Lovćen could not be occupied, it could only be *surrendered* or *sold* to Austria-Hungary. Only King Nikola had enough power in Montenegro to commit such treason. If King Nikola had acted in Lovćen against Serbia, then it is logical that he had acted against Serbia on other occasions as well. These are Rašović's axioms, while the facts should be brought under them, and not the other way around, as any serious analysis requires. The opinion, which is still wide-

⁸ Стево Лапчевић, *op. cit.*, p. 92-94.

⁹ Легат, Фотокопије новинских исечака.

¹⁰ Лазар Рашовић, Црна Гора у европском рату, Фототипско издање, Београд, 2003, p. 4.

¹¹ Quotation marks around the word occupation are used as in the original version.

spread today, that Lovćen was unconquerable, is completely unfounded. Actually, under the given circumstances, Lovćen was indefensible.¹²

At the beginning of the book, Rašović explains why the circumstances demand that he write immediately:

"But those elements, that are guilty of the surrender of Lovćen and all the torments and humiliations that the Montenegrin people suffered after the capitulation, began to raise their heads abroad and wash their hands of terrible sins... Therefore, we will also say what we think, because we are forced. This is finally what the interests of our young country demand..."¹³

Rašović cites three main themes - the fall of Lovćen, the capitulation of Montenegro and the suffering of the Serbian army in its retreat through Montenegro; that's why we will stick to the same topics. He devotes a third of the book to them, barely more than twenty pages, and supports his conclusions on the mentioned topics with many rumours, gossips and logically unsustainable positions.

Rašović builds the reader's trust by presenting himself as "the acting investigating judge of the military court of the Lovćen detachment"¹⁴, in which capacity he was allegedly able to find out the key facts.

SUFFERING OF THE SERBIAN ARMY DURING THE RETREAT THROUGH MONTENEGRO

The terrible effort and suffering of the Serbian army during the retreat in 1915 are well known, but it is unlikely that King Nikola, as Rašović claims, did anything to make the position of the Serbian army more difficult: *"The Montenegrin government not only did nothing to ensure that the Serbian army was supplied on the way through Montenegro, on the contrary, they did everything possible to*

¹² Група аутора, *Операције црногорске војске у Првом светском рату*, Војноисторијски институт ЈНА, Београд, 1954. The authors give approximately this information: the Austrians had a superiority in cannons of 20:1, in addition they had cannons of a larger caliber and two balloons above the front that made the cannon fire extremely accurate, they also introduced a novelty by tilting the ships by 12 degrees and allowing them to also target at a height of more than 1300 meters; the superiority in the infantry was 4:1, with the fact that the Austrian soldiers were rested and well equipped, while the Montenegrins were half-starved, with many sick; the night before the infantry attack they used the ship's searchlights to blind the Montenegrins and conceal the disposition of their troops; tactically, the Austrian generals completely outwitted the Montenegrin ones, so that on the key part of the front, a superiority greater than 5:1 was achieved, etc.

¹³ Лазар Рашовић, *op.cit.*, p. 4 and 5.

¹⁴ *Ibid.*, p. 4

put the Serbian army in the most difficult position." ¹⁵

"And so Montenegro, through the fault of King Nikola and his government, became the sad tomb of a large part of the Serbian people." ¹⁶

Rašović ignores the fact that there was practically a famine in Montenegro. Colonel Petar Pešić, Chief of Staff of the Supreme Command of the Montenegrin Army and at the same time the military delegate of Serbia, informed Pašić in two dispatches dated November 30 and December 1, 1915: "The feeding of our (Serbian) army through Montenegro cannot be ensured, *because there is nothing in it*, and therefore our troops should take food with them in the chamber for the entire march to the sea, or have food brought to them from Medova." ¹⁷

"And the King wants to do everything," but in vain, "because there has been famine in Montenegro *for seven months and there is nothing in the land or in the pastures*." ¹⁸

If there had been no famine in Montenegro, the behavior of the Montenegrin government and the king would have to be characterized exactly as Rašović did, but in conditions of famine, the Montenegrin authorities could not do anything to improve the situation of the Serbian army. Hunger is the main reason for the collapse of Montenegro. It was not until December 1915 that the Allies decided to take vigorous measures to supply Montenegro, but it was too late: "Given the circumstances, late aid could not prevent the worst." ¹⁹

Another "evidence" for the hostile attitude of official Montenegro towards the Serbian army can be attributed to Rašović's lack of information. At the time of the First World War, there was no road between Peć and Andrijevića. This meant that the Serbian army had to retreat through impassable ravines, and the artillery and the military transport had to be left in Metohija. If there had been a road, many Serbian lives would have been saved. The most tragic thing is that the construction of the road started but was not completed on time. Who was to blame for that? Rašović's answer is predictable: "That the construction of the mentioned road was particularly prevented from Cetinje and thereby deliberately prepared for the disaster of the Serbian army is an irrefutable fact, and we hope that we will soon confirm this with official documents of the Cetinje government." ²⁰

¹⁵ Ibid, p.35. ; *Notice*: All italics and bold letters in quotations are taken from the original version.

¹⁶ Лазар Рашовић, *op. cit.*, p. 38.

¹⁷ Никола Шкерковић, *Црна Гора за вријеме првог свјетског рата*, Титоград, 1963, p. 39

¹⁸ Никола Шкерковић, *op. cit.*, p.39 and 40.

¹⁹ Драгољуб Живојиновић, *Невољни савезници 1914-1915*, Београд, 2000.

²⁰ Лазар Рашовић, *op. cit.*, p. 26.

It turns out that the fact that has yet to be confirmed by documents (sic) is not a fact at all. Unfortunately, the problem as a whole has never been fully investigated, but there are numerous documents that confirm that it was Montenegro that asked for help for the construction of the Peć-Andrijevića road. After the interruption of the supply by sea in March 1915, that road became a matter of its survival, so they began to build it themselves. However, due to a number of problems, of which lack of funds was the biggest, construction progressed slowly. The dilemma, whether the construction of the road, even without the help of Allies, could have been faster, continues to this day.

On the other hand, not a single request that Montenegro sent to the much richer Serbia, to help with the construction of the road, received an answer. Only after the military disaster in October 1915, Serbia showed interest in the Peć-Andrijevića road. In a polemic in the Belgrade "Tribuna", Colonel Okanović wrote about this on February 25, 1920:

"The Allies offered to build new communications through Montenegro to the sea, but the Serbian responsible parties did not want to hear about it; they even left that offer unanswered. But when the disaster became definite, they remembered this need, but it was too late, because something like that cannot be made in ten days. And in order to justify the crime against their army and people, they put the blame for all this on Montenegro!"²¹

Rašović's "third piece of evidence" that King Nikola is guilty of the death of many Serbian refugees is a complete fabrication. There, the event is dislocated in time, which is quite common in propaganda. Without a clear timeline, it is difficult to find a causal relationship between events. Rašović makes an extremely serious accusation, so it is no wonder that it left a strong impression on Slobodan Jarčević, the writer of the afterword in one of the editions of the book²²:

"The treasurer of Crnogorska banka Đurašković took 300,000 (three hundred thousand) crowns in gold to the Austro-Hungarian consul in Skadar. This money was to be thrown among the leaders of the Arnaut tribes and to use them to start an uprising in Albania, which will draw a large part of the Serbian army to the south and thus weaken the northern front. Due to the indiscretion of the Montenegrin consul in Skadar, Aleksa Martinović, this matter became public."²³

²¹ Радослав Ротковић, *Велика завјера против Црне Горе*, Подгорица, 2001, p. 487.

²² Лазар Рашовић, op. cit, p. 29.

²³ Лазар Рашовић, op. cit, Afterword, p. 82.

The episode that Rašović mentions here has never been fully clarified. However, it can be said with certainty - the incident took place in April 1915 and has nothing to do with the retreat of the Serbian army. A significantly smaller amount was spent in Albania, but it was not handed over to the Austrian consul (the very idea is absurd), but to the Albanian leaders. All this was done within the framework of Montenegrin plans for the occupation of Skadar and Medova, which aimed to solve the pressing problem of supply. The money was spent to get the cooperation of the Albanian leaders in the upcoming action.

Despite the fact that similar things are not rare in politics (for example, Pašić undertook a secret agreement with Esad Pasha to finance his gendarmerie), the incident was embarrassing for the Montenegrin government and King Nikola, so it is no wonder that it was quickly covered up. This created ideal conditions for propaganda manipulations, as Rašović's example shows.

Contrary to what Rašović says, King Nikola, by occupying Skadar and parts of northern Albania, greatly facilitated the retreat of the Serbian army, because the Montenegrin army on the ground could protect the flank of the Serbian army from Albanian attacks. The occupation of Skadar was condemned by all allies, including Serbia. According to the instructions of the Pašić government, as a sign of protest, General Boža Janković resigned from the post of Chief of Staff of the Supreme Command of the Montenegrin Army. The Serbian government considered the possibility of a complete break in relations. In dispatch no. 1130 of July 15 (June 22) to the Serbian Minister of Defense, Janković's successor Pešić advised that the capture of Skadar was not a good reason to break off relations:

"According to this, the best moment for Serbia to break ties with Montenegro seems to be now, when all powers are against Montenegro... only Skadar should not be the reason for that, because then we would lose the sympathy of the masses, since the entire Montenegrin people are delighted with Skadar."²⁴

England and Italy, which subsequently introduced a *de facto* blockade of Montenegro, were especially harsh in their condemnation.²⁵ An interesting opinion of Aristide Briand, at that time French Minister of Foreign Affairs, later Prime Minister of France and winner of the Nobel Peace Prize, was expressed during the withdrawal of the Serbian army:

²⁴ Milan Šćekić, *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu (1914-1916)*, Zbornik dokumenata, Podgorica, 2021. p. 270.

²⁵ Драгољуб Живојиновић, *Италија и Црна Гора 1914-1925. – Студија о изневереном савезништву*, Београд, 1998, p. 150-151.

"It must be admitted that Montenegro did everything in its power to help the Serbian army... On the other hand, the occupation of Skadar, carried out against the will of the Entente Powers, which cost Montenegro a lot, in the current situation, can be considered a favorable circumstance..."²⁶

THE "SALE" OF LOVČEN AND THE CAPITULATION OF MONTENEGRO

According to Rašović's book, there was a "hellish" plan of King Nikola to destroy the Serbian army. In accordance with the plan, Prince Petar was appointed commander of the Lovćen detachment in 1914, 15 months before the retreat of the Serbian army.²⁷ Then, a year later, Prince Danilo concluded an agreement with the Axis powers, according to which Montenegro should receive a large territorial expansion, albeit without Skadar.²⁸ In return, King Nikola will use his authority and power in the interests of the Central Powers at a moment chosen by the Austrians. Rašović then clarifies: "Later it will turn out that the favor was - the kind of welcome of the Serbian army and the surrender of Lovćen."²⁹ It is hard to believe that this is written by a lawyer by education, who at that time had a published treatise on Montesquieu and his law school.³⁰ That episode was considered for a long time in historiography as a possible evidence of King Nikola's treason, and the dilemma was resolved by Vojislav Vučković's article.³¹

This is where a logical problem arises: why didn't King Nikola surrender Lovćen a month earlier. In that case, the Austrians would easily capture the exhausted Serbian army. Rašović has an explanation that surpasses all others in terms of its absurdity:

²⁶ British National Archive, *Foreign Office 371*, vol. 2268, Letter from Aristide Briand to Lord Bertie dated 24 November 1915.

²⁷ Лазар Рашовић, *op. cit.*, p. 27.

²⁸ *Ibid.*, p.32. ; The unsubstantiated idea that King Nikola was colluding with the Austrians also occurred to others. Knowing how much the King wanted Skadar, the assumptions of others always included giving Skadar to Montenegro as part of the deal. As a result, the assumptions gained credibility.

²⁹ Лазар Рашовић, *op. cit.*, p. 32.

³⁰ Стево Лапчевић, *op. cit.*, p. 91.

³¹ Војислав Вучковић, „Дипломатска позадина уједињења Црне Горе и Србије”, *Југословенска ревија за међународно право*, Београд, 1959, p. 614. In his analysis, Vojislav Vučković concludes: "Danilo certainly received the German proposal through the emissary, but there is no information that he conducted negotiations for peace based on it. Those are two different things. There were such cases in almost all warring states, both in the First and Second World War."

"Those who saw a little deeper were afraid *that King Nikola would prepare even greater difficulties for the heroic Serbian army*. They were afraid that Prince Peter's front would be "broken through" overnight and that the enemy would find himself in Skadar and cut off the Serbian army. And that would certainly have happened if the Austrian military administration and King Nikola himself had not been afraid of such a step. And here's why. They were afraid that this game would be too transparent and that in that case the Serbian and Montenegrin armies would resist in unison and turn against King Nikola."³²

If Danilo, as stated by Rašović, "made an agreement" with the Austrians, sooner or later he will reveal himself, so the Montenegrin side has no benefit if the "game" is less transparent. On the other hand, the Austrians are certainly not afraid of the Serbian army, which is exhausted and in which many soldiers are literally dying of hunger. The Serbian army will be capable of action only after several months of recovery.

As expected, as key evidence for the contacts between King Nikola and the Austrians, Rašović uses the negotiations regarding the humanization of the war between Prince Peter and the former Austrian military attaché in Cetinje, a special officer for Montenegro, Major Hubka. The negotiations were initiated by the Montenegrin side after the air attack on Podgorica, when several dozen civilians were killed. For years, professional historiographers shared Rašović's position. Today, it has been proven that the negotiations were solely about the cessation of the bombing of civilian objects and that the negotiations were also conducted with the approval of Serbian General Boža Janković, at that time the Chief of Staff of the Supreme Command of the Montenegrin Army. In addition, the negotiations were conducted according to the rules provided for by the Geneva Convention for the Negotiations of Warring Parties. That is why no one sufficiently informed takes the negotiations as proof of the closeness of Montenegro and Austria. Rašović could not have known all that, but he must have known that Hubka and Prince Petar met only once, and not regularly as he claims³³, and that the bombings stopped immediately after that meeting. Rašović states that Cetinje was bombed the next day, which is incorrect.³⁴

Rašović can be forgiven when he makes mistakes out of ignorance, although as a lawyer he should be more careful. Thus, several times he accurately noted illogicalities or mistakes on the Montenegrin side, which he immediately attributed

³² Лазар Рашовић, *op.cit.*, p.45. ; Here Rašović makes a common mistake in propaganda; Austrian military rule was introduced three months later. Such mistakes easily go undetected by uninformed readers.

³³ *Ibid.*, p. 43.

³⁴ *Ibid.*

to the culprit on duty - ie. malicious actions of King Nikola. He obviously does not know that almost all decisions related to the Montenegrin army were made by Petar Pešić, who replaced Boža Janković in June 1915, and not by King Nikola.

He is thus wrong when he attributes the blame to King Nikola that parts of the army were given orders to attack and other parts to retreat, which inevitably caused confusion³⁵ (French ambassador Delaroché Verne believed that Pešić deliberately caused confusion³⁶). Such was Rašović's mistake related to the deployment of the Kučko-Bratonoš brigade on Presjeka:

"The king was afraid of this brave brigade like living fire, and therefore it was necessary to arrange *for it to be captured*. And so a perfidy of the lowest kind occurs: *while the left and right wings retreated, the Kučko-Bratonoš brigade is sent to the center, to the very hill of Lovćen, to be captured*. When this brigade arrived at Presjeka, the main position, and started fighting, **the enemy had already surrounded it from two sides.**"³⁷

The written statement of Luka Gojnić, the brigade commander, has been preserved. He is full of praise for the brigade, rating it as the bravest in the Montenegrin army, and goes on to say: "[Pešić] was in favor of keeping the enemy even if by dawn all of the Kuči and Bratonožići were killed."³⁸ The question remains whether near the end of his life Rašović learned about this statement by Gojnić.

It is similar with Mojkovac; Rašović attributes to King Nikola the decision made by Pešić:

"... and the Sandžacki detachment is resisting at Mojkovac, and thus he [King Nikola] will be able to carry out his plan unhindered. ... [while King Nikola] sends the army at Mojkovac a proclamation to fight to the last, which the army really did."³⁹

³⁵ Ibid, p. 51

³⁶ Petar Plamenac, „Uzroci crnogorske kapitulacije”, *Nova Evropa*, 26 maj. 1926, Zagreb, str. 357. Plamenac states that Delaroché-Vernay wrote in a report to the French government: "[Pešić]... put Mr. Pešić to betray the Montenegrin army and King Nikola. Mr. Pešić accepted this role and performed it..."

³⁷ Лазар Рашовић, op.cit, p.50. ; Архив Историјског института Црне Горе, фасцикла 325, Изјава генерала Гојнића, без датума, p. 4. The decision on the deployment of brigades between Presjeka and Lovćen was made by General Gojnić, against the proposals of Prince Mirko and Brigadier Raičević. Many years later, Gojnić was not convinced of the correctness of his decision, but explained it with communication problems. ; Lazar Rašović is Kuč himself and rightly proud of that brigade.

³⁸ Лука Гојнић, op.cit, p 5. Taken up by Новица Ракочевић, Ловћенски одред у Првом светском рату 1914.-1916., *Историјски записи бр.2*, Титоград, 1966.

³⁹ Лазар Рашовић, op. cit, p. 50.

Pešić's decision was characterized by the authors of "Operations of the Montenegrin Army in the First World War" (three colonels and Lieutenant General Velimir Terzić):

"Accordingly, the Supreme Command [Pešić] had no justified reason from an operational point of view to issue an order that the positions on the Tara River must be defended to the last man."⁴⁰

Pešić never changed that order. Many believe that, immediately before the battle, the heir to the throne Alexander also sent a dispatch, saying that Serbia was being saved at Mojkovac.

It may sound incredible, but Rašović says almost nothing about the capitulation of Montenegro. The reason is that it is impossible to logically reconcile the sale of Lovćen and the capitulation. Rašović claims that "an agreement was concluded" between Prince Danilo and the Austrians, according to which the Montenegrins were to receive territorial expansion in exchange for the "sale" of Lovćen. Instead, they got capitulation and occupation.

The above is especially difficult to explain if, as Rašović states, King Nikola corresponded with Emperor Francis Joseph⁴¹ throughout the war and if Prince Petar met Hubka a few hours before the fall of Lovćen. All the more so because, according to Rašović, King Nikola was such a confidant of the Austrians that they informed him in advance about Bulgaria's entry into the war.⁴²

If King Nikola and Emperor Francis Joseph were in constant correspondence during the war, it is even more difficult to explain why Prince Danilo went to the Greek king, a known Germanophile, to negotiate with the Germans with his help.⁴³

⁴⁰ Група аутора, op. cit, p. 454.

⁴¹ Probably Rašović himself understands that the accusation about the correspondence with the Austrian emperor is absurd, so he allegedly hopes that the Austrians will not destroy it. Why would they destroy it? For them, the correspondence between the emperor and the king is not compromising. If nothing else, such correspondence would indicate that the Austrians did not actually want war. On the other hand, the absence of correspondence would mean that Rašović is making things up. That seemingly insignificant remark shows that Rašović is worried about his reputation. He had no need to worry, because a political climate was never created in which his slanders could be disavowed.

⁴² Лазар Рашовић, op. cit, p. 32. ; Matthew A. Yokell, *Sold to the Highest Bidder*, Richmond, Virginia, 2010, p. 89. In his study "Sold to the Highest Bidder", Matthew Yokell shows that negotiations with the Entente did not end until October 4, 1915. To inform King Nikola before October 4 would have meant questioning the secrecy of the negotiations. After October 4, everything was clear to the Entente. That is why Rašović's "assumption" is completely unfounded.

⁴³ Лазар Рашовић, op. cit, p. 31.

LAZAR RAŠOVIĆ CHANGES HIS OPINION

Many years later, Rašović will dramatically change his opinion expressed in the book "Montenegro in the European War", which was contributed by his acquaintance with Dr. Pero Šoć, a minister in the refugee government of King Nikola, who collected tens of thousands of documents about the end of the Montenegrin kingdom. In that documentation real facts that every intellectual of Rašović's level would have to respect can be found.⁴⁴

Rašović's letter to Šoć dated February 14, 1962 has been preserved, in which, among other things, he says:

"After I had sent you the manuscript of my book yesterday, I remembered that this was a good opportunity to somewhat retouch the claims of my book: Montenegro in the European War. You remember that, when you were in Mitrovica, I told you that I was sorry for saying such unfavorable things about the old king, and that, if there was a second edition, I would improve a lot of things. Therefore, if you are dealing with a preface, you could say something like this in that book.

As for Rašović's book Montenegro in the European War, we do not agree with him in the part where he describes the role of the old King Nikola. If there had been mistakes, and there certainly had been, then those mistakes must be attributed to the then government of Montenegro, and not to the old King. The book has a historical value, especially because of the documents collected in it.

A note like this would be appropriate."⁴⁵

A drastic change in Rašović's attitude can be observed. King Nikola is no longer the greatest traitor of Serbia, the executioner of the Serbian army, the man who handed over Lovćen to the Austrians... Now it is "old King Nikola"; while he absolves him not only from all crimes, but also from all mistakes. Equally important, Rašović realizes that, especially in war, bad and even catastrophically bad decisions can be made by mistake, without evil intent.

It is interesting that Rašović's assessment from 1962 does not differ significantly from Petar Pešić's assessment from January 13, 1915: "The King did not agree to the terms of the armistice and that is why the Government resigned."⁴⁶

⁴⁴ Today, that documentation forms the Legacy (Legat) of Pero Šoć.

⁴⁵ Легат, Писмо Лазара Рашовића Перу Шоћу од 14. фебруара 1962.

⁴⁶ Љубинка Шкодрић и Александар Марковић, *Први светски рат у документима архива Србије*, ТОМ 3, Београд 2018, р. 613.

Šoć will not write the foreword; it is not known whether because he thought Rašović was too mild in his self-criticism, or because Šoć's reply was late.

In a letter dated February 25, 1962, Rašović says: "Regarding the content of my book 'Montenegro in the European War', it is all dedicated to showing the real role of Montenegro in the war and rejecting the slanders against the people of Montenegro."⁴⁷

What follows is a lengthy explanation of what prompted him to write his pamphlet. Did he really believe that by slandering King Nikola, he would defend the true role of Montenegro? Either way, he failed. The previously quoted unknown reviewer does not say anywhere that Rašović showed Montenegro did something notable during the war. Rašović spent two years in captivity with other Montenegrin soldiers. Is it possible that none of them mentioned the battle at Javor, or Mojkovac, or Berane, or the defense of the flank of the Serbian army as it retreated towards the sea? Even if there were exaggerations, Rašović had to write something about it, if his goal was to remove the stain from Montenegro, especially since, when it came to slandering King Nikola, he did not check the gossips.

The conclusion is that Rašović justified himself in front of Šoć on February 25. Rašović has reason to justify himself, but he hardly achieves his goal by going to the other extreme and claiming that mistakes can only be attributed to the government of Montenegro. There were certainly mistakes that can be attributed to King Nikola.

CONCLUSION

It could have been expected that after the fall of communism, the truth about King Nikola would come to light, and unfounded, sometimes absurd accusations, such as the accusation that he acted in agreement with the Austrians to destroy the Serbian army, would be dismissed once and for all. One could expect that something similar to what happened in Russia would happen, related to unfounded accusations against Nicholas II, and that pamphlets like Rašović's "Montenegro in the European War" would be forgotten once and for all. Unfortunately, that didn't happen.

Rašović's book was successful in 1919 because it "proved" what people "knew", i.e. that King Nikola is "an unprecedented scoundrel and traitor". Three reprints since 2003 show that there is still the same propaganda need for the book today. However, there is a huge difference between 1919 and today.

Immediately after the First World War, at a time of general chaos and the

⁴⁷ Лерат, *Писмо Лазара Рашовића Перу Шоћу од 25. фебруара 1962.*

absence of reliable documents, it could be understood that readers accepted Rašović's book as the truth. However, how to understand Slobodan Jarčević, who was the first, in 2003, to re-actualize the book "Montenegro in the European War"? It is not surprising that he did not know about Rašović's radical change of opinion. However, it is surprising that the political scientist Jarčević knew absolutely nothing about what numerous researchers, including academicians, discovered in the previous 80 years, which seriously questions Rašović's credibility as a witness and interpreter of events in Montenegro during the First World War.

A full assessment of the personality of King Nikola and his reign of more than half a century, including his leadership of the Montenegrin ship in the turbulent time of the First World War, has yet to be written. Serious authors should stick to documented facts, and reject unfounded propaganda "truths", no matter where they come from. Above all, it is necessary to reject once and for all propaganda fabrications similar to those that are so numerous in Rašović's book.

REFERENCE LIST

Архив Историјског института Црне Горе, фасцикла 325, Изјава генерала Гојнића.

Вучковић Војислав, „Дипломатска позадина уједињења Црне Горе и Србије”, *Југословенска ревија за међународно право*, Београд, 1959.

Група аутора, *Операције црногорске војске у Првом светском рату*, Војноисториски институт ЈНА, Београд, 1954.

Девственница, објављена проститутком, *Live Journal*, Интернет: <https://miss-hohotyn007.livejournal.com/1495038.html>, 09/11/2022.

Живојиновић Драгољуб, *Италија и Црна Гора 1914-1925*. – *Студија о изневереном савезништву*, Службени лист СРЈ, Београд, 1998.

Живојиновић Драгољуб, *Невољни савезници 1914-1915*, Службени лист СРЈ, Београд, 2000.

Лапчевић Стево, „Живот и дело др Лазара Рашовића, заборављеног председника митровачке општине”, *Споменица Историјског архива Срем*, Сремска Митровица, број 20/2021.

Мельгунов Сергей Петрович, *Судьба императора Николая II после отречения*, ВЕЧЕ, Москва, 2005.

Национална библиотека Црне Горе „Ђурађ Црнојевић”, *Легат Пера Шоћа*, кутија 7, фасцикла 39.

Ракочевевић Новица, „Ловћенски одред у Првом светском рату 1914.-1916.”, *Историјски записи бр.2*, Титоград, 1966.

Рашовић Лазар, *Црна Гора у европском рату*, Фототипско издање, Београд, 2003.

Шкеровић Никола, *Црна Гора за вријеме првог свјетског рата*, Историјски Институт Народне Републике Црне Горе, Титоград, 1963,

Шкодрић Љубинка и Марковић Александар, *Први свтски рат у документима архива Србије*, ТОМ 3, Архив Србија, Београд 2018.

British National Archive, *Foreign Office 371*, vol. 2268.

Plamenac Petar, „Uzroci crnogorske kapitulacije”, *Nova Evropa*, 26 maj. 1926, Zagreb.

Rotković Radoslav, *Velika zavjera protiv Crne Gore*, Crnogorska izdanja (Montenegro editions), Podgorica, 2001.

Ščekić Milan, *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu (1914-1916)*, Zbornik dokumenata, Podgorica, 2021.

Yokell Matthew A, *Sold to the Highest Bidder*, Richmond, Virginia, 2010.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Редакција часописа *Дипломатија и безбедност* прихвата радове који су уређени на следећи начин:

За писање рада користити **ћирилично писмо**.

Текст писати у фонту **Times New Roman**, величина фонта **12**, са увученим пасусима (First line) и проредом (Line spacing) **1,5** и маргинама **Normal 2,5 cm**.

Обим рада од 16 до 25 страна (од 36.300 до 56.725 карактера са размаком). Приликом провере броја карактера користити: Review/Word Count/Character (with spaces) - активирати опцију *Include textboxes, footnotes and endnotes*.

Име и презиме аутора се пише на средини, малим словима – **Bold** и **Italic** (фонт 12).

Афилијација се пише испод имена аутора на средини, малим словима – **Italic** (фонт 12). Уколико је аутор запослен на факултету, након навођења факултета, наводи се и универзитет (нпр. *Факултет политичких наука, Универзитет у Београду*). Уколико је аутор запослен на институту, наводи се и град у коме се институт налази (нпр. *Институт за политичке студије, Београд*).

Наслов се пише на средини, великим словима – **Bold** (фонт 14). Фуснота поред наслова служи за навођење назива и броја пројекта у оквиру кога је чланак написан.

Сажетак се пише испод наслова на средини малим словима величина фонта 12. Испод тога пише се текст сажетка у обиму од 100 до 250 речи - фонт 12, *Justify*. Сажетак садржи предмет анализе, циљ рада, коришћене теоријско-методолошке приступе, резултате и закључке рада.

Кључне речи се пишу испод текста сажетка малим словима (фонт 12), и одвајају зарезом. Наводи се од 5 до 10 кључних речи.

Поднаслови се пишу на средини, великим словима - **Bold** (фонт 12) и нумеришу се арапским бројевима. Уколико поднаслов садржи више целина, оне се такође означавају арапским бројевима, и то: 1.1. – малим обичним словима **Bold** (фонт 12).

Начин цитирања:

Фусноте у форми напомена се дају на дну стране у којој се налази коментарисани део текста или навођене литературе. Фусноте уносити командом Insert – Reference – Footnote. Фусноте се пишу у фонту **Times New Roman**, величина слова **10**. Фусноте треба поравнати по левој и десној маргини, односно изабрати опцију *Justify*.

Приликом навођења фуснота руководити се следећим упутствима:

• приликом навођења *монографије/књиге* фуснота мора садржати:

- Име и презиме аутора, наслов књиге курзивом (*Italic*), назив издавача, место, годину издања и број стране.

- **Пример:** Бранко Крга, *Стратегија националне безбедности у теорији и пракси*, МЦ „Одбрана”, Београд, 2017, стр. 244.

• **приликом навођења чланака из часописа:**

- Име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив часописа курзивом (*Italic*), назив издавача, место издавања, број, година излагања и број стране.

- **Пример:** Андреја Савић, Ненад Ђорђевић, „Евроатланска димензија безбедности Србије”, *Политика националне безбедности*, Институт за политичке студије, Београд, број 2/2017, стр. 69.

• **приликом навођења зборника радова/поглавља из књиге:**

- Име и презиме аутора, назив рада под наводницима, назив зборника/поглавља курзивом (*Italic*), имена и презимена приређивача зборника у загради, назив издавача, место издања, година издања, број стране.

- **Пример:** Михаило Марковић, „Еволуција Косовског проблема и могућности његовог решења, у зборнику: *Срби на Косову и Метохији*, (приредили: Стеван Карамата и Часлав Оцић), издања САНУ, Београд, 2006, стр. 215.

• **приликом навођења извора са Интернета:**

- Име и презиме аутора, наслов чланка курзивом (*Italic*), пуну интернет адресу и датум приступа.

- **Пример:** Janne E. Nolan, *Diplomacy and Security in the Twenty-first Century*, https://isd.georgetown.edu/sites/isd/files/Diplomacy_and_Security.pdf, 15/03/2018.

• **приликом навођења архивске грађе:**

- мора да садржи назив институције у којој се грађа чува, фонд, фасциклу (уколико има), назив документа (ако нема назива документа одређује се тако да одговори на питања: ко? коме? шта?), место, датум.

- **Пример:** Архив Србије, МИД, К-Т, ф 2, р93/1894, Извештај Министарства иностраних дела о постављењу конзула, Београд, 19. април 1888.

• **приликом навођења прописа/закона:**

- Пуним називом прописа/закона, курзивом гласило у коме је пропис објављен, број и година објављивања.

- **Пример:** Закон о извршењу и обезбеђењу, *Службени гласник РС*, бр. 106/2015.

• **приликом навођења публикација у новинама:**

- Име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив новине курзивом, датум објављивања

- **Пример:** Миленко Пешић, „ЕУ треба да реши Косово исто као и Ката-

лонију”, *Политика*, 06/05/2018.

• **Код поновљеног цитирања истог извора узастопно на истој страни користити:** Исто, број стране

- **Пример:** Збигњев Бжежински, *Друга шанса Америке*, Службени гласник, Београд, 2009, стр. 51.

- Исто, стр. 55.

• **Код поновљеног цитирања истог извора уколико није узастопно и на истој страни користити:** Име, презиме аутора, назив извора, нав.дело, број стране.

- **Пример:** Збигњев Бжежински, *Друга шанса Америке*, Службени гласник, Београд, 2009, стр. 51.

- Збигњев Бжежински, *Друга шанса Америке*, нав. дело, стр. 69.

• **Код уноса табела и графикана користити:**

- Изнад табеле/графикана центрирано пише се Табела/Графикон, редни број, назив табеле, величина фонта 10.

- Испод табеле/графикана пише се Извор: навести извор по правилима цитирања за фусноте, величина фонта 10.

• **Литература** се наводи на исти начин као и у фуснотама, с тим што се прво наводи презиме, па име аутора. Литература је поређана по азбучном реду за изворе на ћириличном писму, који се први наводе, а затим по абecedном реду за изворе на латиници.

За чланке из часописа, зборника као и за поглавља у књигама потребно је навести од које до које стране је чланак или поглавље у зборнику/књизи.

Литература садржи само изворе који су наведени у фуснотама.

Након литературе, латиничним писмом навести **име и презиме аутора** на средини - *Bold* (фонт 12), испод тога **наслов рада** на енглеском великим словима - *Bold* (фонт 14).

Резиме (Resume) се пише на средини, малим словима – *Bold* (фонт 12). Испод тога пише се текст резимеа на енглеском језику у обиму до **1/10** дужине чланка. Резиме садржи резултате и закључке истраживања до којих је аутор дошао у свом раду.

Кључне речи (Keywords) се пишу малим словима (фонт 12) и одвајају зарезом.

Радови који се предају за објављивање морају да се заснивају на новијој литератури, посебно на изворима, тј. радовима који су објављени у научним часописима.

НАПОМЕНА: Радови који нису усклађени са датим упутствима неће бити разматрани за објављивање у часопису.

Текстове слати у електронском облику на имејл адресу: institut@fdb.edu.rs

AUTHOR GUIDELINES

The editorial board of the journal *Diplomacy and Security* accepts papers that have been edited as follows:

Use the **Cyrillic alphabet** to write the paper.

Write the text in **Times New Roman font**, font size **12**, with indented paragraphs (First line) and spacing (Line spacing) **1.5** and margins **Normal 2.5 cm**.

Volume of paper: from 16 to 25 pages (from 36,300 to 56,725 characters with space). When counting the characters, use: Review / Word Count / Character (with spaces) - activate the option *Include textboxes, footnotes and endnotes*.

The author's name and surname are to be written in the middle, in small letters - Bold and Italic (font 12).

The affiliation should be written below the author's name in the middle, in small letters - Italic (font 12). If the author is employed at the faculty, after listing the faculty, the university is also stated (eg *Faculty of Political Sciences, University of Belgrade*). If the author is employed at the institute, the city in which the institute is located is also stated (eg *the Institute for Political Studies, Belgrade*).

The title should be written in the middle, in capital letters - Bold (font 14). The footnote next to the title is used to state the name and number of the project within which the article was written.

The abstract should be written below the title in the middle in small letters, font size 12. Below, the text of the abstract should be written in the range of 100 to 250 words - font 12, *Justify*. The abstract contains the subject of analysis, the aim of the paper, the used theoretical and methodological approaches, results and conclusions of the paper.

Keywords are written below the text of the abstract in lower case (font 12), and separated by commas. There should be 5 to 10 keywords listed.

Subheadings should be written in the middle, in capital letters - Bold (font 12) and numbered in Arabic numerals. If the subtitle contains more than one unity, they are also marked with Arabic numerals, as follows: 1.1. - in small ordinary letters Bold (font 12).

Method of citing and referencing:

Footnotes in the form of notes should be placed at the bottom of the page where the commented part of the text or cited reference is located. Enter footnotes with the command: Insert - References - Footnote. Footnotes are written in **Times New Roman font**, font size **10**. Footnotes should be aligned on the left and right margins, ie select the *Justify* option.

When using footnotes, follow these instructions:

- **when citing a monograph / book, the footnote must contain:**

- Name and surname of the author, title of the book in italics, name of the publisher, place, year of publication and page number.

- **Example:** Бранко Крга, *Стратегија националне безбедности у теорији и пракси*, МЦ „Одбрана”, Београд, 2017, р. 244.

• **when citing articles from journals:**

- Name and surname of the author, title of the article in quotation marks, name of the journal in italics, name of the publisher, place of publication, number, year of publication and page number.

- **Example:** Андреја Савић, Ненад Ђорђевић, „Евроатланска димензија безбедности Србије”, *Политика националне безбедности*, Институт за политичке студије, Београд, број 2/2017, р. 69.

• **when citing the collection of papers / chapters from the book:**

- Name and surname of the author, title of the paper in quotation marks, title of the collection / chapter in Italic, name and surname of the editor of the collection in brackets, name of the publisher, place of publication, year of publication, page number.

- **Example:** Михаило Марковић, „Еволуција Косовског проблема и могућности његовог решења, у зборнику: *Срби на Косову и Метохији*, (приредили: Стеван Карамата и Часлав Оцић), издања САНУ, Београд, 2006, р. 215.

• **when citing sources from the Internet:**

- Name and surname of the author, title of the article in Italic, full internet address and date of access.

- **Example:** Janne E. Nolan, *Diplomacy and Security in the Twenty-first Century*, https://isd.georgetown.edu/sites/isd/files/Diplomacy_and_Security.pdf, 15/03/2018.

• **when citing archive sources:**

- it must contain the name of the institution where the material is kept, the fund, the folder (if any), the name of the document (if there is no name of the document, it is determined so as to answer the questions: who? to whom? what?), place, date.

- **Example:** Архив Србије, МИД, К-Т, ф 2, р93/1894, Извештај Министарства иностраних дела о постављењу конзула, Београд, 19. април 1888.

• **when citing regulations / laws:**

- Full name of the regulation / law; in Italic, the bulletin in which the regulation was published, the number and year of publication.

- **Example:** Закон о извршењу и обезбеђењу, *Службени гласник РС*, бр. 106/2015.

• **when citing articles from newspapers:**

- Name and surname of the author, title of the article in quotation marks, name of the newspaper in Italic, date of publication.

- **Example:** Миленко Пешић, „ЕУ треба да реши Косово исто као и Каталонију”, *Политика*, 06/05/2018.

• **When quoting the same source repeatedly on the same page, use: Ibid, page number**

- **Example:** Збигњев Бжежински, *Друга шанса Америке*, Службени гласник, Београд, 2009, р. 51.

- Ibid, р. 55.

• **When repeating the same source, if it is not consecutive and on the same page, use:** Name, surname of the author, name of the source, op.cit, page number.

- **Example:** Збигњев Бжежински, *Друга шанса Америке*, Службени гласник, Београд, 2009, р. 51.

- Збигњев Бжежински, *Друга шанса Америке*, op. cit, р. 69.

• **When citing tables and charts, use:**

- Above the table / chart, in the middle should be written Table / Chart, ordinal number, table name, font size 10.

- Below the table / chart should be written Source: state the source according to the citation rules for footnotes, font size 10.

• **References** are cited in the same way as in the footnotes, with the last name first, then the author's name.

• The references are arranged in alphabetical order for sources in the Cyrillic alphabet, which are listed first, and then in alphabetical order for sources in Latin.

For articles from magazines, collections (anthologies) as well as for chapters in books, it is necessary to state exactly numbers of pages where the article or chapter in the collection (anthology) / book is.

The References contain only the sources cited in the footnotes.

After the References, in Latin letters, state **the name and surname of the author** in the middle - Bold (font 12), below that **the title of the paper** in English in capital letters - Bold (font 14).

Abstract is written in the middle, in small letters - Bold (font 12). Below that, the text of the abstract is written in English, up to **1/10** of the length of the article. The abstract contains the results and conclusions of the research reached by the author in his paper.

Keywords are written in lower case (font 12) and separated by commas.

Papers submitted for publication must be based on recent literature, especially on sources, ie. papers published in scientific journals.

NOTE: Papers that do not comply with the given instructions will not be considered for publication in the journal.

Texts should be sent in electronic form to the e-mail address: institut@fdb.edu.rs

УПУТСТВО ЗА РЕЦЕНЗЕНТЕ

Редакција часописа *Дипломатија и безбедност* настоји да обезбеди висок квалитет радова које објављује. Учесће рецензента у овом процесу је од велике важности и њихов рад изузетно ценимо.

Рецензије су анонимне у оба смера. Рок за рецензирање је 10 дана од пријема рада. Садржај рецензије је поверљив, те се не сме откривати особама које нису у уредништву часописа. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију.

Приликом рецензије рукописа, рецензент треба да попуни рецензентски лист:

Име, презиме и звање аутора текста:

Назив рада:

Актуелност, друштвени и научни значај разматране теме:

У којој мери је аутор јасно назначио теоријски, методолошки приступ у раду:

Да ли је рад заснован на савременој и релевантној литератури, посебно у којој мери је аутор користио најновије резултате објављене у научним часописима и зборницима (посебно часописи и зборници из политикологије):

Научни и друштвени допринос рада. Општи коментар о квалитету рада:

Сугестија аутору за побољшање квалитета рада, ако је потребно:

Препорука за категоризацију рада:

1. Оригинални научни рад
2. Прегледни рад
3. Научна критика, полемика и осврти

Препорука о публикавању рада:

1. Објавити без измена
2. Објавити уз мале измене
3. Након корекције, рад послати на нови круг рецензије
4. Одбити

Од рецензента се не очекује да раде лектуру и коректуру рада, али је препоручљиво да наведу ако је потребно да се рад лекторише. Препоручљиви су и коментари за уредника који се тичу етичких (плагијаризам, превара, итд.) или неких других аспеката рада, а који ће уреднику помоћи у доношењу коначне одлуке о даљем статусу рада.

Датум оцене рада:

Име, презиме и научно
звање рецензента:

GUIDELINES FOR REVIEWERS

The editorial board of the journal *Diplomacy and Security* strives to ensure the high quality of the papers it publishes. The participation of reviewers in this process is of great importance and we highly appreciate their work.

Reviews are anonymous in both directions. The deadline for reviewing is 10 days from the receipt of the paper. The content of the review is confidential, and must not be disclosed to persons who are not in the editorial board of the journal. If the reviewer at any time realizes that there is any kind of conflict of interest regarding the paper he needs to review, he should inform the editorial office as soon as possible.

When reviewing the manuscript, the reviewer should fill in the review sheet:

Name, surname and title of the author of the paper:

Title of the paper:

Actuality, social and scientific significance of the considered topic:

To what extent did the author clearly indicate the theoretical, methodological approach in the paper:

Is the paper based on contemporary and relevant literature, especially to what extent the author used the latest results published in scientific journals and collections (especially journals and collections of political science):

Scientific and social contribution of the paper. General comment on the quality of paper: Suggestion to the author to improve the quality of paper, if necessary:

Recommendation for categorization of paper:

1. Original scientific paper
2. Review paper
3. Scientific critique, polemics and review

Recommendation for publishing the paper:

1. Publish without changes
2. Publish with minor changes
3. After correction, send the paper to a new round of reviews
4. Reject

Reviewers are not expected to proofread the paper, but it is advisable to indicate if it is necessary to proofread it. Comments for the editor concerning ethical (plagiarism, fake, etc.) or some other aspects of the paper are also recommended, which will help the editor in making the final decision on the further status of the paper.

Date of evaluation of the paper:

Name, surname and
scientific title of the reviewer:

Списак рецензената:

Проф. др Терзић Славенко, академик
Проф. др Дашић Давид, емеритус
Проф. др Балта Иван, емеритус
Проф. др Бановић Божидар
Проф. др Бошковић Милица
Проф. др Вучић Михајло
Проф. др Дамњановић Александар
Проф. др Димитријевић Бојан
Проф. др Колев Драган
Проф. др Крга Бранко
Проф. др Лабовић Дејан
Проф. др Лазић Радојица
Проф. др Лопичић Јанчић Јелена
Проф. др Манић Михајло
Проф. др Мрдак Гордана
Проф. др Надовеца Бранко
Проф. др Павловић Момчило
Проф. др Пејчић Хрививоје
Проф. др Петровић Лазар
Проф. др Пророковић Душан
Проф. др Радовић Ивица
Проф. др Ранђеловић Драган
Проф. др Савић Андреја
Проф. др Симовић Слободан
Проф. др Скакавац Здравко
Проф. др Стојадинивић Миша
Проф. др Талијан Момчило
Проф. др Танасковић Дарко
Проф. др Толваишис Леонас
Проф. др Трбојевић Милован
Проф. др Форца Божидар
Проф. др Шкулић Милан
Доц. др Бјеља Данијела
Доц. др Браковић Жарко
Доц. др Иветић Стево
др Јерић Кристиан, научни сарадник
др Јовићевић Татјана, виши научни сарадник

List of reviewers:

Prof. Dr. Terzić Slavenko, akademik
Prof. Dr. Dašić David, emeritus
Prof. Dr. Balta Ivan, emeritus
Prof. Dr. Banović Božidar
Prof. Dr. Bošković Milica
Prof. Dr. Vučić Mihajlo
Prof. Dr. Damnjanović Aleksandar
Prof. Dr. Dimitrijević Bojan
Prof. Dr. Kolev Dragan
Prof. Dr. Krga Branko
Prof. Dr. Labović Dejan
Prof. Dr. Lazić Radojica
Prof. Dr. Lopičić Jančić Jelena
Prof. Dr. Manić Mihajlo
Prof. Dr. Mrdak Gordana
Prof. Dr. Nadoveza Branko
Prof. Dr. Pavlović Momčilo
Prof. Dr. Pejčić Hristivoje
Prof. Dr. Petrović Lazar
Prof. Dr. Proroković Dušan
Prof. Dr. Radović Ivica
Prof. Dr. Ranđelović Dragan
Prof. Dr. Savić Andreja
Prof. Dr. Simović Slobodan
Prof. Dr. Skakavac Zdravko
Prof. Dr. Stojadinović Miša
Prof. Dr. Talijan Momčilo
Prof. Dr. Tanasković Darko
Prof. Dr. Tolvaišis Leonas
Prof. Dr. Trbojević Milovan
Prof. Dr. Forca Božidar
Prof. Dr. Škulić Milan
Doc. Dr. Bjelja Danijela
Doc. Dr. Braković Žarko
Doc. Dr. Ivetić Stevo
Dr. Jerić Kristian, research associate
Dr. Jovičević Tatjana, senior research associate

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

341.7/.8

ДИПЛОМАТИЈА и безбедност : зборник
радова / главни и одговорни уредник Андреја Савић
. - 2018, бр. 1- . - Београд : Факултет за дипломатију
и безбедност, Институт за стратешке студије, 2018-
(Београд : Интерпринт плус). – 25 cm

Полугодишње.

ISSN 2620-0333 = Дипломатија и безбедност

COBISS.SR-ID 264203276

**ПОЛИТИКА | БЕЗБЕДНОСТ | ПРАВО | ИСТОРИЈА
КУЛТУРА | ЕКОНОМИЈА | ПСИХОЛОГИЈА
СОЦИОЛОГИЈА | ЕКОЛОГИЈА**

ISSN 2620-0333 • UDK 341.7/.8 • Година 5 • Број 2/2022.

**POLITICS | SECURITY | LAW | HISTORY
CULTURE | ECONOMICS | PSYCHOLOGY
SOCIOLOGY | ECOLOGY**

ISSN 2620-0333 • UDC 341.7/.8 • Volume V • Number 2/2022.